

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н.
КАРАЗІНА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НЕСТЕРЕНКО Вікторія Олександрівна

УДК 94(477.54-25)"176/191":711.41

ДИСЕРТАЦІЯ
МІСЬКИЙ ПРОСТІР ХАРКОВА: ІСТОРІЯ ЗАБУДОВИ ТА
ЗАСЕЛЕННЯ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник
Чорний Дмитро Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Нестеренко В. О. Міський простір Харкова: історія забудови та заселення (кінець XVIII – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

У дисертаційній роботі вперше на основі широкого кола джерел проведено комплексне дослідження процесу формування міського простору Харкова в імперську добу (кінець XVIII – початок XX ст.) та визначені чинники, які обумовлювали його розвиток. На основі акторно-мережевої теорії визначено діяльність не тільки людських, але й матеріальних акторів цього процесу.

У результаті дослідження виявлено, що міський простір Харкова формувався під час взаємодії великої кількості акторів, серед яких в роботі розглянуті наступні: імперська влада, губернатор, місцева влада, тобто міська дума та міський голова, суспільні групи, етнічні та релігійні спільноти, навчальні заклади, приватний забудівельник, природні чинники та ідеї, тобто нові архітектурні стилі та тенденції містобудування. Дисертанткою вперше запропонована періодизація розвитку міського простору Харкова доби Російської імперії, яка поділяється на чотири етапи. Перший етап охоплював період від остаточної інкорпорації Харкова до правового поля Російської імперії після завершення роботи комісії Є. Щербініна у 1764 р. і тривав до 1822 р., коли в місто надійшов останній план забудови, що конфірмований імператором та вміщений у Повне зібрання законів Російської імперії. В цей час місто пройшло шлях розвитку від козацької фортеці до губернського центру, стрімко забудовувалось кам'яницями, що були потрібні для розміщення міських установ, збільшило свою територію від 1 км² до 4,48 км². Міська влада, не маючи досвіду управління, була доволі пасивною, виконуючи лише частину своїх обов'язків. Серйозну роль в міському просторі відігравав Харківський

імператорський університет, який відкрився в 1804 р. на центральній вулиці. В цей період територія Харкова поділялась на три частини – центральну (або колишню фортецю), Захарківську та Залопанську. Такий поділ обумовлювався розташуванням річок Харків та Лопань. Влітку ці річки можна було навіть перейти вброд, але територія навколо них була болотистою, що перешкоджало забудові цих районів та вільному сполученню між ними.

Наступний період розвитку міського простору тривав до 1861 р. і характеризувався певним сповільненням цих процесів. Проте діловодна документація міської думи ілюструє активізацію її зусиль щодо впорядкування простору, передовсім, доріг та мостів. Саме на цей період припадає діяльність губернатора С. О. Кокошкіна, яка ілюструє пряму залежність виконання розпоряджень імперської влади щодо забудови міста від особистих якостей губернатора. Проте навіть його зусиллями не вдалось впорядкувати міський простір та забудувати центральні вулиці кам'яницями. В просторі в цей час з'являються нові елементи, зокрема, набуває статусу центрального Благовіщенський ринок, впорядковується північна частина міста, Харків остаточно долає межі фортечних мурів та розширюється в усіх напрямках. Починає забудовуватись Захарківська частина міста, з'являється новий район – Москалівка.

Суттєвіші зміни очікували міський простір в наступний період, що охоплював 1861–1900 рр. Після Великих реформ значно збільшилась кількість населення міста завдяки, в тому числі, вихідців з села. Така ситуація загострила соціальні проблеми, що призвело до необхідності появи мережі благодійних організацій. Публікації виступів думських гласних дозволяють простежити, як суспільство поступово усвідомлювало негативні явища в міському просторі та дискутувало щодо шляхів їх вирішення. Після побудови на болотистих левадах вокзалу в західній частині до міської території було включено район Холодної гори та слободу Іванівка. Площа Харкова збільшилась до 25,2 км². Вулиця Полтавський шлях (тодішня Катеринославська) набула статусу центральної артерії міста, поєднавши вокзал та центр. Конка сполучає віддалені райони з

центром. Поява Технологічного інституту обумовила розвиток нових кварталів в північній частині міста навколо вулиці Пушкінської, яка також перетворилася на знакову у міському просторі. Крім того, цей навчальний заклад залучав на роботу архітекторів та інженерів, які, поряд з викладанням, виконували різні проекти в Харкові. Ділянки з незручним рельєфом (розташовані на схилі) забудовувались прибутковими будинками. Нагірний район став престижним, хоча географічно він знаходився на північному краї міста. В цей період Харків не отримав жодного плану впорядкування території від імперської влади. Проте міська дума робить кілька спроб розробити плани реконструкції міста, які не були реалізовані передовсім через нестачу фінансів, відсутність чіткого уявлення про параметри розвитку губерньського центру та надто швидкими темпами зростання його території та населення. Актуальна мапа міста з'явилась тільки в 1866 р. За імперської доби Харків так і не був реконструйований. З одного боку, завдяки цьому місто не було сегрегованим, адже провести чіткий поділ між елітними кварталами і бідними або трущобними було неможливо. З іншого – хаотичний розвиток міського простору призводив до незручного розташування багатьох районів. Ігнорування природних факторів розвитку простору паралельно з впорядкуванням тротуарів, будівництвом нових підприємств, зростанням населення призвело до екологічних проблем, передовсім, до збільшення масштабів повеней на Захарківській частині та в центрі. Загалом, Харків страждав від частих епідемій, які були викликані брудною водою.

Розвиток простору міста в період 1900-1914 рр. позначений участю максимальної кількості акторів, серед яких суттєво зросла роль приватного забудовника. Саме представники цієї групи людей за допомогою архітекторів та інженерів визначали зовнішній вигляд міського простору Харкова. Паралельно з цим завдяки діяльності освіченої частини міської спільноти стрімко збільшується кількість публіцистичних виступів щодо екологічних та соціальних проблем в місті. Сформовані в цих творах ідеї виступили новими акторами творення міського простору. Імперія остаточно передає до повноважень міської влади питання, пов'язані з містобудуванням та зовнішнім

виглядом споруд, проте в останньому Будівельному статуті 1900 року акцентується увага на необхідності слідкувати за технічним станом будівель.

Дисертанткою вперше введено до наукового обігу архівні джерела щодо забудови міста в 60-ті роки XIX ст., на початку XX ст. та фотографії, що дозволяють реконструювати вигляд окремих частин міського простору Харкова. На основі описів меж міської території було створено мапу в Google My Maps, яка дозволяє простежити та суттєво уточнити динаміку змін в площі міста.

Робота має практичне значення, адже наведені в ній висновки щодо просторового розвитку міста можуть бути використані під час сучасного планування розвитку Харкова та інших міст України. В роботі актуалізуються питання важливості збереження історичної спадщини. Крім того, робота має теоретичне значення, адже вперше в українській історичній науці проаналізовано процес розвитку міського простору з точки зору акторно-мережевої теорії. Наведені матеріали також можуть бути використані при написанні узагальнюючих досліджень з історії Харкова, історії містобудування та архітектури в Україні, історичної урбаністики.

Ключові слова: міський простір, Харків, урбаністика, акторко-мережева теорія, актор, імперська влада, губернатор, міський голова, територіальний поділ, архітектура, екологічні фактори.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та виданнях інших держав

1. Нестеренко В. О. Акторно-мережева теорія: сутність та інструментарій для дослідження історії великого міста Російської імперії [Текст] / В. О. Нестеренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 20. – Харків, 2015. – С. 107–111.

2. Нестеренко В. О. Театральний провулок: до історії забудови, архітектури та соціального обличчя власників будинків центральної частини Харкова на початку ХХ століття [Текст] / В. О. Нестеренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 25. – Харків, 2017. – С. 54–61.

3. Нестеренко В. О. Приватні садиби мешканців Харкова другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: семіотичний аналіз [Текст] / В. О. Нестеренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 26. – Харків, 2018. – С. 81–92.

4. Нестеренко В. О. Держава як актор: до проблеми формування території Харкова (друга половина ХVІІІ — початок ХХ ст.) [Текст] / В. О. Нестеренко // Сумський історико-архівний журнал. № ХХХ. – Суми, 2018. – С. 12–20.

5. Nesterenko V. O. Role of the rivers in the process of the formation of Kharkiv urban space (1765-1914) [Text] / V. O. Nesterenko // Evropský filozofický a historický diskurz. Volume 4, Issue 2. – Praha : BEROSTAV DRUZSTVO. – P. 6–10.

Наукові праці апробаційного характеру

1. Нестеренко В. О. Використання акторно-мережевої теорії для вивчення історії повсякденності [Текст] / В. О. Нестеренко // Матеріали ХХХІІІ-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі», присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України академіка П. Т. Тронька (1915-2011). – Харків, 2015. – С. 97–98.

2. Нестеренко В. О. Дослідження міського простору Харкова 60-тих років ХІХ ст.: потенціал історії та соціології архітектури [Текст] / В. О. Нестеренко // Матеріали ХХХІV Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та пам'яткознавство», присвяченої 50-річчю

Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. – Харків, 2017. – С. 63–64.

3. Нестеренко В. О. Актори формування міського простору Харкова впродовж XIX – початку XX ст. [Текст] / В. О. Нестеренко // Збірка наукових матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 20 квітня 2018 р.). – Дніпро, 2018. – С. 206–207.

SUMMARY

Nesterenko V. O. Kharkiv urban space: the history of buildings and population (the end of XVIII – the early XX century). – Manuscript.

Dissertation for the degree of the candidate of historical science (doctor of philosophy) in specialty 07.00.01 – «History of Ukraine» – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

In the dissertation for the first time in historical science, on the basis of a wide range of sources a comprehensive study of the process of formation Kharkiv Urban space at the Empire period (the end of 18th – the early 20th centuries) was made and the factors which conditioned its urban development was determined.

Next conclusions were made in the result of studying. Kharkiv Urban space was formed during the interaction of a large numerous of actors. In the dissertation the interaction between next actors were described: the empire authority, the governors, the local authority (including city council (Miska Duma) and city head (Misky golova)), the social groups, the ethnic and religion groups, educational institutions, nature factors and ideas including new architect styles and the tendency of urban development. For the first time the dissertation offered the periodization of the formation of Kharkiv Urban Space during the Empire period, which is divided into four stages. The first stage was begun from the finally Kharkiv incorporation to the legal field of the Russian Empire after the Ye. Scherbinin's comision. It was finished at 1822, when the last plan of Kharkiv urban development from the Empire authority was received. At that time city had passed the path of development from the

Cossack's fortress to the center of governor. The stone buildings for different administrative institutions were built in the urban space. Territory of the city was increased from 1 km² to the 4,48 km². The local authority did not have experience of the city management. It did not complete all duties during the period. Kharkiv Empire University played important role in the urban space. It was located on the central street of the city from the 1804. At the time Kharkiv territory was divided into three parts because of rivers Kharkiv and Lopan: the Central Part, the Zalopan and the Zakharkiv. The rivers dried up during summer, but they made significant bogs, which interrupt the building at these regions.

The next period of the formation of Urban Space was lasted until 1861. The process of urban development was slowed down. But the office documentation of Miska Duma showed intensification of its activities regarding the ordering of the city space, first of all reconstruction of roads and bridges. At the same time S. O. Kokoshkin, one of the most famous Kharkiv governor, started his efforts to the rebuilding of the urban space. His example showed the direct relation between the executions of imperial authorities' instructions on building a city from the personal qualities of the governor. However, his efforts were not enough to realize the Empire buildings laws in the Kharkiv city space. The new elements in the urban were appeared. The Blagovischenky market became a central market of the city. The North part of city was reconstructed. Kharkiv had finally overcame the walls of the fortress walls and expanding in all directions. The Zakharkiv part had started to building, the Moskalivka region had appeared.

The serious changing was waiting for the urban space in the next time (1861–1900). After the Great Reforms in the Russian Empire, the population of Kharkiv significantly increased due to including people from the village. This situation exacerbated the social problems, which lead to the appearance of the number of charity organization. The text of local deputaties allowed traceability, how the community understood step by step the negative phenomena at the urban space and started discussions about the ways of it deciding. After the building of the railway station at the bogs territories on the west part of the city the Kholodna gora and

Sloboda Ivanivka were included to the urban space. The territory of Kharkiv was increased to the 25,2 km². The Poltavskiy shliakh Street (Katerinoslavska Street) became the central and connected the railway station and the city center. The horse tram connected distant areas with the center. The appearance of Technological University led to the development of new quarters at the north part of the city (around Pushkinska Street). The profitable homes and homesteads were built on the territory with inconvenient relief which was located on a slope. The Nagirny region had become prestigious; however it located in the north edge of the city. At that period the Empire authority did not make any new plan of urban development for Kharkiv. By the way Miska Duma made several attempts to make the plan of city reconstruction. All these plans were not realized because of lack of money.

The lack of the development plan was also determined by the very rapid growth of Kharkiv territory. The Kharkiv had not been reconstructed by the end of the Empire period. On the one hand, the city was not segregated, it was impossible to identify slum and elite quarters. On the other hand the chaotic development of the city led to the uncomfortable location of many areas. The ignorance of nature factors of development in parallel with reconstruction of the road, increasing of amounts of plants and increment of population lead to the ecological problems. The Zakharkiv part was destroyed by many floods. In general Kharkiv suffered from the frequent epidemics because of bad water.

The development of the urban space is over in the last period, 1900-1914. Due to rapid economic development the role of private investor is increased. It was representatives of this group of people who with the help of architects and engineers determined the appearance of the Kharkiv city space. At that time with the help of an educated part of the city community the amount of publicist speeches on ecological and social problems in the city was increased. The Empire finally conveyed issues related to urban planning to the authority of the city government. However in last The Building Law 1900 the important of technical side of the buildings was stressed.

For the first time the documents about building in Kharkiv in the 60-th years of 19th century and rare photo which showed the image of urban space were introduced

into scientific circulation. On the base of describing the urban territory during this period were created the city map in Google My Maps which illustrated the dynamics of changes in the city's area.

The paper is of practical importance because of its conclusion could be used during modern planning of urban development of Kharkiv and other Ukrainian cities. Moreover, the paper has theoretical importance. For the first time in Ukraine historiography the process of the development of the city space was analyzed from the point of view of the Actor-Network theory. These materials can also be used in the compilation of general studies on the history of Kharkov, the history of urban development and architecture in Ukraine, historical urban study.

Keywords: urban space, Kharkiv, urban study, the Actor-Network Theory, an actor, the empire authority, a governor, a city head, territorial division, architecture, environmental factors.

List of publisher publications

Articles in scientific professional edition of Ukraine and world

1. Nesterenko V. O. Actor-Network Theory: the Essence and the Tools for the Study of the History of the City of the Russian Empire [Text] / V. O. Nesterenko // V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences. Vol. 20. – Kharkiv, 2015. – P. 107–111.
2. Nesterenko V. O. Teatralny Lane: the History of the Buildings, Architecture and Owners of the Houses of the Central Part of Kharkiv at the Beginning of 20th century [Text] / V. O. Nesterenko // V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences. Vol. 25. – Kharkiv, 2017. – P. 54–61.
3. Nesterenko V. O. The Private Houses of Kharkiv Citizens in 1860-s and in the Beginning of 20th century: semiotic analyze [Text] / V. O. Nesterenko // V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences. Vol. 26. – Kharkiv, 2018. – C. 81–92.

4. Nesterenko V. O. The state as an actor: due the problem of the formation Kharkiv territory (second half of XVIIIth — begining of XXth century) [Text] / V. O. Nesterenko // Sumy Historical Archival Journal. № XXX. – Sumy, 2018. – C. 12–20.

5. Nesterenko V. O. Role of the rivers in the process of the formation of Kharkiv urban space (1765-1914) [Text] / V. O. Nesterenko // Evropský filozofický a historický diskurz. Volume 4, Issue 2. – Praha : BEROSTAV DRUZSTVO. – P. 6–10.

Another scientific publications

1. Nesterenko V. O. The using of Actor-Network theory for studying the every-day history [Text] / V. O. Nesterenko // The materials 33th World local history conference of young scients «The every-day life in local measure», devoted to the 100 yearsfrom the day of born The Hero of Ukraine academic P. T. Tronko (1915-2011). – Kharkiv, 2015. – P. 97–98.

2. Nesterenko, V. O. The studying of Kharkiv Urban Space 60th of 19th century: the potential of history and sociology of architecture [Text] / V. O. Nesterenko // The materials 33th World local history conference of young scients «Local history and memory studies», devoted to 50 years of the Ukrainian Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. – Kharkiv, 2017. – P. 63–64.

3. Nesterenko, V. O. The actors of formation the Kharkiv Urban Space during 19th – the early 20th century[Text] / V. O. Nesterenko // The Collection of scientific materials of the Third All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Urban Studies: Current State and Development Prospects» (Dnipro, April 20, 2018). - Dnipro, 2018. - P. 206-207.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	13
ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ	20
1.1 Стан наукової розробки теми.....	20
1.2 Джерельна база роботи.....	40
1.3 Методологія вивчення міського простору: історичні та міждисциплінарні аспекти.....	52
РОЗДІЛ II. ТВОРЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: АКТОРИ ТА ДІЇ (1765-1861 рр.)	69
2.1 Міський простір в умовах переходу від козацької фортеці до адміністративного центру (1785 – 1822 рр.).....	69
2.2 Міський простір 1822 – 1861 рр.: еволюція ролі акторів.....	98
РОЗДІЛ III. ВІД СТВОРЕННЯ ДО ТВОРЕННЯ: АКТОРИ ПРОСТОРУ МІСТА ДОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ (1861 – 1914 РР.)	123
3.1 Формування харківського простору в 1861 – 1900 рр.....	123
3.2 Міський простір 1900 – 1914 рр.: від частин міста до модерного районування.....	157
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	201
ДОДАТКИ	249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АМТ – акторно-мережева теорія.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

Изв ХГД – Известия Харьковской городской думы.

МВС – Міністерство внутрішніх справ.

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи.

ХГВ – Харьковские губернские ведомости.

ХІМ – Комунальний заклад «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова» Харківської обласної ради.

ЦНБ ХНУ – Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ХГВ – Харьковские губернские ведомости.

ЮК – Южный край.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Простір сучасного Харкова формувалася протягом багатьох десятиліть під впливом різних чинників. Характер його розвитку визначали політичні та соціально-економічні фактори, діяльність органів самоврядування та окремих осіб, особливості клімату, ландшафту місцевості та зміни архітектурно-будівельних концепцій. Динамічні зміни, які відбуваються на сучасному етапі розвитку міста, посилюють інтерес до минулого міського простору, виявлення закономірностей в його трансформації. Осягнення логіки розвитку Харкова, як і будь-якого міста, неможливо без використання теоретичних підходів, методів і прийомів, опрацьованих в сучасній історичній урбаністиці. Це дослідження базується на акторно-мережевій теорії (далі – АМТ), за якою творення міського простору розглянуто як процес симетричної взаємодії людських та матеріальних акторів. Визначивши, які актори творили простір Харкова в минулому та як вони взаємодіяли між собою, ми можемо прогнозувати основні вектори розвитку сучасного міста. Таке дослідження є особливо актуальним в контексті реформи місцевого самоврядування в Україні. У 2015 р. було ухвалено закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який значно розширив можливості мешканців об'єднуватись і самостійно вирішувати проблеми свого населеного пункту чи навіть окремого району. Для цього вони можуть залучати бюджетні кошти, впроваджувати власні ініціативи, збільшувати привабливість власного регіону для інвестицій, використовувати грантові можливості тощо. Проте для того, щоб місцеві громади мали змогу виконувати відповідні функції, їхні локальні лідери мають отримати якісну підготовку, зокрема знання в галузі історичної урбаністики.

Так само актуальним є вивчення формування міського простору в глобальному контексті. В «Керівних принципах сталого просторового розвитку Європейського континенту», ухвалених європейською конференцією міністрів, відповідальних за регіональне планування 7-8 вересня 2000 р. в Ганновері,

сформульовано завдання зміцнення співробітництва між державами, регіонами, муніципалітетами і громадянами, що орієнтують на комплексне вирішення проблем міського простору. Особливу увагу резолюція конференції приділяє необхідності планувати його розвиток та збільшувати роль приватного сектора у цьому процесі. Це актуалізує дослідження історичного досвіду планування та взаємодії у спільноті на матеріалах різних міст.

Сучасні міста України перебувають у стані реконструкції. В просторі Харкова протягом останніх 10 років з'явилися нові житлові комплекси й дороги, на місці колишніх промислових зон постають офісні й торговельні центри, перебудовуються парки, змінюється інфраструктура. Деякі нововведення спричиняють незадоволення місцевих мешканців, які починають шукати дієві інструменти реалізації свого «права на простір». Постає питання: як задовольнити потреби всіх містян та, власне, інтереси міської економіки. Для цього треба досліджувати весь процес формування міського простору в контексті взаємозв'язку різних акторів, що беруть у ньому участь.

Важливість урбаністичних досліджень демонструє діяльність CANactions – міжнародної освітньої організації, яка сприяє вивченню міського середовища й утіленню практичних перетворень у міському просторі. Діяльність організації в Україні реалізовано за допомогою грантових програм, фестивалів, навчальних програм та в перекладанні урбаністичних робіт українською мовою. Локації, створені за підтримки CANactions, є і в міському просторі Харкова.

Попри таку суспільну актуальність, у вітчизняній історіографії лише протягом останніх років з'явилися дослідження міського простору на матеріалі українських міст. Новітні тенденції історичної науки та використання міждисциплінарних підходів дозволяють вивчати міський простір комплексно. Таке дослідження допоможе не тільки поєднати всі ці аспекти й побачити загальну картину, але й визначити, хто і що створювали провінційне місто в Російській імперії та які дійові особи відігравали найвагомішу роль у цьому процесі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Міста та міське суспільство: історія, політика, культура» (протокол засідання кафедри українознавства № 13 від 29.06.2017 р.).

Об'єктом дослідження є формування міського простору Харкова.

Предмет дослідження – взаємодія акторів у процесі формування міського простору Харкова.

Мета роботи – визначити, які актори творили міський простір Харкова в період з 1764 р. до 1914 р. та в який спосіб вони взаємодіяли між собою.

Відповідно до визначеної мети ставимо такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати ступінь науково-теоретичного розроблення теми й дослідити інформаційний потенціал джерельної бази;
- розробити періодизацію процесу формування міського простору;
- визначити групи акторів, що брали участь у процесі формування простору міста, та принципи взаємодії між ними;
- з'ясувати темпи й особливості збільшення площі міста;
- проаналізувати зміни в структуризації міського простору;
- реконструювати особливості заселення різних частин міста, зміни взаємин за лінією «центр-периферія»;
- дослідити характерні властивості міського простору Харкова;
- розкрити динаміку збільшення кількості та визначити специфіку споруд, що наповнювали й маркували його;
- охарактеризувати дії національних, етнічних, релігійних, станових груп населення Харкова, приватних акторів та оцінити їхню відповідність модернізаційним процесам, вплив на формування зародків громадянського суспільства.

Хронологічні межі роботи визначено періодом 1764–1914 рр. Нижня межа – інкорпорація регіону до складу Російської імперії після скасування

автономії козацьких полків на Слобідській Україні. Верхня межа – початок Першої світової війни, яка радикально змінила характер взаємодії досліджуваних акторів та призвела до появи нових.

Територіальні межі дослідження охоплюють місто Харків у кордонах, визначених владою Російської імперії з 1764 р. по 1914 р.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії проаналізовано розвиток міського простору з позиції АМТ, яка визначає акторів, що творять цей простір.

Уперше:

- запропоновано періодизацію процесу формування міського простору Харкова;

- визначено особливості реалізації будівельного законодавства Російської імперії, проектів центральної влади та міських планів розвитку простору губерньського центру;

- введено до наукового обігу нові наративні, картографічні джерела та фотодокументи, які розкривають особливості творення міського простору;

- укладено список акторів, які брали участь у творенні міського простору в рамках кожного з періодів, та здійснено їхню типологізацію;

- визначено ієрархію взаємодії індивідуальних та колективних акторів, людей та «не людей» у процесі творення міського простору;

- охарактеризовано особливості процесу переходу від районування міста, притаманного традиційному суспільству, до районування модерного типу;

- з'ясовано роль природних акторів та місце «green and blue space», зокрема річок, тварин у міському просторі Харкова;

- створено інтерактивну мапу Google My Maps, яка на основі архівних та опублікованих історичних джерел визначає динаміку формування площі міста;

- обґрунтовано чинники, що визначили дисперсний характер проживання різних соціальних, станових, національних, конфесійних та етнічних груп населення губерньського центру;

- визначено кількісні показники, архітектурну специфіку, функційне призначення й естетичну цінність споруд, що зводилися в місті, були обличчям різних його частин та окремих вулиць;

- розкрито закономірності становлення таких властивостей урбаністичного простору, як безперервність, гомогенність та впорядкованість.

Уточнено:

- специфіку використання АМТ в історичних дослідженнях щодо вивчення формування простору великого міста;

- датування планів, які надсилали в місто та які створювала місцева влада;

- роль навчальних закладів у міському просторі;

- особливості формування громадянського суспільства в місті.

Практичне значення роботи роботи полягає у створенні комплексної роботи з історії міського простору на основі АМТ, використаної в українській історичній урбаністиці вперше. Теоретичні та практичні висновки роботи будуть корисні для створення освітніх курсів з «Історії України», «Історії Слобідської України», «Історичного краєзнавства», «Історії мистецтв, архітектури та містобудування», «Культурології» та спецкурсів з освітньої програми «Урбаністичні студії» у закладах вищої освіти.

Висновки цієї роботи актуальні для громадських організацій, що працюють над покращенням стану міського простору сучасного Харкова, збереженням культурної спадщини та розв'язанням екологічних проблем, а також для об'єднаних територіальних громад, які наразі перебирають на себе широкі владні повноваження на місцях.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані під час таких конференцій та наукових семінарів: засідання гуртка молодих науковців на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (березень 2015 р.); XXXIII Міжнародна наукова конференція молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі» (Харків, грудень 2015 р.); семінар-робітня на тему «Ремесло історика: роль гіпотези при написанні дисертаційної праці» (Харків, листопад 2016 р.); VII

Міжнародна науково-практична конференція молодих учених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (Харків, вересень 2016 р.); XXXIV Міжнародна наукова конференція молодих учених «Краєзнавство та пам'яткознавство (до 50-річчя Українського товариства охорони пам'яток історії та культури)» (Харків, грудень 2016 р.); наукова конференція «Досліджуючи минуле: методологічне оновлення історіографії в Україні» (Київ, квітень 2017 р.); всеукраїнська наукова конференція «Мова/мови міста та формування ідентичності населення Харкова (кінець XVIII – початок XXI ст.)» (Харків, лютий 2018 р.); наукова конференція «Досліджуючи минуле: нова соціальна історія на перехрестях методологічних віянь» (Київ, березень 2018 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (Дніпро, квітень 2018 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 5 статей, з них 2 статті у виданнях, включених до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus, у т.ч. 1 стаття – у виданні іноземної держави.

Структура роботи визначена метою та завданнями дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури (560 позицій), 25 додатків. Загальний обсяг роботи становить 273 сторінки, з них основного тексту – 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

Поняття «міський простір» в сучасному розумінні цього слова сформувалось в другій половині ХХ ст. і набуло легітимності переважно на матеріалах досліджень європейських та американських урбаністів. Проте вивчати міську історію, особливості містобудування та різницю у формуванні та функціонуванні сільського та міського просторів дослідники почали набагато раніше. Для нашої роботи актуально поділити історіографію на наступні групи: праці істориків до 1917 р.; роботи радянських дослідників; сучасні дослідження історії міст. В кожному з цих періодів було власне розуміння міста та його простору.

Для дореволюційного періоду вітчизняної історіографічної науки міський простір – це, передовсім, визначена указом імператора територія, на яку поширюються положення «Грамоти на права і вольності» (1775 р.) та інші акти міського законодавства. В населеному пункті такого типу мають мешкати, передовсім, купці та міщани, серед яких багато ремісників. Селяни також проживали на території міста, але до 1861 р. офіційно не включались в міську спільноту.

Дослідники дореволюційного періоду дискутували, чи була взагалі притаманна Російській імперії міська культура, чи вона була переважно запозичена з Європи. Першим поставив таке питання В. П. Семенов Тян-Шанський, для якого головним критерієм «справжнього» міста був економічний розвиток, тож лише деякі населені пункти на території Росії він вважав «істинними» [477, с. 64]. До його переліку не входили міста Правобережжя України, хоча саме там міська культура органічно розвивалась ще з часів середньовіччя. В. П. Семенов Тян-Шанський першим запропонував регіональну класифікацію міст. Для кожного району він виділив населені пункти різного масштабу, зазначив економічні особливості та пов'язав свій поділ з

кліматичними умовами. Його дослідження, що було побудоване із використанням деяких міждисциплінарних підходів, дозволило розглянути взаємозв'язок між географічним розташуванням населеного пункту, заняттями його мешканців та економічними процесами. Проте визначення міст виключно з точки зору їх економічного розвитку поставило питання про відставання міської культури Російської імперії від інших регіонів світу. Це призвело до появи ідеї так би мовити «наздоганяючої урбанізації», яка продовжується в історіографії до сьогодні та порівнює імперські міста з ідеалізованим образом європейських. В тому числі, з'являється думка про виключно адміністративний характер міст Російської імперії, які отримали свій статус та «Жалувану грамоту» лише через потребу країни створити мережу управлінських губернських та повітових центрів. Законодавство, яке визначало розвиток міського простору, так само стало об'єктом дослідження ще за імперської доби. До столітнього ювілею «Грамоти на права і вольності» І. І. Дитятін проаналізував текст цього документу [356]. Його робота була особливо актуальною в контексті створення міських положень 1870 р. та 1892 р.

Варто зазначити, що в полі зору дослідників перш за все була історія Петербургу та Москви [373] і лише на початку ХХ ст. активізується створення «біографій» міст інших регіонів. Харкову в цьому плані пощастило, адже завдяки існуванню в місті університету тут склалася школа професійних істориків, які збирали та аналізували джерела, публікували спогади, досліджували діяльність міської влади тощо. Так, наприклад, ще в 1887 р. в додатку до Харківського календаря наголошувалась важливість збирання відомостей про давнину і лунав заклик до харків'ян записувати розповіді старожилів [253, с. 1]. Все це підготувало ґрунт для створення загальної «Истории города Харькова за 250 лет его существования» Д. І. Багалія та Д. П. Міллера [309, 310, 311]. Її написання було профінансоване міською думою з метою ознайомити населення міста, що швидко збільшувалося завдяки мігрантам, з його історією. Величезна цінність цієї праці полягає у залученні авторами значного масиву архівних та інших документів з історії Харкова,

багато з яких не збереглись до наших часів. Автори докладно описували діяльність міської влади, життя різних станів, торкалися історії окремих районів та забудови, збирали значний статистичний матеріал, в тому числі, про кількість мешканців міста та його площу. Дослідники описують процес перетворення Харкова з фортеці на центр губернії та його модернізацію наприкінці XIX ст., хоча і не використовують останній термін. До речі, сам Д. І. Багалій був активним членом міського самоврядування, тож він багато уваги звертав на дії на місцевих очільників і описував їх переважно в позитивному ключі. Серед недоліків цієї роботи варто зазначити суперечливість деяких фактів та відсутність посилань на деякі джерела, що не дозволяє перевірити їх правдивість. Помилки дослідників при визначенні площі міста відзначає Д. М. Чорний [527, с. 160].

Інші твори Д. І. Багалія торкаються окремих тем історії Слобожанщини. Історик досліджував процес колонізації регіону, розвиток торгівлі та ремесел, зміни в кліматі, стихійні лиха та поширення інфекційних хвороб. Праці про природних акторів творення міського простору є неабияк цінними для сучасного дослідника, адже все частіше і частіше урбаністи звертають увагу на взаємодію природи і людини в міському просторі. Як раз у роботі «Стихийные бедствия и борьба с ними в Харьковском крае» дослідник описував кількість повеней та інших природних катаклізмів, від яких страждали харків'яни [316]. Окрему розвідку історик присвятив ярмарковій торгівлі [312]. Д. І. Багалій вивчав історію Харківського університету за перші сто років його існування як в особистих дослідженнях [314, 315], так і долучаючись до авторських колективів [313].

Наприкінці XIX ст. в місті масово почали виникати благодійні та громадські організації. Це було пов'язано зі стрімким збільшенням міського населення та щільною забудовою міста, що призвело до загострення низки соціальних проблем, передусім погіршення стандартів міського життя, зростання кримінальних злочинів (збільшення кількості крадіжок), поширення інфекційних хвороб тощо. Подібні явища стимулювали появу літератури,

присвяченої теорії дослідження міських проблем та практиці їх вирішення. Головну увагу автори кінця XIX – початку XX ст. зосередили на таких аспектах, як стан освіти, медичне забезпечення тощо. Так, Я. В. Абрамов, аналізуючи розвиток освіти в регіоні, порівнював недільну школу Харкова з цим явищем в інших містах Російської імперії [303]. Стан охорони здоров'я, медицини та гігієни та їх зв'язок з умовами життя в місті проаналізував А. П. Шимков [530]. Його робота мала перш за все практичне значення, адже автор прагнув довести економічний зиск від нагального вирішення міських проблем. Питання, пов'язані з розвитком міської території та її природними умовами вивчали Ю. Морозов [433] та А. Федоровський [504]. Дослідники вводили в науковий обіг джерела, які віднаходились в архівних збірках чи приватних колекціях, в тому числі, плани та описи міської території. До революції розпочалось вивчення українського модерну як окремого напрямку в архітектурі [534].

Інтерес до минулого історії міст Слобідської України збільшували археологічні з'їзди. До цих подій дослідники готували путівники, оглядові статті, випуски карт та фотографій. Одним з результатів підготовки до з'їздів стала робота П. Фоміна про православні храми регіону [506]. Дослідник описував процес створення храмів, підкреслюючи їх місце в міському просторі та інше нерухоме майно церкви.

Всі ці роботи, написані майже сучасниками подій, допомагають нам зрозуміти ставлення до міської та загальноімперської влади, природні умови та клімат в місті, розвиток містобудування, структуру населення та соціальні проблеми, що виникали в цьому середовищі. Таким чином, дореволюційні дослідження історії міст в Російській імперії містять значний фактологічний матеріал, проте часто інформація в них потребує перевірки та переосмислення.

Революційні події 1917 р. суттєво позначились і на наукових пошуках. Магістральною лінією для дослідників стало розуміння міського простору як середовища, де внаслідок розвитку капіталістичних економічних відносин сформувався пролетаріат, що став двигуном революції. На цьому тлі сильно виділялася праця Н. П. Анциферова, який уявляв місто як організм та описував

його з точки зору естетичного наповнення [307]. Його дослідження з'явилися в 20-тих роках ХХ ст. та просували ідеї системного вивчення міського простору. В цих книгах можна зустріти дуже незвичні для радянської історіографії терміни «душа міста», «індивідуальність» та величезний акцент на ролі природних об'єктів в просторі, особливо, річок. Дослідник спеціалізувався, перш за все, на вивченні міського простору Санкт-Петербургу, але його методики відповідають реаліям і інших міст колишньої Російської імперії. Ідея творення міського простору навколо формотворчих ядер, висловлена Н. П. Анциферовим, співзвучна з концепцією ментальних мап К. Лінча (книга американського дослідника «Образ міста» була опублікована тільки в 1960-тому, в Радянському союзі перевидана в 1982 р.) [414]. Це показує, що якби не ідеологічні обмеження радянської науки, урбаністичні студії на території СРСР розвивались би в загальносвітовому контексті. В Радянському союзі ці ідеї були викреслені із наукового дискурсу щонайменше на 60 років. Проте дослідження міст продовжувалось в рамках концепції марксизму-ленінізму, увага акцентувалась на аналізі економіки та класових процесів в місті.

Одним з класиків урбаністичних студій радянського періоду є П. Г. Риндзюньський [475, 476]. Він підкреслював багатогранність міста як об'єкту дослідження, проте в центрі його уваги були соціально-економічні процеси та їх зв'язок з державною політикою. Дослідник розглядав процес формування міського стану, підкреслював роль промислових об'єктів як містотворчих. Усвідомлюючи неможливість однакового розвитку міської культури на всій території імперії, автор продовжував розвивати деякі ідеї В. П. Семенова Тянь-Шанського і поділяв міста на групи відповідно до їх географічного розташування та економіки. П. Г. Риндзюньський висуває цілком логічну ідею про те, що законодавство надто обмежувало природний розвиток міст, шкодило їх економіці та гальмувало формування міських класів [475, с. 12]. Проте, на нашу думку, він переоцінював реальний вплив імперської влади. Окремо історик вивчав роль селянського населення в місті. Він дійшов до передбачуваного для радянської історіографії висновку про те, що в місті

селяни ставали революціонерами, але при цьому проводив ґрунтовний аналіз дій імперської влади щодо цієї соціальної групи [476, с. 263].

Дотичні до проблематики нашого дослідження роботи санкт-петербурзької дослідниці В. А. Нардової, якій належить низка праць, зокрема, узагальнюючі монографії з історії міського самоврядування у другій половині XIX ст. [438]. Це, з одного боку, дозволило дослідниці охопити спільні тенденції, проте отримані висновки могли бути дискутивними щодо окремих міст. Наприклад, на думку В. А. Нардової, проблема відсутності освіти у міських управлінців була актуальною для всіх міст Російської імперії [438, с. 251].

Значний масив робіт радянської доби присвячений такому суб'єкту міського простору, як робітничий клас. В роботах, створених як на загальних матеріалах Російської імперії, так і на місцевому, зокрема харківському матеріалі, висвітлено чисельність цієї верстви міського населення, наводяться дані про умови життя робітників та їх сімей. Так, В. К. Яцунський, досліджуючи формування робітничого класу в Російській імперії, майже оминає тло цього процесу – міський простір. Лише окремі праці історика акцентують увагу на міському контексті (наприклад, стаття про умови праці робітників в Петербурзі) [540, с. 146]. Проте дослідник наводить дані щодо кількості та соціального складу населення Російської імперії. В роботах харківських істориків О. Воскресенського, В. Астахова, Ю. Кондуфора головну увагу приділено революційній активності робітників міста, тож вони мають значення для встановлення точок активності та масштабів виступів пролетаріату в місті, не зачіпаючи простір Харкова в цілому.

В цей же період історики зверталися і до регіональної історії. Величезну роль для урбаністичних досліджень в Радянському союзі зіграла серія «История городов и сел Украинской ССР», окремих том якої присвячений історії Харківської області [386]. Акцент в дослідженні робиться на соціальних проблемах, появі перших заводів та робітничому руху, що підготував революцію. Але ця робота не просто енциклопедія про регіон, а ґрунтовна

праця, в якій коротко проаналізовано весь попередній доробок і викладено його з точки зору формування робітничого руху [386, с. 67-143].

Першою спробою реконструкції міського простору Харкова стало дослідження М. Т. Дьяченка «Улицы и площади Харькова», яке в 1961–1977 рр. витримало чотири видання [365, 362, 363, 364]. Автор розглядав формування вуличної мережі міста, поділивши його на кілька районів, що дозволяло зрозуміти загальні тенденції в розвитку кожної частини Харкова. Книга кілька разів перевидавалась, що підкреслює її актуальність та важливість не тільки для істориків, але й для пересічних читачів. В першому та другому виданні більша увага приділялась дореволюційній історії міста. У виданні 1966 р. автор подавав як географічні назви районів (західний, східний, центральний), так і історичні (Залопанський, Захарківський тощо) [362], натомість в наступних виданнях дореволюційні назви зникли. В кожному новому виданні змінювався перелік вулиць, на які звертав увагу автор, проте загалом їх кількість збільшувалась. Четверте видання, перш за все, показувало зміни в вуличній мережі, які відбулись вже за радянських часів [364]. Таким чином, дослідження перетворилось з історичного нарису у путівник, який стосувався поточного будівництва.

Місто досліджували не тільки історики та краєзнавці, але й представники інших галузей науки. У 80-х роках ХХ ст. з'являється ціла низка досліджень на межі історії та архітектури. Дослідженню будівництва наприкінці ХІХ ст. в українських містах присвятив свою роботу В. Є. Ясієвич [537]. Але якщо порівнювати зроблені ним висновки із доробком дослідників що працювали над відповідними питаннями на матеріалах інших регіонів [405, 492, 521], можна побачити спільні тенденції в поширенні та розвитку технологій будівництва та архітектурних стилів. В роботах з історії архітектури простежується різка різниця між столицею та іншими містами, де споруди, виконані у нових архітектурних стилях з'являлись років на двадцять пізніше [465, с. 14; 327, с. 18, 19]. Архітектуру власне Харкова досліджував архітектор Б. А. Бондаренко, його робота «Каменная летопись» містить глибокий аналіз забудови міста,

заснований на вивченні архівних джерел на будівельного законодавства [327]. Архітектор згадує кілька планів забудови Харкова, в тому числі, план 1838 р., який не наводять інші дослідники.

Просторовий розвиток міст першої половини ХІХ ст. в радянській історіографії майже не досліджувався. Саме тому дуже цінною для нас є популярно-історична розвідка Л. А. Пляшка «Подорож до міста ХVІІІ ст.» [454] в якій вперше аналізуються різниця міського та сільського просторів, а також повсякденне життя населення. Автор характеризує вуличну мережу давніх міст та логіку їх забудови.

Тим часом в Європі впродовж ХХ ст. завдяки роботам філософів остаточно сформувалось поняття міського простору та індивідуальності кожного міста. В. Беньямін створив сенсуалістичні описи Парижу, Берліну та Москви, показавши важливість особистого сприйняття міста так окремих елементів архітектури для урбаністичних досліджень [321, 322]. В подібному суб'єктивному ключі пише свої роботи Ж. Перек. Його книга «Просто простір» [448] і досі не втрачає актуальності серед урбаністів та архітекторів. Хоча сама робота побачила світ в минулому столітті, одна з останніх рецензій вийшла в США вже в 2014 р. [541, с. 77]. Автор розбивав простір на символічні ключі-елементи, які дозволяли вивчати його крок за кроком.

Завдяки статтям Л. Вірта сформувалось поняття урбаністичного способу життя та його ознак [339], які і досі не втрачають своєї актуальності. А. Лефевр ввів поняття «право на місто», зробивши значний вклад у філософію простору [412]. Крім того, дослідник закликав вивчати історію міського простору, віднаходити формотворчі елементи міста та його особливий код. У цьому контексті його ідеї перекликаються зі вже згадуваними тезами Н. П. Анциферова про формотворчі ядра. Міські студії досліджувались також з точки зору міждисциплінарних підходів. Л. Мамфорд, якого справедливо вважають одразу істориком, соціологом та філософом у статті «Що таке місто» [417] та роботах щодо логіки розташування промислових об'єктів в містах окреслив значення технічних пристроїв для міської цивілізації. В цілому роботи Л. Вірта,

А. Лефевра, Л. Мамфорда створили термінологічне поле та інструментарій для дослідників сучасної історичної урбаністики.

У світовій історіографії порушено питання щодо так званого «нормального» темпу розвитку міст. Англійський історик Дж. Конлін порівнював міський розвиток Лондону та Парижу [395], аналізуючи появу в них різних міських явищ на кшталт кафе, прибуткових будинків, мережі крамниць тощо. Він доходить до висновку, що обидва міста мали абсолютно різний шлях розвитку, хоча і мали спільні риси. Його дослідження переконливо доводить, що міста Західної Європи не були ідеальними моделями для наслідування, зокрема в Східній Європі, кожне розвивалось по-своєму, демонструючи власний підхід до опанування простору. Подібні роботи наштовхують на думку, що не варто намагатись створити концепцію про «нормальний» темп розвитку міст. Міська культура відрізняється в кожному регіоні світу навіть у межах одного регіону, збагачуючи своїми нововведеннями інші культури та набуваючи нових елементів у визначений різними обставинами, діяльністю різних акторів час. Європейська міська культура збагачувала російську багатьма технічними нововведеннями, а також модними тенденціями, які проявлялись в повсякденному житті. Паралельно з цим, населенні пункти імперії мали власний набір ознак міського простору, який так само відрізнявся в кожному регіоні.

Впродовж ХХ століття західні вчені намагались вивчати історію Російської імперії базуючись на доступних їм джерелах. Важливо, що закордонні автори вписують історію цього регіону в загальноєвропейський контекст. Так наприклад М. Раєв звертав увагу на те, що ідеї просвітницьких ідеалів раціоналізації управління охоплює і керівну верхівку Росії [465]. Д. Бровер вивчав формування міст в Російській імперії, в тому числі, роль планів, будівельного законодавства, залізниці та промисловості в цьому процесі [542]. Соціальну структуру країни досліджував Г. Фріз, який дискутував з радянським баченням цієї проблематики [507]. На його думку, суспільство Російської імперії мало складнішу структуру, ніж просто чотири стани [507, с. 122]. Більше того,

дослідник вважав, що становий поділ почав формуватись лише на початку ХІХ ст. і активно продовжував розвиватись після Великих реформ. Докладніше ця дискусія буде проаналізована в третьому розділі.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався новий період у вітчизняній історіографії. Дослідники змогли відійти від традиційної марксистсько-ленінської історіографії та переосмислити дореволюційне минуле країни. В цей період почали поступово поширюватись в пострадянських країнах згадані вище закордонні роботи, що розширило методологічне поле та породило нові дискусії. Виходили цілі збірки перекладів закордонних статей про історію, в тому числі міську, Російської імперії [305]. Цей доробок не одразу, але вплинув на подальший розвиток урбаністичних студій в Україні. Дослідження історії міст збагачуються соціологічними та культурологічними підходами, в тому числі, простір населених пунктів тепер вивчається з точки зору семіотики [324, 338, 407]. Нарешті в роботах вітчизняних істориків з'являється поняття міського простору. Комплексні видання з урбаністики знайомлять українського читача з дискусіями щодо цього концепту та можливими методами його дослідження [319, 494].

Російські історики в 90-ті роки так само звернулись до переосмислення історії міст Російської імперії з точки зору нових парадигм. Деякі публікації російських авторів навіть почали з'являтися спочатку англійською мовою, а далі перекладатись. Такою була доля роботи С. Волкова, який досліджував історію міста як музику, як поезію та як міф [341]. Кожне місто, на думку вченого, створює свою особливу міфічну історію чи код, як це називають західні дослідники. Реконструкція цього міфу міцно пов'язана з міським простором, в якому він твориться.

Мабуть, найвідомішою сучасною загальною працею з соціальної історії Російської імперії, в якій розглядається соціальна структура міста, є двотомник Б. М. Миронова [428, 429] кілька розділів якого присвячені їх розвитку, населенню та взаємодії міста і села. Багато висновків були розкритиковані, адже

глобальні ідеї часто не підтверджувались на місцевому матеріалі. Проте це дослідження сприяло пошуків вивчення місцевої історії.

Відносно новою темою для історіографії є дослідження дореволюційного будівельного законодавства. У статтях та монографії російської дослідниці І. Г. Пирожкової студіюється цей блок законодавчих актів Російської імперії, порівнюються будівельні статути різних років, визначаються парадокси в юридичній базі [447, 451]. І. Г. Пирожкова досліджувала імплементацію будівельного законодавства на прикладі Тамбова, інші регіони залишилися поза її увагою. Тому, вважаємо, аналіз реального впровадження цих документів на матеріалі Харкова допоможе конкретизувати функціонування механізмів формування елементів міського простору.

Продовжується вивчення історії архітектури в Російській імперії. Дослідники пов'язують містобудування з економічними та соціальними процесами, змінами в міському законодавстві та модою. Колективна праця під керівництвом Є. Кириченка з загальної історії архітектури та містобудування в Російській імперії має багато суперечливих моментів, які не підтверджуються локальними дослідженнями [391, с. 6, 38, 97]. Крім того, в центрі уваги авторського колективу столиці імперії та центральноросійські регіони, провінція традиційно залишається поза увагою. Проте ця робота допомогла простежити загальноімперський контекст та розробити періодизацію розвитку міського простору Харкова. В дослідженні Р. Ф. Гуляницького основна увага приділяється забудові Москви [352]. Так само московські сюжети досліджує Ульянов Г. Н., описуючи забудову міста та основні типи споруд, а також посилення технічних вимог до будівництва наприкінці XIX ст. [502]. До речі, це місто дослідники відносять до домодерної забудови, але вважають, що міста кінця XVIII ст. в своєму розвитку більше орієнтувались на Петербург, архітектурним пам'яткам якого присвячена робота Б. М. Кірікова [389]. Звичайно, Харків сильно поступається столицям за кількістю подібних публікацій [354, 388, 445, 492]. Проте без розуміння загального контексту неможливо досліджувати забудову та заселення окремого міста.

Українські дослідники звернули увагу на розвиток національних стилів в архітектурі імперії. Формування українського модерну ретельно дослідив В. Чепелик [521]. Виходячи з цієї роботи, Харків є одним з важливих центрів постання національного мистецтва. Мабуть, найвідомішою роботою, яка торкається історії забудови та розвитку архітектурних стилів в місті є книга А. Ю. Лейбфрейда та Ю. Ю. Полякової «Харьков: от крепости до столицы» [411]. Це дослідження показує закономірний розвиток міста та формування його окремих районів. Дослідники також звертають увагу на окремі архітектурні пам'ятки міста, аналізуючи їх історію та стильові особливості [445].

Українські історики досі рідко звертаються до проблеми природи як актора формування міського середовища. Лише в останні роки ця тема набула актуальності. В тому числі, В. Скальський вивчав вплив повені в Києві в березні 1917 р. на перебіг революційних подій [369, с. 197]. Натомість західні колеги, вивчаючи міський простір в контексті історичної урбаністики, підкреслюють важливість *green place* для психологічного стану мешканців [542, с. 27]. В Україні наразі ці проблеми вивчаються лише з точки зору технічних особливостей будівництва міст [319, с. 83-95].

В останні роки в Україні з'явилися монографії, присвячені розвитку міст окремих регіонів. Робіт по періоду з кінця XVIII ст. до першої половини XIX ст. набагато менше, ніж досліджень по другій половині XIX ст. В тому числі, така ситуація склалася через поганий фізичний стан архівних справ по цьому періоду. Ю. Волошин нещодавно опублікував роботу з історії міської спільноти Полтави кінця XVIII ст. [342]. У дослідженні піднімаються проблеми гендерної структури, зайнятості населення, шлюбних стратегій тощо. Полтава географічно була близькою до Харкова, проте вони були частинами різних регіонів, Слобожанщини та Гетьманщини. Харків частково зберіг згадки про своє козацьке минуле, проте в місті не набуло поширення міське законодавство Речі Посполитої, в тому числі, магдебурзьке право у свідомості мешканців не залишилось навіть у вигляді легенди. Тим не менше губернський статус обох населених пунктів, спільні риси у діях деяких акторів міського простору

дозволяють проводити історичні паралелі з метою визначення особливостей розвитку «харківського простору». Історія Полтави впродовж XIX ст. розглядається у колективній роботі, що була опублікована до ювілею міста [456].

Друга половина XIX – початок XX ст. в історіографії урбаністичних дослідженнях Російської імперії представлені набагато більшою кількістю публікацій. Серед них варто зосередити увагу надослідженнях Д. М. Чорного [519], В. Константинової [395], Т. Портнової [462], С. Єсюніна [367], В. Б. Молчанова [431], В. М. Жмаки [371, 372]. Згадані роботи присвячені розвитку міст в різних регіонах імперії – на Правобережжі, на Півдні, на Лівобережжі та Слобожанщині. У роботах цих науковців глибоко проаналізовано історіографію проблеми розвитку міст різних регіонів України, визначено масштаби міграцій, приросту населення, соціально-економічного розвитку, темпи модернізації, розвиток інфраструктури та інші питання безпосередньо пов'язані з міським простором. Дослідники проводять глибокий аналіз майже сучасних нам міст та творення їх простору. Для нашої роботи важливим є питання, як модернізаційні процеси змінюють міський простір, адже вони провокують появу в місті нових соціальних груп та професій, типів будівель, міських маршрутів, комунікацій, транспорту, пам'ятних знаків і навіть жанрів текстів про місто (туристичних путівників). Подібні роботи нашою думкою про необхідність розглядати міську історію Російської імперії за регіональним принципом. Правобережні містечка, які вивчають В. Б. Молчанов [431], С. Єсюнін [367], дореволюційні дослідники, як ми вже згадували, навіть не вважали «справжніми містами», проте вони географічно та ментально ближче до західноєвропейської міської культури. Про спільні риси у розвитку міст Правобережжя та Лівобережжя України свідчать дослідження В. М. Жмаки [371, 372]. Праці названих науковців свідчать про те, що можна проводити паралелі між проблемами розвитку, з якими зустрічався Харків на протязі досліджуваного періоду, і процесами по інших менших містах України. Відрізнялися лише стратегії їх вирішення.

Американська історикиня П. Герлігі створила роботу по історії Одеси, яка охоплює минуле міста від його створення і до 1914 р. [345]. Вона проаналізувала забудову, розвиток території, склад населення та роль міських очільників у процесі формування простору. Порівнюючи її висновки з нашим матеріалом, можна зрозуміти, чому, наприклад, в Одесі роль імперії як актора була більш вагомою, зокрема у реалізації та дотримуванні планів забудови, ніж в Харкові.

Потужний розвиток мають дослідження історії Києва в контексті модернізаційних процесів. Саме цим питанням була присвячена конференція, що відбулась у Києві весною 2015 р. і за результатами якої вийшла збірка «Живучи в модерному місті». [369] Учасники конференції звертались передовсім до локальних сюжетів міського життя, які, до речі, не є унікальними та властивими тільки Києву. За останні роки вийшло кілька збірок статей, дотичних за проблематикою та методологічними підходами до вищезгаданої, присвячені як сучасним проблемам, так і минулому українських міст [442, 489].

Багато досліджень традиційно стосуються історії Львова. Для нас важливо, що в цих роботах піднімаються питання міського простору та його зв'язку з населенням – саме в такому ключі написана робота М. Долинської [357]. Авторка в книзі порівняно невеликого обсягу (всього 168 с.) визначає основні принципи формування міського простору Львова від заснування і до початку ХХ ст. Хоча Львів і Харків належали до різних імперій, їх стартові позиції напочатку модерних урбаністичних процесів дуже відрізнялись, проте багато спільного ми можемо побачити в тенденціях міського планування. Ці аспекти висвітлені в загальній тритомній історії міста, другий том якої присвячений історії Львова з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. [378].

Вивчаючи місто, дослідники останнім часом все активніше звертаються в якості історичного джерела до різноманітних зображень – листівок, фотографій, живопису. З українських міст прийоми і методи подібних студій міського простору на сьогодні найкраще опрацьовані на матеріалах Львова [397].

Методологія роботи зі старими фотографіями ще розроблюється, про що докладніше буде розповідатись далі.

Нарешті, сучасні дослідники звертаються і до виключно харківських сюжетів. Значна увага приділяється історії міського самоуправління. Робота Головка А. Н. та Ярмиша А. Н. присвячена біографії несправедливо забутого харківського міського голови О. К. Погорілко [347]. Історики акцентують увагу на його взаємодії з губернатором та іншими гілками влади, на його теоретичні осмислення міського господарства та стратегії управління. Наступна робота дослідників присвячена вже порівнянню стану міського самоуправління на рубежі XIX-XX та XX-XXI ст. і допомагає зрозуміти загальні механізми керівництва господарством міста Харкова [536]. Початок XX століття через біографії харківських діячів досліджував Д. М. Чорний [514]. Грицак В. М. аналізував на харківському матеріалі роль губернаторів. Дослідник не тільки простежує законодавчу базу та реальні повноваження представників імператора на місцях, але й складає загальний портрет харківських губернаторів, наводячи цікаві роздуми про місце подібної посади в їх кар'єрі [351].

В. А. Альков описував дозвілля харківських мешканців. Автор акцентував увагу на неактуальності станового принципу в дозвіллі з другої половини XIX ст., що є однією з ознак модернізації [304]. Зважаючи на те, яким дискусійним є питання про формування соціальної структури імперії в загальному контексті, є важливим звертатись до дослідження інкорпорації окремих груп населення в тому числі, до міських мешканців. Частково цих питань торкається В. В. Склокін у своїй дисертації, що присвячена військовим обивателям [479]. Промисловість, економіку, інфраструктуру, населення та загалом формування Харкова як модерного міста досліджує Д. М. Чорний [521, 522, 523, 524, 526]. Дослідник є автором значної кількості статей щодо окремих проблем розвитку міста, в тому числі, переосмислює доробок дореволюційних та радянських попередників [525]. І. Ю. Робак ретельно вивчив формування лікувальної та аптекарської мережі в місті, включаючи як державні, так і приватні установи

[468, 471, 468, 470, 472]. До вивчення образу міста та його сучасної ідентичності звертається О. Мусієздов [436].

Складовою частиною міського життя кінця XIX – початку XX ст. також виступають різні партії та політичні рухи, що проводять власні акції в міському просторі (демонстрації, засідання комітетів та груп, вибори, поширення листівок та газет і навіть терористичні акти). У роботах С. О. Наумова [439, 440], Ф. Г. Турченка [497], Д. М. Чорного [516, 526], В. Головченка [349] докладно окреслено виникнення та функціонування місцевих осередків провідних політичних партій, біографії їх лідерів, ідеологічні пріоритети. Проте прив'язка до міського простору функціонування цих структур залишається майже не розробленою. Вчені зосереджуються на дослідженні складу окремих організацій, методів їх діяльності та відносин з владою [377, с. 87 – 94; 482]. Поза увагою істориків поки що залишаються такі питання, в яких саме місцях збирались представники різних рухів, амаршрути перших демонстрацій позначені схематично [482, с. 93] і, найголовніше – поза увагою дослідників залишається взаємозв'язок цих виступів з публічним міським простором.

Потужним самостійним актором формування міського простору ми визначаємо навчальні заклади, у першу чергу, Харківський імператорський університет. Йому присвячена значна кількість досліджень. Першою спробою створення загальної історії навчального закладу була робота Д. І. Багалія, в якій дослідник ретельно проаналізував перші п'ятдесят років роботи університету [314, 315]. До столітнього ювілею навчального закладу професорський колектив підготував комплексне видання з його історії [313]. В період незалежної України традиції ювілейних видань продовжились. Автори колективної роботи «Харківський національний університет» переосмислюють дореволюційне минуле та вивчають основні тенденції радянської освіти [509]. Окремі статті досліджують дискусивні питання, пов'язані зі створенням університету саме в Харкові [403, 420, 447]. Безумовно, дослідники погоджуються з важливістю його ролі для формування простору міста.

Набагато менше уваги в історіографії приділено іншим навчальним закладам міста. Переважають роботи, присвячені різним ювілеям закладів, в яких йде мова про біографії найвизначніших професорів, ректорів, наукові школи, організацію викладання, кількість студентів тощо. Найбільший масив ювілейних публікацій стосується Технологічного інституту, який з'явився у місті наприкінці XIX ст. [441, 510, 511]. Винятково цінними є ті частини дослідження М. Ю. Тахтаулової, які присвячені вивченню впливу Технологічного інституту на формування вуличної мережі міста [490, с. 54].

Ветеринарний інститут, який в ті часи розміщувався на Сумській вулиці, також причетний до формування простору цієї частини Харкова XIX – початку XX ст., представлений виданням радше науково-популярного та довідкового характеру [379, с. 11-19]. Короткий огляд історії Вищих жіночих курсів, комерційного училища/інституту та деяких інших закладів міститься в роботах Т. В. Коломієць [394, с. 48-57].

Недостатньо уваги приділяється дослідженню історії інших світських навчальних закладів міста – гімназій, училищ. Виняток становлять окремі статті О. М. Устименка, присвячені харківському училищу для незрячих дітей на тлі загальної проблеми соціалізації дітей з вадами зору [503]. Нажаль, основна увага в них приділяється радянському періоду. Інститут шляхетних дівчат вивчався, передовсім, в контексті навчальних програм та повсякденного життя інституток. Проте в дослідженнях є інформація про зміну дислокації закладу [376, 452].

В Харкові існував православний колегіум, пізніше з'явилося жіноче єпархіальне училище, в якому навчались доньки представників духовного стану. Другий навчальний заклад було збудовано на окраїні міста, яка отримала відповідну назву – вулиця Єпархіальна. Історію духовних навчальних закладів, в тому числі, на матеріалі Харкова, вивчають Л. Ю. Посохова [461], С. І. Нижникова [444].

Вивчаючи Харків, історики звертаються до сучасних антропологічних та міжкультурних парадигм. З точки зору географічного розташування на

прикордонні місто досліджував В. Кравченко в монографії «Харків/Харьков: столица Пограничья» [404]. В. Л. Маслійчук у своїх публікаціях піднімає питання взаємин простору міста та сільського оточення, вивчає соціальні процеси, залучаючи до матеріалу по історії Харкова підходи сучасної світової методології [418, 419, 421, 422].

Традицію Д. Багалія та Д. Міллера продовжує «Історія Харкова ХХ століття» [377], написана авторським колективом істориків з різних дослідницьких установ міста. Початку ХХ століття в ній присвячено перший розділ під загальною редакцією В. В. Кравченка. Дослідники зосередились на статистичних даних, кількості населення, господарстві, економіці, забудові, освіті та культурному житті міста.

В останні роки значно зросла увага до дослідження міжетнічних відносин, яка збагатила історіографію розвідками про окремі етнічні групи на мапі міста – євреїв [398, 479], вірмен [399], греків [422], поляків [457, 459, 513] та інших. На наш погляд, спільним слабким боком цих робіт є те, що дослідники дуже часто зосереджуються на історії однієї етнічної групи, оминаючи тему її зв'язків з простором та іншими мешканцями міста. Специфікою Харкова є те, що інші народності не утворили окремих районів в міському просторі, розташовуючи свої будівлі дисперсно. З цією тезою дискутує Є. Котляр, який намагається чітко локалізувати єврейський район в місті. Відповідно, хоча «іногородцям» в місті присвячена велика кількість робіт, залишаються лакуни, які мають бути досліджені. Іншим недоліком таких статей є спроба довести етнічну приналежність того чи іншого харків'янина, не зважаючи на його власну ідентифікацію [347]. Проте автори цих робіт зібрали серйозний фактаж, який допомагає простежити місце різних етносів в просторі міста.

Вивчення міського простору було б неможливим без спеціальних історичних дисциплін. Особливу роль тут відіграють дослідження топоніміки. Загальне вивчення міського простору Харкова в цьому контексті провела М. Ю. Тахтаулова в своєму дисертаційному дослідженні [490]. О. В. Дьякова піднімає

питання зв'язку Харківського університету та назв вулиць [361]. Класифікації етимології, історії та логіці харківських назв присвячені також статті Л. О. Удовенко [499, 500, 501]. В останні роки з'явився довідник по назвах харківських вулиць «Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов», над яким працював авторський колектив (Є. М. Дмитриева, Є. В. Дьякова, Н. М. Харченко, головний редактор С. М. Куделко). Автори зібрали основну інформацію про всі міські назви. В тому числі, зазначається рік першої згадки вулиці чи провулку в джерелах, їх довжину, розташування, минулі назви [510]. Сучасні дослідники продовжують традицію видань про історію окремих вулиць та провулків. Л. Мачулін опублікував енциклопедію в 2007 [424], Плотичер Є. А. в 2016 році [453]. Регулярність, з якою з'являються подібні роботи, підкреслює їх затребуваність в суспільстві.

Окремим пунктом історіографії нашої проблеми є краєзнавчі розвідки та науково-популярна література. Величезний фактологічний матеріал було зібрано дослідниками-аматорами впродовж останніх 30-ти років. До ювілею харківського трамвая А. Ф. Івченко провів дослідження історії цього виду транспорту в місті [383]. Автор аналізує причини, процес появи та перші маршрути конки, а далі – трамваю. Л. Мачулін публікував розвідки щодо історії пенітенціарної системи в Харкові, в якій зібрано інформацію, де і коли будували в'язниці в місті [423]. Історію забудови окремих вулиць та районів докладно зображують журналісти, в тому числі, І. Можейко [430], А. Бондарев [326]. Саме вони піднімають питання про необхідність збереження культурної спадщини в місті. Минуле досліджують також з точки зору формування націй та історичної пам'яті про визначних місцевих діячів. В цьому контексті необхідно згадати статті В. Проненко про Г. С. Сковороду, В. Кричевського та інших [463, 464]. Ці роботи допомогли нам суттєво збільшити кількість відомих нам акторів та докладніше розглянути їх вплив. Значні матеріали по забудові Харкова, в тому числі, архівні документи та сучасні фотографії, зібрав О. Яцина [539]. А. Ф. Парамонов доклав значних зусиль до заповнення лакун в історії

Слобожанщини, опублікувавши чимало статей, в тому числі, про тварин в міському просторі Харкова. Ці роботи доступні на сайті дослідника [558].

Ознакою сучасного стану історіографії є поява цікавих інтернет-блогів та ресурсів, присвячених саме історії міста. Для нашого дослідження ми використовували передовсім сторінку LiveJournal Григорія Нікольського (ngeorgij) [553]. Його блог, як і канал на Youtube, використовується для популяризації міста як туристичного об'єкту. Дослідник регулярно публікує віднайдені ним рідкісні статті та розвідки з історії міста, зокрема із газет 1990-х років, які майже не збереглися в бібліотеках та архівах і стали бібліографічною рідкістю. Інтернет-ресурси також містять важливі підбірки історичних джерел.

Інтерес викликає не тільки матеріал (в тому числі, фото та архівні документи), підібраний блогерами, але й коментарі інших користувачів, які доповнюють історію окремих районів, переказують міські легенди тощо. Існування подібних інтернет-ресурсів також свідчить про зростання попиту на минуле свого міста серед самих мешканців. Сайти також виступають в ролі сховищ, де зберігається величезний масив даних щодо історії міста. Дослідники-аматори оприлюднюють раритетний матеріал, в тому числі, статті з газет, що випускались малим тиражем та фото з сімейних архівів.

Таким чином, історіографія нашого дослідження представлена роботами з загальної історії міст, з соціально-економічного розвитку Російської імперії, книг, присвячених окремим регіонам та містам України, і, звичайно, історії Харкова. Вітчизняні дослідники почали використовувати поняття міського простору лише з 90-тих років ХХ ст. Але в попередній період історики так само відчували багатогранність факторів, що створюють простір міста. Дореволюційні автори передовсім розуміли місто як територію, визначену владою. Радянські історики акцентували увагу на ролі промисловості та економічних відносин, тобто на змістовних аспектах міського простору. Сучасні дослідники, користуючись надбанням західної методології та матеріалом, зібраним їх попередниками, можуть вивчати Харків з точки зору міського простору, в якому співіснують матеріальні та нематеріальні явища і вписувати

його в контекст Російської імперії та світу. Паралельно з цим з'являються подібні дослідження інших регіонів Російської імперії. Особливістю урбаністичних досліджень є міждисциплінарні підходи, тож, аналізуючи історіографію, ми звертались так само до праць архітекторів, філософів, культурологів тощо. Проте, на нашу думку, місту не вистачає комплексної розвідки, що зверне увагу на сам процес формування простору Харкова впродовж тривалого періоду від отримання статусу центру губернії до початку Першої світової війни. Саме цьому і присвячена наша робота.

1.2 Джерельна база роботи

Багатогранність міста як об'єкта дослідження потребує залучення різних типів історичних джерел. Дана робота створена на основі наступних груп «слідів про минуле»: законодавчі акти щодо міського самоуправління та будівництва, в тому числі креслення планів забудови; діловодна документація місцевого походження (передовсім, постанови та листи міської думи та губернатора); загальні описи регіону, створені за ініціативою влади чи місцевих діячів; публіцистичні твори, в яких розглядаються питання пов'язані зі створенням інфраструктури, вирішенням соціальних проблем тощо; періодична преса; довідкові видання про місто, тобто харківські календарі, пам'ятні книги та, окремо, путівники з описом міської території; джерела особового походження, серед яких – спогади як мандрівників, так і місцевих мешканців; мапи міста різних часів; зображення, серед яких фотографії, гравюри та листівки. Розглянемо кожну групу джерел окремо.

Законодавчі акти Російської імперії доречно поділити на дві підгрупи – ті, які стосуються міського управління, статусу міст та прав мешканців та окремо ті, що регулюють забудову населених пунктів. Першу підгрупу відкриває «Грамота на права и вольности», надана містам в 1785 р. [117]. В цьому документі докладно розписано структуру міського управління, повноваження місцевої влади та заходи щодо формування міської спільноти, питання, якими ця спільнота мала опікуватись та, що не менш важливо,

розуміння ролі міст в тогочасній Російській імперії. Документ відкривав широкі можливості для формування громадянського суспільства та місцевого самоврядування, в ньому передбачена активна роль спільноти в житті свого населеного пункту. Умовно він поділяється на наступні частини: визначення, хто саме може бути причетним до міських станів; визначення ролі міста; перелік власне міських структур. Докладно описано, які саме адміністративні будинки мають бути в місті. Весь документ просякнутий ідеями філософії Просвітництва про необхідну раціоналізацію управління та впорядкування щоденного життя мешканців.

Наступний крок по урегулюванню управління міст було зроблено майже через сто років – в «Міському положенні» 1870 р. [113]. Цей документ розглядає більш практичні питання, пов'язані з процесом виборів, механізмом вирішення господарських питань тощо. Наступним кроком розвитку міського законодавства буде «Міське положення» 1892 р., яке частково обмежило, але, з іншого боку, вдосконалило механізми самоврядування, викладені в попередньому документі [116]. Ці закони можна назвати більш наближеними до реалій функціонування міст, ніж «Жалувана грамота», оскільки вони радикально змінили положення міського самоуправління. Їх впровадження відкрило новий етап в житті місцевої влади, коли міський голова та дума отримали ширші можливості для впорядкування міського простору. Поява обох міських положень породило цілу низку публіцистичних творів стосовно правильного управління міським простором [213, 216]. Загалом, ці джерела допомагають нам визначити, які дії мали робити владні актори та як вибудувати структуру їх впливу: державна влада, губернатор, міська дума, міський голова, міська управа.

Друга група законодавчих джерел – будівельні статuti та окремі закони стосовно забудови. Всі вони вміщені в ПСЗ. Перший будівельний статут з'явився 1832 р. [258]. Він фактично акумулює положення всіх попередніх законодавчих актів із цього питання. Головний акцент в документі робиться на необхідності впорядкування забудови. Додатком до закону був альбом зразкових

фасадів, акти, які визначають довжину та ширину вулиць, настанови чітко дотримуватись під час забудови міських планів, затвердженим на найвищому рівні (про ці плани мова буде йти далі). Так само, у 1832 р. з'явився Пожежний статут, який стосувався технічних вимог до будівництва та мав запобігати поширенню вогню [259].

Наступні редакції будівельних статутів публікувались у 1842, 1857, 1900, 1914 рр. [447, с. 68]. Наше дослідження законодавчої бази щодо будівництва базується на текстах 1832 р. [258], 1857 р. [260] та 1900 р. [270]. Ми не брали до уваги статут 1842 р., адже він не має суттєвих різниць з попередньою редакцією та статут 1914 р., імплементація якого виходить поза хронологічні рамки нашого дослідження. Окремі положення цих документів дублювались. Необхідно зазначити, що останній статут мав дуже короткий обсяг і стосувався переважно технічної сторони будівництва, оминаючи питання про визначені фасади та інші зовнішні характеристики будівель.

На початку ХХ ст. в деяких містах з'явилися власні правила щодо міського життя та будівництва. Такі документи створювались на місцевому рівні, але мали бути затверджені вищою владою. Постанови харківської думи з 1900 до 1914 рр. були зібрані в випуску «Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова» [257]. В останні роки перед війною місцева влада, взоруючись на приклад Риги, почала складати правила щодо будівництва, які викликали широкий резонанс та обговорення серед спеціалістів в цій сфері [226]. В полі зору укладачів цих постанов були, передовсім, технічні аспекти будівництва. Особливе значення для нашого дослідження мають постанови Харківської міської думи, які стосуються санітарного стану, каналізації та пожежної безпеки [226; 257, с. 16, 17, 20]. Таким чином, будівельне законодавство поступово проходить шлях від статутів, що надходять «зверху» до збірок, які створюються на місцевому рівні та мають забезпечувати вирішення практичних запитань: наприклад, скільки максимально може бути поверхів у будинку, щоб місцева пожежна команда змогла припинити поширення вогню, локалізованого на горіщі. Поява таких документів свідчить

про те, що із розгортанням модернізаційних процесів держава не могла повністю визначати особливості забудови місцевого простору, тож передала частину своїх повноважень «на місця».

Визначити реальний стан виконання будівельного законодавства в Харкові допомогли зробити інші види джерел, передовсім, діловодна документація міської думи. Інформацію про поточну діяльність міського самоуправління містять різні документи, що зберігаються в фонді 44 Державного архіву Харківської області (далі ДАХО) [50 - 61]. Передовсім, це поточна інформація, серед якої для нас найважливішими є справи стосовно впорядкування міського простору, в тому числі, про компенсацію вартості ділянок землі, відведених під вулиці тощо, плани щодо забудови та ремонту тощо. Так само для нашого дослідження велике значення мають документи, що показують зміст, спрямованість та обсяги поточної реконструкції, ремонтів будівель тощо, які допомагають простежити повноваження міської влади та її інтереси в міському просторі. Кілька разів дума збирала загальну інформацію по місту для вищої влади, наприклад, стосовно кількості казенних будівель в місті. Необхідно зазначити, що ці документи часто є розрізненими, тож неможливо скласти загальну картину діяльності міської влади з року в рік. Проте наявні джерела допомогли відповісти на важливі запитання – коли в Харкові з'явилась актуальна мапа міста, за які роботи в сфері забудови відповідала дума, звідки вона отримувала гроші, яку роль в цьому процесі виконував губернатор, де розташовувались казенні будівлі та яким чином влада ними опікувалась.

Окремий блок місцевої документації складають справи Будівельного відділу Харківської думи, які наразі також знаходяться в ДАХО (Фонд 4, опис 11, 12, 13, 14). За кілька років (1863, 1864, 1867) збереглися прохання, які подавали мешканці на будівництво власного житла або суспільних споруд. Кожна справа містить заяву городянина з акварельним планом майбутньої будівлі та підписом архітектора, який дозволяв або забороняв починати спорудження. Переважно всі прохання отримують дозвіл. Показово, що справ про самовільне будівництво майже не зустрічаємо, хоча робимо припущення,

що подібні ситуації також траплялись в місті. Варто врахувати, що не всі ці подані та затверджені проекти були реалізовані, проте вони дають нам розуміння, як і в якому обсязі харків'яни будувались. На основі описів цих справ була складена база даних Microsoft Access, яка допомогла визначити які суспільні групи будувались в місті (дивись Додаток 4). Зображення фасадів будівель були проаналізовані з метою визначити, якого архітектурного стилю дотримувались харків'яни в цей період. Цей тип свідчень про минуле є особливо цінним, адже дозволяє реконструювання дії приватних акторів в процесі творення простору. Частина цих архівних документів вводиться в дослідницький обіг вперше.

Специфікою джерельної бази щодо питань становлення та розвитку простору міста є наявність значного кола документів в архівних фондах 20-тих років ХХ ст. Зокрема, у фонді Р-163 нами віднайдено так звані Оціночні аркуші, які дозволяють скласти уявлення про ціну, площу, розташування будинків та вуличну мережу в 1895 – 1914 рр. На основі цих документів було проаналізовано забудову центральних районів міста та соціальний статус мешканців на початку ХХ ст. [62 – 78].

Наступна група джерел – описи міста Харкова в рамках загальних документів про Слобідську Україну, які були створені на вимогу держави. У другій половині ХVІІІ ст. в рамках складання нового уложення 1767 р. було зроблено опис українських міст і містечок [239]. В цьому документі подано коротку інформацію про територію міста, його рельєф та кліматичні умови, подано характеристику місцевого населення та його промислів.

Наступний опис цієї території було складено в рамках збирання інформації щодо українських намісництв наприкінці ХVІІІ ст. (збереглося кілька видань про лівобережні губернії). Скоріш за все, російські чиновники робили це в рамках впровадження просвітницької моделі «знати, щоб управляти». В кількох «Описах Харківського намісництва» [239], зроблених з перервою в кілька років подана ґрунтовна інформація про місцеве господарство,

торгівлю, промисли, клімат, наявні будинки, «достопримечательности» у вигляді церков та мурованих будівель, а також тогочасний план міста.

Самостійним джерелом, яке містить дані щодо історії міського простору Харкова у XVIII – в середині XIX ст., є історико-статистичні відомості Харківської єпархії, зібрані преосвященним Філаретом (Гумільовський Д. Г.) [272]. В полі зору дослідника були перш за все монастирі та церкви, їх архітектура та опис майна. Винятково цінними для нашого дослідження є подані автором загальний опис Харкова, дані про специфіку організації міського простору по церковних приходах, зміни локацій, матеріали, що використовувалися для будівництва, значення цих споруд в міському просторі населених пунктів.

Історико-статистичні описи Харкова як специфічна форма узагальнення статистичного та наративного матеріалу знайшла продовження у добу модернізації. Виняткове значення для дослідника простору міста має видання «Современное хозяйство города Харькова (1910 – 1913)» [261, 262]. Мета видання, зазначена у вступі – познайомити читача з такою складною справою, як харківське міське господарство [261, с. 1]. У двотомнику узагальнено значний масив інформації, який взятий із журналів засідань Харківської міської Думи, журналу «Известия харьковской городской Думы», окремих публікацій, частина з яких не збереглися до сьогодення, щодо таких аспектів формування міського простору, як міська каналізація, водогін, освітлення, транспорт та інші [261, с. 95-146, 229-243, 255-292; 262], які надають можливість реконструювати роль багатьох акторів на формування міського простору починаючи з останньої чверті XIX ст. до 1913 р.

На початку XX ст. значне місце надавалося збиранню та публікації різноманітної статистичної інформації про різні сторони міського життя. Для реконструювання розвитку міського простору Харкова цінний матеріал є додатках до щорічних звітів губернатора «Обзор Харьковской губернии» за певний рік [238], статистичних довідних «Города России» 1904 та 1910 роки, які підготовлені за результатами проведеного на загальноімперському рівні

анкетування міст [217, 218]. З цих публікацій ми можемо скласти уявлення про площу міста, еволюцію кількості житлових та «казенних» споруд у місті, матеріал, з якого вони зведені, специфіку вуличної мережі тощо.

У другій половині XIX – на початку XX ст. формується ще один блок джерельної бази – публіцистичні твори, метою яких є обговорення законодавчих ініціатив, роботи міської думи, соціальних проблем тощо. Ці роботи написані переважно представниками місцевої інтелігенції та професорами Харківського університету. Вони стають доступними ширшим strатам населення завдяки публікаціям на сторінках місцевої періодичної преси та у вигляді окремих брошур. Серед них особливу цінність становлять доробок гласного харківської міської думи Є. Гордеєнко, який був активним членом міського самоуправління, зокрема, підготовлена ним аналітична доповідь про стан справ міського господарства [216], архітектора М. Г. Диканського, який на основі світового досвіду та місцевого матеріалу розглядав можливості вирішення житлових проблем великого міста та пропонував рішення щодо створення робітничих помешкань [220, 222, 223]. Деякі рукописи публіцистики зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна, зокрема «Доклад в Харьковскую уездную земскую управу» Є. А. Мандрикіна про якість зібраної статистики та «Проект о предворительном учреждении в Харькове правил благочиния (полицейского надзора за обывателями, причем проектируется, между прочим, учреждение «Адрес-конторы», рабочего дома)», направлений на вирішення проблем незареєстрованих мешканців міста [110, 112].

Великий інформаційний потенціал для дослідження міського простору мають газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Утро», що видавалися в Харкові в XIX – на початку XX ст. [203, 205, 212]. Завдяки реалізації проектів з оцифрування газети «Южный край», що здійснюється ЦНБ ХНУ імені В.Н. Каразіна [559] та краєзнавчим інтернет-блогам [553], матеріали про міський простір стають більш доступними для науковців. Вміщені на шпальтах названих газет матеріали, що належать журналістам видань,

представникам громадськості міста, дозволяють відтворити особливості поведінки різних акторів, формування забудови окремих вулиць, визначити специфіку простору головних міських районів. Матеріали газет цінні тим, що свідчать, якою міроюширокий загал населення долучався до участі в обговоренні та вирішенні міських проблем, а мешканці тих чи інших частин Харкова починали усвідомлювати свою можливість впливати на розвиток міста.

Комплексні довідкові видання про місто з'явилися вже у другій половині XIX ст., спочатку у вигляді так званих «Памятных книжек» [242 – 248], які друкувались в поточному році, надалі у вигляді «Харьковских календарей» [275 – 291], які випускались на наступний календарний рік. Якщо метою перших був збір інформації про стан міста, то другі пропонували місцевому мешканцю всю необхідну довідкову інформацію про Харків, починаючи від цін на візників та календарю свят різних конфесій, закінчуючи точними адресами всіх важливих міських установ. З кожним роком обсяг видань збільшувався, що означало збільшення обсягу вжиткової інформації. У додатку з 1887 р. почали публікувати статті про історію та сучасність міста, спогади мешканців тощо. Окремий блок становила реклама, з якої ми можемо довідатися, які підприємства надавали послуги харків'янам та де вони розташовувались. З кожним роком обсяг видання збільшується, у ньому з'являється кілька окремих частин, які присвячені медичній, освітній, культурній, благодійній тощо інфраструктурам міста. Харківський календар також містить статистичну інформацію про кількість мешканців, будинків, стан різних промислів та ремесел тощо. В пам'ятній книжці 1866 р. та календарях 1872 та 1876 рр. подана мапа міста. Поява подібних видань збігається з різким збільшенням території міста (впродовж 1822 – 1871 р. вона виросла в п'ять разів). Інформація, вміщена в «Харківському календарі», була так би мовити «внутрішньою», тобто актуальною передусім для мешканця міста.

Важливим джерелом для дослідження міського простору Харкова є видання, розраховані як на мешканців, так і на подорожуючих. «Описание г. Харькова» І. А. Устинова, видане 1881 р. [271] та інші путівникиякі дають

стислу, але всю необхідну інформацію для мандрівника. Ці видання мають набагато менший обсяг, ніж календарі, але в них подано коротку довідку про історію населеного пункту, опис міського господарства, актуальні на момент видання адреси магазинів та установ, які зможуть знадобитись людині з іншого міста. Такі путівники складені передовсім для людини, яка приїжджає до міста у справах [271]. З'являються навіть путівники одразу для двох ділових центрів – Харкова та Катеринослава, що свідчить про їх економічну близькість в цей час [228]. Публікація в Харкові путівників для туристів пов'язана з діяльністю спілки любителів природи [298, 299]. У таких виданнях вже подана не тільки довідкова інформація, але й історико-культурний опис місцевих пам'яток, складені продумані туристичні маршрути, для огляду яких приїжджому пропонують скористатись трамваєм. Мета цих видань – показати найкрасивіші та найстаріші пам'ятки, «подати» місто з естетичної точки зору.

Наступна група – джерела особового походження. Спогадів про міський простір Харкова залишилось дуже мало, що власне характерно і для інших міст Російської імперії [438, с. 10]. Серед найбільш інформативно насичених є тексти Р. М. Цебрикова [301] та К. Д. Роммеля [256], що залишили мемуари про Харків початку XIX ст. В їх спогадах зустрічаються описи університету, згадки про місцеву спільноту, міські проблеми тощо. Обидва автори приїжджають в Харків на короткий час, правда, Р. М. Цебриков народився тут та приїхав провідати родичів, в той час як К. Д. Роммель був запрошений на посаду професора новоствореного Харківського імператорського університету. Спогади про середину XIX ст. залишили Ф. О. Рейнгардт [252, 253, 254] та В. П. Карпов [229]. Особливістю їх наративів є те, що вони переказують історію міста з точки зору того хто, що і як будував в Харкові, звертаючи увагу не тільки на владу, але й на дії пересічних мешканців. Обидва були місцевими мешканцями. Ф. О. Рейнгардт наводив інформацію про знесення одного з цвинтарів в місті та характеризував діяльність губернатора С. О. Кокошкіна. Виходець з купців В. П. Карпов записував міські легенди та перекази. На сторінках спогадів вулиці міста згадуються побіжно, просто як тло до основної розповіді. Але ці джерела

допомогли нам реконструювати дії окремих акторів у процесі творення простору та визначити суспільне ставлення до них. Міські локації другої половини XIX ст. докладно описав Коні А. Ф. [233], слідчий, який працював в Харкові кілька років. В його творах з точністю криміналіста описані деякі вулиці, на яких відбувались злочини, що він розслідував.

Харків початку XX ст. докладно описаний в мемуарах одного із провідних діячів харківського повітового і губерньського земства князя А. Д. Голіцина [215]. Він мав маєтки в Харківській губернії, брав активну участь у земських зборах в самому місті. Князь писав про своїх знайомих, про вирішення різних соціальних проблем в місті, про розташування адміністративних та приватних будівель. Спогади Аннетт Мікін, наукової співробітниці Британського інституту антропології, яка відвідала Харків 1904 р., містять характеристики деяких знакових явищ та споруд, що маркували простір міста [235]. Останні роки перед Першою світовою війною описує Ю. Шевельов в своїх спогадах дитинство в Харкові [302]. Таким чином, хоча спогадів про Харків залишилось не так багато, проте деякі з них є дуже ґрунтовними і допомагають визначити діяльність тих акторів, чий сліди не фіксуються в інших типах джерел.

Харків не мав свого поета, який би робив його простір майже діючою особою своїх творів, як, наприклад, Ф. М. Достоєвський з локаціями Петербургу. Його описи зустрічаються в художній літературі тільки як фон. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, що походив з місцевої дворянської династії, залишив кілька художньо-історичних нарисів про місто [215, 231]. Саме він, на думку дослідників, створив міф модерного Харкова [421, с. 351]. Поети, що жили в місті чи губернії, оминали тему міського простору в своїх творах. Треба зазначити, що, виходячі зі згадок міста в літературі, у Харкові явище урбаністичного роману з'явилося вже з XX століття [274]. Ю. Шевельов називає місто символом українського урбанізму, але вже за радянської доби [528, с. 80].

Наступна група джерел – картографічна. Вона поділяється на дві підгрупи – плани або проекти, які надають уявлення про те, як мало виглядати місто та мапи, які показували реальний стан речей. Перший план забудови Харкова

датується 1768 г. Скоріш за все, це той самий план, який навів Д. І. Багалій в додатках до «Истории города Харькова». Цей план обмежує Харків розмірами прикордонної фортеці. Наступний план забудови – 1786 р., його вміщено в ПСЗ [123]. На ньому територія міста набагато більша, але кордони Харкова все одно обмежуються укріпленнями. Тут позначено основні адміністративні споруди які, за «Грамотою на права і вольності» мали бути створені в міському просторі. За описами міської території виходить, що його не було реалізовано. Наступний план від державної влади надходить в місто в 1822 р. В 1829 р. з'явилась його розширена версія, яка включала до міської території приміські слободи [504]. Всі ці плани мали на меті вирівняти вулиці Харкова та поділити його на рівномірні квартали. Але наше дослідження показує, що ця ідея провалилась. Місцева забудова не наслідувала план, тож метою нашої роботи буде відповідь на питання, чому у Харкові плани забудови або упорядкування простору не спрацьовували.

У 1866 р. з'являється перша мапа міста, призначена для широкого загалу, вона була опублікована в якості додатку «Памятной книжки» [246]. На цій карті ми бачимо, що місто відійшло від державних планів попередньої доби та розвивалось хаотично. Починаючи з 1860-х років центральна влада більше не надсилала до міста планів забудови. Цю роботу перебрала на себе місцева дума. Плани, складені за її ініціативою, з'явилися в 1879-1886 р. (комісія під керівництвом Г. С. Стрижевського [109]) та в 1895 р. (комісія архітекторів та землемірів). Ці плани фіксували (відображали) не уявний, а переважно реальний простір міста. Позначені в них перспективи розпланування та розвитку міського простору були реалізовані лише частково. Паралельно з цим регулярно (1886, 1895, 1903, 1914 рр.) виходять міські мапи для місцевих мешканців та туристів. Ця група джерел допомагає нам реконструювати наслідок діяльності акторів, що творили міський простір. Поява мап для туристів показує зростання ролі Харкова як міста привабливого для мандрівників.

Окремим джерелом нашої роботи є зображення. Вони поділяються на три категорії – картини, фото та листівки. Збереглося кілька гравюр, які зображають загальні ракурси міста. В ХІМ зберігається загальний вигляд міста кінця ХVІІІ ст., а Д. І. Багалій наводить інший ракурс міського ландшафту в додатку до «Истории города Харькова». А. Федоровський в своїй роботі «Матеріали до історії міста Харкова» публікує гравюру 30-х років ХІХ ст. Картини – це, звичайно, максимально суб'єктивне джерело, адже художники можуть додавати вигадані деталі. Проте ці роботи, скоріш за все, писались з натури, адже збігаються з доступними нам описами міста. Порівнюючи текстові документи та зображення, ми можемо зрозуміти, що реально знаходилося в просторі Харкова, а що митці хотіли бачити там як ознаку «справжнього міста».

Подібну роль відігравали листівки. Вони були розраховані на приїжджого або ж навіть на людину, яка Харків ніколи не побачить. Тому ці картинки створюють образ міського простору таким, яким уявлявся населений пункт, що має статус губерньського центру. Тут ми не знайдемо сільських краєвидів, які існували на окраїнах міста, лише кам'яні будівлі та центральні площі. Листівки також були результатом діяльності акторів, що творять міський простір. За останній роки було опубліковано кілька репринтних видань з краєвидами Харкова кінця ХІХ –початку ХХ ст. [265, 273, 508].

Наступна група джерел – фотографії. Ми усвідомлюємо, що фотографії – це не просто зображення архітектурних пам'яток чи людей, а лише одна з можливих репрезентацій простору. Проте вони допомагають реконструювати, як виглядали ті чи інші вулиці. В тому числі, на основі фотографій було проаналізовано наповненість міського простору природними об'єктами. Колекція фотографій Харкова кінця ХІХ–початку ХХ ст. зберігається в ХІМ [79 - 109]. Методика роботи з фотографіями на українському матеріалі тільки розробляється. В основному, подібні джерела атрибууються та видаються у вигляді альбомів [397]. Проте маємо світовий досвід, коли фото можуть служити основним джерелом роботи, а їх аналіз дозволяє описати історію міста впродовж п'ятдесяти років [546, с. 1]. Дослідники звертають увагу на

наповненість вулиць перехожими, на стан споруд та інші зовнішні ознаки міста [546, с. 4]. Особливу цінність представляє наявність зображень однієї і тієї ж вулиці, але різних часів [552, р. 82]. Це підкреслює необхідність долучати подібні матеріали не тільки як ілюстрацію, але й як повноправне джерело.

Таким чином, зібрані та використані нами джерела дозволяють всебічно і різнопланово відтворити особливості формування міського простору Харкова починаючи з 60-х років XVIII до початку XX ст. Законодавчі акти, діловодна документація, путівники, описи, статистичні матеріали, періодична преса, мемуари, мапи, картини, фотографії та листівки допомагають простежити різні аспекти формування міського простору. Проаналізовані з точки зору новітніх методик, вони дають змогу переосмислити їх значення, отримати нові знання про міський простір великого міста. Частина джерел вводиться до наукового обігу вперше. Окремі джерела, проаналізовані з точки зору новітніх методик, дають змогу переосмислити їх значення для розвитку історичної науки. Тож звернемось до методології нашої дисертації.

1.3 Методологія вивчення міського простору: історичні та міждисциплінарні аспекти

В останні роки методологія вивчення міського простору збагатилась величезною кількістю досліджень. В різноманітті урбаністичних методологій дуже легко загубитись. Але для того, щоб обрати методологію вивчення історії міського простору нам потрібно звернутись до визначення самого поняття «місто», яке також лишається дискусійним [372, с. 108]. Тим більше, в сучасній історіографії існує певна плутанина між поняттями місто та міський простір [416, с. 87]. Існує багато дефініцій, але вони сходяться в тому, що місто – це багатовимірний об'єкт, який перебуває в постійному русі. Воно не лишається однаковим, постійно змінюючись з часом.

Місто – центр економічного, наукового, технічного, культурного прогресу; багатфункціональний організм, що живе як за природними, так і за технічними законами [336, с. 16,17]. Класик урбаністики, К. Лінч підкреслює наступні риси

– системність та постійну змінність [414, с. 11]. Місто має передовсім адміністративне значення, адже відповідно до його статусу змінюються державні закони, за яким воно живе. Л. Мамфорд визначає місто як взаємодію людини, простору та навколишнього середовища [338, с. 230]. М. Вебер акцентував увагу на ще одній характеристиці міста – замкнутості його території [335, с. 4]. Проте з цим визначенням можна дискутувати: незважаючи на чітко встановлені адміністративні межі міста, його реальні кордони залишаються розмитими. Рух та тенденції до впорядкування, як ознаки міста, підкреслював Л. Вірт. Британські вчені, передовсім, звертали увагу на адміністративні споруди, архітектуру та заняття мешканців, як основні характеристики міста [551, с. 69]. Б. М. Миронов, досліджуючи міста Російської імперії, пропонував, перш за все, звертати увагу на їх функції [427]. Таким чином, для міста характерні зовнішні ознаки – чітко визначений мінімум населення, територія та певні соціальні функції. В порівнянні з містом, міський простір – це, передовсім, суть міста, внутрішня його сторона. Крім того, характеристикою власне міського простору не може бути замкнутість, адже міський простір закінчується там, де закінчуються межі його сприйняття внутрішніми та зовнішніми спостерігачами.

Враховуючи, що міський простір є об'єктом нашого дослідження, необхідно докладніше розглянути цей концепт. Категорія простору є однією із засадничих в історичній науці. Наразі це визначення має множинне значення, яке може бути об'єктом вивчення різних дисциплін. Для середньовічного розуміння міста було характерне визначення міського простору як такого, що оточений фортечними мурами. В XIX ст. класики соціології Г. Зіммель, К. Маркс та М. Вебер перш за все звертали увагу на формування міського населення та місто як особливе економічне середовище. В XX ст. представниками чиказької школи урбаністики розглядали місто комплексно, враховуючи не тільки населення, економіку, владу, але й його фізичний та ментальний простори як окремі предмети дослідження.

Дискусії навколо поняття простору не припиняються [354]. В роботах філософів, істориків, соціологів, культурологів, географів, архітекторів здійснюються спроби сформулювати сутність поняття, принципи розуміння простору, порівняти його з іншими категоріями, перш за все часом. Різні науки по-різному дають відповідь на це питання. На сьогодні науковці оперують такими поняттями, як «соціальний простір», «економічний простір», «виробничий простір», «публічний простір», «простір культури», «архітектурний простір», «простір вільного часу», «простір сім'ї», «кіберпростір» та ін. [324, 370, 442, 448, 532]. Ще відомий медієвіст А. Я. Гуревич звернув увагу на звужене істориками розуміння поняття простору, адже для них він є виключно «предмет исторической географии и картографии или, самое большее, как нечто принимаемое во внимание при изучении «внешних условий» исторического развития, как экологический фактор» [353, с. 26]. Для А. Я. Гуревича категорія простору, навпаки, була однією з основних при характеристиці середньовічного міста [353, с. 11]. Таким чином, поняття «простору» в українській історіографії з'явилося ще в 70-ті роки, проте досі не стало звичним.

Спроби подолати обмеженість використання поняття поставили західні філософи, зокрема, М. Мерло-Понті [425], а в 1960-1970-х роках – їх радянські колеги О. М. Мостепаненко [434, 435], Г. Е. Зборовський [374], А. М. Лой [415]. М. Мерло-Понті звертав увагу на те, що простір – це не самі речі, а, скоріше, характеристика їх взаєморозташування [425, с. 27]. Намагаючись проаналізувати простір через рух, через наповненість тощо філософ прийшов до висновку про хибність таких спроб і пропонував взагалі відійти від рамок реалізму. Мостепаненко О. М. так само спростовував ідею простору як виключно матеріальну категорію, проте підкреслював, що однією з його характеристик є рух [434, с. 7].

Київський філософ А. М. Лой, підсумовуючи радянські теоретико-методологічні дискусії навколо цього поняття і розуміючи, що марксистська (марксистсько-ленінська методологія) опинилася перед викликом, який

подолати вона нездатна, дещо розгублено зазначив потребу відійти від вивчення екологічного простору як такого, що включає в себе соціальний та припинити вивчати його як умову існування суспільства [415, с. 34]. Він фактично заперечував можливість поєднання при дослідженні людського суспільства «соціального простору» та «екологічного простору», що підривало формаційний підхід до аналізу суспільства, обов'язковий для радянських дослідників. Філософ підкреслював існування скоординованих систем у соціальному просторі, взаємозв'язок в яких визначає його суть [415, с. 35].

Суттєвий прорив у ставленні істориків до поняття простору було здійснено лише в 1980-х рр. Поява праць Ф. Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.» (1979 р.; український переклад 1995-1998 рр.), у 3 томі якого спеціальний розділ було присвячено аналізу членування простору і часу в Європі і ролі міст у просторових схемах розвитку Європи [331, с. 16-27], та «Що таке Франція» (*L'Identité de la France*, 1986 р.) надала можливість ознайомитися із доробком школи Анналів і відкрила можливості для творчого пошуку українських істориків. Обов'язковими характеристиками міського простору для Ф. Броделя були тіснота та скупченість, які є, до певної міри, психологічними категоріями [332, с. 223]. Американський урбаніст та географ Е. Соджа 1989 р. увів в обіг поняття «просторовий поворот», завдяки чому багатьма дослідниками історія «почала розглядатися як багатоманітність просторів у процесах слабо передбачуваної соціальної динаміки» [337, с. 18].

Перегляду співвідношення між поняттями простору та часу в історичних дослідженнях приділив увагу німецький історик Р. Козеллек у монографії «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» (2000 р., український переклад 2006 р.) [393]. Зокрема, він звернув увагу на необхідність порозумітися історикам і географам в дослідженні явищ просторового характеру, співвіднести питання про просторові, метаісторичні та історичні умови із часовим виміром [393, с. 104, 111].

Поява книги польського дослідника Є. Топольського (2008 р., український переклад якої став доступним 2012 р.) зняла остаточні упередженості та табу

над самостійними дослідженнями концептів простору і часу. Є. Топольський, зокрема спираючись на аналіз праць Ф. Броделя, пропонує використовувати поняття «континуум», що характеризує організацію простору в історичній нарації та вводить поняття «мережа»: «Кажучи про прості просторові показники в історичних твердженнях, я маю на увазі віднесення історичних фактів (що мають також часові показники) до елементів простору (а точніше, позиціонованих у просторі результатів людської діяльності), щодо яких існує загальний консенсус. Йдеться, отже про співвіднесення із такими елементами як-от: будинок, вулиця, місто, село, якась місцевість, прилегла до ріки чи моря (узбережжя), гора; а також політичні одиниці (зокрема, держави), що їх історик запозичує до своєї нарації, у цьому випадку – з політичної сфери» [492, с. 156-157]. Для дослідника важливим аспектом простору є його сконструйованість істориком. Водночас Є. Топольський доходить висновку, що «простір не «діє», а існує» [492, с. 162], що власне дисонує із його попередніми твердженнями і підпадає під критичне зауваження А.Я. Гуревича.

Дослідники наділяють також простір психологічними аспектами. Для Ж. Бодриєра простір міста – це простір, що породжує ненависть [325]. Деякі місця в цьому просторі можуть бути привабливими, інші – свідчити про вираження політичного протесту, окремі місця – бути доступними лише визначеним расовим та гендерним категоріям. Таким чином, простір впливає на людей, які в ньому мешкають і може зберігати певну сегрегованість.

Філософська енциклопедія подає простір обов'язково з часом, характеризує обидва терміни як філософські категорії, що позначають основні форми буття матерії [505, с. 529]. Фактично, вони не функціонують самі по собі, а вміщують інші матеріальні об'єкти. Соціологи, досліджуючи простір, роблять основний акцент на соціальних зв'язках, які його характеризують.

У сучасній українській історичній урбаністиці простір – це тло, те, що існує, але не діє [328, 329, 392, 416]. Натомість такий підхід не враховує вплив простору на інші об'єкти, що в ньому вміщені. Намагаються використати

міждисциплінарні підходи архітектори [320], соціологи [354, 416] і більш активно і продуктивно – географи [374].

Таким чином, враховуючи філософські та історичні концепції, спробуємо схарактеризувати основні риси власне міського простору. Цей простір вміщує в себе елементи на кшталт вулиць, будинків, парків тощо [442, с. 289]. Вони можуть ставати окремими внутрішніми просторами з власними характеристиками, таким чином, особливістю міського простору є його множинність та сегрегованість. Міський простір може визначатись наявністю меж або, в новітній час, адміністративним кордоном, визначеним в документах. В будь-якому разі, цей простір є конструйованим, а його межі можуть зазнавати змін. Поряд з географічними характеристиками міського простору роль відіграють змістові зв'язки між його елементами. Цей простір впливає на своїх мешканців, постійно перебуває в русі, тобто виступає діючим об'єктом, а не пасивним тлом. Відповідно до цього визначення, сучасна урбаністика потребує підходу, який дозволить розглядати багато різнотипних складових міського простору впродовж певного відрізка часу. Саме тому поряд з власне історичними методами та принципами дослідження наша робота базується на інструментарії АМТ.

Розглянемо принципи та методології, за допомогою яких ми вивчаємо міський простір в данній роботі. Основні принципи вивчення історії формування міського простору визначають ідеї об'єктивності та історизму. Ми вивчаємо цей процес як історичний, що розгортається впродовж певного відрізка часу та досліджуємо всі аспекти поставленої проблеми.

Серед загальнонаукових методів в даній роботі були використані аналітичний, систематичний та логічний. В роботі було зібрано значну кількість емпіричного матеріалу, який, завдяки аналітичному підходу, був проаналізований та систематизований. Всі висновки є наслідком логічних побудов та підкріплені аргументацією.

Серед власне історичних методів дослідження були використані синхронний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний,

мікроісторичний та метод історичного моделювання. Локальний матеріал з різних аспектів історії міського простору Харкова, викладений в роботі, розглядався синхронно відповідно до визначених періодів. В кожному хронологічному відрізку було виділено проблематику, розвиток якої простежується в окремих розділах. Зроблені для Харкова висновки порівнюються з аналогічними ситуаціями в інших містах Російської імперії, що дозволяє вписати процеси розвитку міського середовища в загальний контекст. Для розуміння історичної реальності було використано метод історичного моделювання на основі доступних нам джерел. Мікроісторичний метод дозволив розглядати окремі локальні сюжети.

Крім того, нами використовувались методи дослідження суміжних наук – статистичний та картографічний. Результатом статистичного методу стали додатки, в яких проаналізовано динаміку зміни кількості місцевого населення. Картографічний метод допоміг залучити до дослідження висновки, зроблені на основі мап.

Зважаючи на виявлені нами характеристики міського простору, ми визначили, що для дослідження міського простору є актуальним використання АМТ. Автором цієї методології є французький соціолог Б. Латур [408]. В своїх роботах він розглядав кожний об'єкт, кожну подію як результат дії акторів, до яких відносяться люди та не-люди. На його думку, дослідникам необхідно відмовитись від антропологічного розуміння всіх явищ, адже людство є лише одним з багатьох акторів соціальних відносин. Разом з колегами – М. Каллоном та Дж. Ло – вони сформулювали ідею про необхідність додати до мережі так звані ідеї, після того цю методологію стали називати також матеріально-семіотичним підходом. Отже, користуючись визначенням поняття міський простір, яке було розглянуто вище, ми можемо сказати, що простір – це результат взаємодії між людьми, не-людьми та ідеями (тобто поняттями). Кожен з цих об'єктів виступає актором, дії акторів складають в мережу або ризому, в якій головну роль відіграють не територіальні відстані, а сенсові зв'язки. Актор відрізняється від суб'єкту тим, що наявність суб'єкту передбачає присутність

об'єкту, на який направлена його дія. В той самий час в мережі, що створюють актори, всі елементи можуть бути одночасно суб'єктами та об'єктами. Головним девізом АМТ є ідея слідування за акторами та вивчення їх слідів [408, с. 32]. Таким чином, результат дії цих міських акторів і породжує той загальний міський простір, який ми вивчаємо в даній роботі.

Однією з перших спроб використати АМТ для дослідження міст була робота І. Фаріаса та Т. Бендера [547]. Дослідники вивчали досвід сучасних міст, розглядаючи їх як так звані сконструйовані асамблеї або збірки, породжені взаємодією акторів. Вони дискутували з попередниками, які, досліджуючи міський простір, завжди звертали увагу лише на один з його аспектів. Натомість, І. Фаріас та Т. Бендер пропонували комплексне дослідження, зробити яке допомагала АМТ.

Особливою рисою АМТ є так званий поворот до матеріального, адже в дослідженні симетрично розглядаються матеріальні та не-матеріальні об'єкти. Дослідники закликають переосмислювати матеріальні, природні та технічні зв'язки [366]. Вивчення міста, як організму, що перебуває в постійному русі, дозволяє простежити його еволюцію.

Актуальність такого підходу підтверджує загальне зростання популярності АМТ серед урбаністів. У 2017 р. лютневий випуск одного з найбільш популярних в світі журналів з урбаністики, що видається в Британії, «Urban History» був присвячений дослідженню міст з точки зору саме цієї методології. Першими на озброєння її взяли дослідники, що вивчають сучасні міста [547]. Але поступово і історики прийшли до висновку, що вона підходить як для вивчення ХІХ ст., так і для студій щодо середньовіччя, тобто, для різних хронологічних відрізків. Переосмислення використання АМТ для дослідження міського простору призвело до актуалізації нових питань, в тому числі, про роль культурних та природних об'єктів в місті, так звані *green and blue space*. Впродовж кількох останніх років російські соціологи та урбаністи закликають використовувати АМТ в міських студіях [366, 455, 495].

Таке розуміння міського простору суперечить класичним визначенням, за якими він являється простором, одомашненим людиною, чимось впорядкованим, на противагу природним об'єктам. Проте класичний підхід випускає з поля зору те, що природа є такою ж самою частиною міста, як і конструкції, зведені людиною. Рослини, тварини, ґрунти, дощі та стихійні лиха – всі вони так само змінюють міський простір, тобто, виступають акторами. Навіть більше, включення природи до міської асамблеї допомогло б уникнути більшості екологічних проблем сьогодення.

Виходячи з того, що місто розвивається внаслідок дії величезної кількості акторів, на перший погляд, цей процес може здатися хаотичним. Крім того, жодне академічне дослідження не зможе охопити одразу всіх цих дійових осіб, а отже, виявиться неповним. Б. Латур, жартуючи, пропонує просто писати текст, доки він не досягне академічного обсягу [408, с. 206]. Проте, на нашу думку достатньо поділити акторів на типологічні групи, які допоможуть простежити розвиток міста комплексно. Подібний метод використовує А. Катберт, коли визначає, які актори яким чином творять або руйнують гармонію в просторі [544, с. 86]. Хоча австралійський дослідник міського простору в своїй роботі не звертається до АМТ, але наводить доволі повний список дійових осіб, що створюють гармонію в місті.

Спроби виділити акторів в процесі формування міст Російської імперії робилися і раніше. П. Г. Риндзюнский підкреслює два джерела містоутворення - селянський (умовно кажучи, знизу) та державний [476, с. 554]. Але такий підхід є доволі обмеженим і вписується лише в специфічну радянську парадигму, яка враховує передовсім економіку та політичну владу.

У процесі творення міського простору Харкова впродовж другої половини XVIII – початку XX ст. ми можемо виділити наступні групи акторів:

- 1) Імперська влада, тобто імператор, адже він підписує всі документи та Міністерство внутрішніх справ, яке ці документи створює. До Харкова цей вплив надходить у вигляді загальноімперських законодавчих актів, планів забудови та інших розпоряджень.

2) Місцевий губернатор, який з одного боку відповідає за стовідсоткове втілення державних реформ, з іншого – має своє власне розуміння міста та необхідність брати до уваги місцеві реалії та суспільство. Губернаторська посада часто була лише однією зі сходинок в кар'єрі державного службовця, тож він перебував в місті лише кілька років.

3) Міська влада – дума та міський голова. Дума має також провадити державну політику в міському просторі. Але насправді місцеві службовці часто не виконували владні розпорядження та активно просували власні інтереси. Лівову її частку складали купці. Міський голова, з одного боку, мав направляти роботу думи, з іншого – просувати власні ініціативи. Довгий час всі місцеві управлінські посади залишались без оплати, ситуація змінилась лише у другій половині XIX ст. З 60-х років XIX ст. до органів місцевої влади включаються земства.

4) Суспільні групи, які створюють власні об'єкти та маршрути в місті. Сучасні дослідники вивчають сегрегацію в міському просторі та складають мапи розташування різних соціальних груп [414]. Для Харкова в означений період було характерним дисперсне проживання різних верств населення. Історики часто називають вулицю Благовіщенську дворянським кварталом, але насправді ця теза є спірною. Проте ці актори створюють суспільні будівлі на кшталт Будинку дворянського зібрання, клубів для дозвілля та інших об'єктів. Ці актори виражаються, перш за все, в публічному просторі міста [436, с. 120].

5) Етнічні групи також виступають окремим актором. На початку досліджуваного періоду вони ідентифікуються, перш за все, завдяки своїй релігійній приналежності. Для них було важливим мати релігійні споруди своєї віри, які могли бути зведені лише за дозволом Синоду та у разі якщо самі можуть профінансувати будівництво. Релігійні спільноти так само не створили в місті власних районів компактного проживання. Проте в місті була, щонайменше, кірха, костел, синагога, релігійні організації тощо. Надалі етнічні осередки або розчиняються серед місцевого населення, або секуляризуються і

створюють світські заклади на кшталт шкіл, культурних товариств, спільнот взаємодопомоги.

6) Окремим актором для Харкова є заклади освіти, які вплинули не тільки на освітній розвиток, але й розвиток культури, медичного обслуговування та благоустрою в регіоні. Професори Харківського імператорського університету та Технологічному інституту були важливими учасниками місцевої спільноти – пропагували ідеї покращення екології в місті, відкривали власний бізнес, входили до органів місцевої влади та навіть одружувались.

7) Благодійні товариства, які об'єднують людей на основі спільності ідей, починають виступати актором творення міського простору з другої половини XIX ст.

8) Приватний забудівельник. Його найважче віднайти в документах, якщо мова йде про XVIII ст. Окремі мешканці на початку досліджуваного періоду зображені в джерелах тільки в ситуації конфліктів з місцевою владою, зустрічаємо лише поодинокі згадки про них. У другій половині XIX ст. ситуація змінюється, діяльність мешканців відбивається в ділових документах місцевого походження.

9) Акторами виступають також природні стихії, клімат, рельєф, ріки, тварини тощо. Проте всіх їх ми об'єднуємо в єдину групу під назвою «природа». Розташування рік та рельєф визначали форму міста [486, с. 28].

10) Останньою групою акторів, які ми будемо розглядати в цьому дослідженні, будуть ідеї. По-перше, це зміна архітектурних стилів, по-друге, проекти, які з'являються через теоретичне осмислення міста. Не всі вони були втілені в повній мірі. Але для нас важливо розуміння їх ролі в формуванні міського простору. Архітектура виступає мовою між митцем та замовником [535, с. 81].

За методологією АМТ, всіх цих акторів ми об'єднуємо в мережу. Ми не подаємо в нашому дослідженні жодного схематичного зображення творення простору Харкова. Взаємодії акторів складаються в мережу, яка і є міським простором. Відбитком цієї мережі та її змістовних зв'язків є текст даної роботи.

Для історика є великою спокусою одразу визначити найвпливовіших акторів в цій мережі і зосередити свою увагу передовсім на них. Але Б. Латур закликає дослідників слідувати принципу симетрії і кожного актора розглядати на рівних позиціях з іншими [408, с. 117]. Цей принцип допоміг дійти дуже цікавих висновків. На початку роботи над дисертацією ми ставили гіпотезу про першочергову роль імперської влади як актора творення міського простору. Проте вивчаючи її роль у взаємодії з іншими дійовими особами стає зрозуміло, що з самого початку періоду вона була лише одним з багатьох гравців на цьому полі і не мала жодних переваг у порівнянні з іншими. Закінчуючи роботу, ми все ж таки дійшли до висновку про існування так званої ієрархії акторів, яка в кожному з хронологічних періодів мала свої особливості, що і буде показано в розділах роботи та висновках. Ми не можемо казати про чітку послідовність акторів в цій ієрархії, проте в кожний період на перший план виходили ті чи інші актори, які відігравали основну роль в формуванні міського простору.

М. Каллон запропонував вивчати кожне явище як невинний процес (англійською – *ongoing achievement*) [387]. Наш текст зображує лише певні зрізи цього процесу адже неможливо простежити їх крок за кроком. Для урбаніста ближче буде розуміння міста як процес збору та монтажу разом технічних та соціальних аспектів [547, с. 128]. Схарактеризувати етапи конструювання міського простору все-таки легше, ніж вловлювати неперервні зміни.

Рух взагалі є обов'язковою характеристикою простору міста. Навіть будинки, коли закінчується їх спорудження, не досягають статичного стану, адже – руйнуються, зазнають реконструкції, їх мешканці постійно змінюють їх зсередини тощо [547, с. 24]. Зростає територія міста, змінюються природні об'єкти, збільшується населення. Так само не залишаються статичними мешканці міста і їх ідеї.

Діяльність акторів в просторі реконструюється через так звані сліди, які вони лишають по собі. Б. Латур вважав, що дослідник має відмовитись від будь-якої упередженості і просто рухатись вслід за своїми акторами, говорячи їхньою

мовою. Проте враховуючи різнотиповість наших об'єктів розглянемо, як досліджувати сліди кожного з них.

Першим зі згаданих нами акторів є імперська влада. Мабуть, ніколи не втратить актуальності дослідження дихотомії людина-влада. Проте в нашій роботі одночасно з цими двома діячами існують і інші актори. В своїй роботі «Благими намереннями» соціолог Скотт Дж. порівнює розвиток природних об'єктів з тими, які береться впорядковувати держава, в тому числі, аналізуючи міста [481]. Крім того, дослідник аналізує мету останньої та методики, якими вона намагається діяти. Історичний екскурс, наведений у книзі, допомагає порівняти висновки автора з ситуацією, яка склалася в Російській імперії. Виявляється, дуже часто центральна влада не може довести до кінця свої постанови через активний або пасивний супротив місцевої спільноти. Мова йде про, на перший погляд, суворо централізовану Російську імперію, але в реальності державна влада зовсім не є абсолютною, адже вимушена взаємодіяти з іншими дійовими особами. В Російській імперії поселенню було лише складно отримати міський статус, у всьому іншому позиція держави постійно корегується. В нашому дослідженні ми простежували її дії через процес втілення законів щодо впорядкування міського простору. Таким чином, в даному випадку «слідами» цього актора будуть законодавчі акти.

Місцева влада залишила нам сліди у вигляді діловодної документації. Здається, що центральна та місцева адміністрації типологічно схожі, але їх вирізняє мета діяльності. Місцева дума та міський голова передовсім адміністратори, які мають не так впорядковувати міський простір, як вирішувати поточні справи в чинних умовах, в тому числі, реагувати на потреби місцевого населення. Саме тому вони вирішують практичні питання благоустрою, розвитку торгівлі, забезпечення транспортом і комунікаціями.

Які ж сліди залишають в міському просторі стани? Нажаль, реконструювати маршрути представників різних груп наразі ввижається неможливим. Помешкання дворян, купців та ремісників розташовані в різних районах. Проте їх споруди, які забезпечують потреби їх груп, розташовані

переважно в центрі міста. Через ці будівлі перш за все вони і вступають у взаємодію з іншими акторами. Колективні органи, які утворюються їх силами, сприяють реалізації інтересів цих груп в міському просторі. Подібною є ситуація з релігійними спільнотами. Кожна з них намагалась створити в просторі власні місця і забезпечити комфортні умови для проживання своєї спільноти. Одночасно з цим вони були носіями інших, порівняно з місцевими, цінностей і входили у взаємодію з мешканцями Харкова. Дослідження слідів Харківського імператорського університету, Технологічного інституту та інших навчальних закладів в міському просторі полегшує величезна кількість праць в яких, в тому числі, аналізується роль навчального закладу в суспільстві.

Зовсім інша справа – так званий приватний забудовник. Це умовна назва, яка об'єднує всіх акторів, які так чи інакше власноруч створювали нові структури в міському просторі. Сюди відносимо людей, які дарували або продавали свою землю під суспільні потреби, тих, хто будував в Харкові приватні та казенні споруди, створював промислові об'єкти тощо. Вивчаючи міський простір, дослідники роблять акцент на тому, що він міцно пов'язаний з діяльністю людей, які його населяли [357, с. 8]. Дії цього актора дійсно інколи складно проаналізувати. Але на нього необхідно звертати увагу, адже такий підхід змушує нас переглянути канони традиційної урбаністики. За відомим рівнянням Георга Зіммеля місто сприймається як боротьба між індивідуальним і надіндивідуальним, в якому останнє має значно більші ресурси [494, с. 43]. Проте виявляється, місто не може повністю знищувати індивідуальність. Більше того, скоріше індивідуальність, втілена зусиллями приватного забудовника, поступово перемагає спроби уніфікувати міські простори, які йдуть від держави. Індивідуальність постає в архітектурі, в приватних місцях та маршрутах. Таким чином, кожне місто є унікальним, навіть ті населенні пункти, які розвивались в рамках однієї держави і географічно знаходились поряд. Ми не можемо вважати всіх в місті чужинцями, як це пропонує робити Г. Зіммель, адже приналежність до одного міста навпаки об'єднує людей і змушує їх поступово усвідомлювати себе частиною спільноти, що відповідальна за

навколишню ситуацію. Їх активність породжує ідеї, які, в свою чергу, так само стають акторами творення міського простору.

Дослідження архітектурної спадщини дозволяє нам простежити творення міського простору, сама по собі вона є і слідом, і, в свою чергу, новим актором. Через архітектуру та взаєморозташування об'єктів виражається економічне та соціальне життя міста. Окремий будинок є місцем перетину життєвих траєкторій як мешканця, власника, архітектора, так і водночас в ширшому контексті – влади, соціальних груп, мистецьких течій. Певні типи будівель допомагають маркувати міський ландшафт, відділяючи його від сільського. За виразом К. Лінча, будь-яке середовище реалізується через матеріальні об'єкти, які у нього входять [414, с. 7]. Проте сам дослідник в своїй класичній книзі «Образ міста», яка і досі лишається актуальною [550, с. 178], аналізує не саму архітектуру, а, скоріше, її взаєморозташування через поняття шлях, межа, кордон, орієнтир тощо. Цей навколишній світ настільки пов'язаний з людиною та її внутрішнім світом, що будь-яка зміна у ньому завжди викликає у людей стрес. Між суспільством та розвитком будівництва відбувається постійна «кoeволюція» [547]. Більше того, зовнішній вигляд будинків може впливати на настрій в районі

Одним з подібних прикладів є створення арт-об'єктів у латиноамериканських фавелах. Митці провели подібну акцію в окремо взятому районі. В це складно повірити, але залучення громади до впорядкування власного району спільними зусиллями вплинуло на зменшення статистики кримінальних злочинів в місті. Докладніше про це можна почути в інтерв'ю TED Talks «How painting can transform communities». Отже, архітектурні стилі виражають певну ідеологію тих, хто їх створює, і, виражаючись у будинках, починають самі створювати навколишній світ. Виявляється, архітектуру можна використовувати для вирішення соціальних проблем міста.

Адміністративні будівлі в різних містах Російської імперії зберігали свою одноманітність, що підкреслювало їх належність до спільного простору. Одночасно для авторів та власників цих споруд вони слугували засобом

вираження їх смаків, статків, майнового та соціального положення. При цьому тільки в останні часи теоретики почали розглядати архітектуру як один з факторів серйозного впливу на міське життя [338].

Екологічні фактори існування міста довгий час залишались не дослідженими [494, с. 138]. І це позначається і на сьогоднішні наших міст з їх поганим екологічним станом. Але ж в місті живуть різні живі організми, роль яких у процесі творення міста необхідно вивчати. На щастя, в останній час збільшується кількість робіт, в тому числі, в історичній науці, що присвячені цій темі. «Слідами», що дозволяють нам реконструювати цього актора є наразі описи природи міста та статистичні дані. Розглядаючи всіх цих, на перший погляд, не пов'язаних між собою акторів, треба постійно тримати у полі зору кінцевий результат їх дії – творення міського простору.

Досліджуючи міський простір Харкова, ми визначили, що в кожному районі існували формотворчі вузли, які, поширюючи свій вплив на регіон, поступово модернізували його. Тож в кожному хронологічному етапі роботи ми будемо визначати які зміни відбувались в трьох основних частинах міста – центральній, Захарківській та Залопанській і як завдяки формотворчим вузлам ці частини розростались, поділяючись на локальніші райони.

Таким чином, концепт «міський простір» міцно ввійшов в сучасну українську історіографію, проте залишається слабо дослідженою його множинність. Зважаючи на необхідність залучати до вивчення міста міждисциплінарний підхід, наше дослідження базується передовсім на акторно-мережевій теорії та її принципах. Ця методологія є актуальною, зважаючи на новітні дослідження закордоном, що дозволяє вписати дослідження українських міст у світовий контекст. Для реконструкції слідів різних акторів ми використовуємо сучасні історичні та урбаністичні методи стосовно вивчення архітектури, структури населення, екології тощо в міському середовищі. Залучення міждисциплінарних підходів дозволило зробити дослідження комплексним. Все це допомагає нам реконструювати процес формування міського простору Харкова впродовж імперської доби.

РОЗДІЛ 2. ТВОРЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: АКТОРИ ТА ДІЇ (1764-1861 РР.)

2.1 Міський простір в умовах переходу від козацької фортеці до адміністративного центру (1764-1822 рр.)

Впродовж другої половині XVIII ст. Харків остаточно втрачає статус козацького містечка, натомість перетворюється на адміністративний центр Російської імперії. Уряд позбавляє Слобідську Україну решток автономії та козацького самоврядування і регіон повністю інкорпорується в правове поле імперії доби абсолютної монархії. Звичайно, цей процес позначився на формуванні міського простору Харкова, який зазнав суттєвих змін в 1764 – 1822 рр. Нижня хронологічна межа періоду визначається роботою комісії Є. Щербініна, що мала підготувати регіон до входження у склад Російської імперії. Верхня межа визначається 1822 р., коли в місто надійшов другий і останній зі вміщених у ПСЗ план забудови.

Розглянемо докладніше, які саме дійові особи творили простір в цей час. Актора імперської влади уособлювала, перш за все, вже згадувана комісія Є. Щербініна. Крім того, наміри імперії щодо впорядкування міста виражались в планах 1768 р. та 1786 р. У цей період Харків був центром двох різних за площею територіально-адміністративних утворень, які були значно більшими за територію, якою «опікувалось» місто як центр одного зі слобідських козацьких полків. Д. Багалій та Д. Міллер зазначають, що через збільшення території збільшилось значення Харкова [309, с. 99], а, значить, мала збільшитись роль міста як адміністративного центру імперії. Діяльність губернаторів як акторів в цей період полягала у розбудові губернських інституцій, а такожу сприянні створенню описів та креслень міст для інформування імператорської влади. А от на міське самоуправління були покладені важливі функції по приведенню міста у відповідність до ідеалів «Грамоти на права та свободи містам Російської імперії», яка більше відома під назвою «Жалувана грамота містам».

Роль станів наприкінці XVIII ст. переформатовувалась відповідно до нового законодавства. Новостворене дворянство взагалі не мало торкатись міських справ, проте в реальності Харків стає центром життя нобілітету, який відігравав вирішальну роль у творенні простору. Міщани, навпаки, отримали де-юре надто широкі повноваження, які не могли до кінця реалізувати. В цей період в Харкові частина релігійних груп отримують власні місця в просторі, але життя кожної такої спільноти будуть представляти виключно культові споруди.

У 1805 р. у місті виникає університет, навколо якого формується ціла мережа культурних та наукових закладів. Приватний забудовник у цей час представлений лише спорадично в уривчастих спогадах мешканців, мандрівників, та описах території, що ускладнює його дослідження. Проте його «сліди» та «шляхи» можна прослідкувати відповідно до діяльності інших акторів. Натомість, природа – тобто рельєф, клімат, мережа річок тощо занотовані дуже ґрунтовно в різних джерелах починаючи з XVIII ст. Усі нові ідеї в галузі містобудування в цей період часу міцно пов'язані з добою Просвітництва та надходять, умовно кажучи, згори. Спробуємо розібратись в мережі цих дійових осіб та їх ролі в творенні простору і заселенні міста.

Офіційно місто було засновано 1654 р., тож на момент комісії Є. Щербініна щодо інкорпорації регіону до правового поля Російської імперії йому було близько ста років і сприймалось воно як козацька фортеця. Основним населенням міста були міщани та козаки. Останні за новими реформами втратили свій соціальний статус і мали інкорпоруватись або до дворян, або до міщан, або до військових обивателів. Після захоплення Російською імперією Криму Харків остаточно втратив оборонну функцію і, виходячи з цього, потребу у фортечному мурі. Звичайно, міста цього періоду складно порівнювати з сьогоденнім визначенням цього явища. Проте, виходячи з того, які населенні пункти мали міський статус в той час [428, с. 282], на території Слобідської України їх було більше, ніж в інших регіонах імперії. В цьому регіоні міста не

виникали за наказами «зверху». Козацькі фортеці та поселення поставали самостійно, уряд лише закріплював на офіційному рівні їх міський статус.

Інкorporація Слобожанщини базувалась на ідеях філософії Просвітництва, так само, як і управління всією Російською імперією в той час. Дослідники зазначають, що в цю епоху мислителі надавали виключне значення абсолютній владі імператора, який мав максимально раціоналізувати управління державою. «Подобно Богу, который привел в движение хорошо отлаженный механизм природы и обеспечивал его работу посредством рациональных законов, так должен вести себя и правитель» – цитує тодішні документи М. Раев [465, с. 55]. Міста як адміністративні центри мали б стати провідниками цього процесу та прикладами ідеального устрою, який виражався в однотипному управлінні та «регулярному», тобто упорядкованому – за традиціями архітектури класицизму – вигляді [389, с. 92]. Проте наскільки ці ідеї вплинули безпосередньо на управління містами і чи справді імператор міг бути подібним Богу, як того прагнули філософи?

Першу спробу раціоналізувати управління Слобідською Україною імперська влада зробила через комісію Є. Щербініна. Офіційно приводом до створення комісії були скарги про зловживання в середовищі козацької старшини [418, с. 146]. В принципі, місцева еліта дійсно орієнтувалась на традиційні козацькі звичаї та, не маючи чіткої законодавчої бази, могла маніпулювати вирішенням різних ситуацій на свою користь, в тому числі, земельних скарг. Для Харкова залишалась актуальною проблема визначення меж посадської та приватної землі. Подібний стан справ був поширений по всій Російській імперії [111, арк. 162]. Зловживання виникали також при зборі податків. Таким чином, комісія Є. Щербініна може сприйматись як позитивний актор, адже вона мала забезпечити порядок в регіоні. В її обов'язки входили питання, пов'язані з описом та реєстрацією ділянок землі, в тому числі, вони мали скласти список порожніх територій [418, с. 47]. Причому вирішувала комісія не тільки економічні та юридичні питання, але й намагалась привести до виконання план міста 1768 р. [327, с. 12]. Цей документ охоплює лише

центральну частину міста, всі адміністративні будівлі розміщуються тут. Міська територія, відповідно до наших підрахунків за допомогою інструментів Google My Maps (Дивись Додаток 1) дорівнювала приблизно 1 км². Проте план, як і описи власне міської території, не враховував райони поза фортецею, хоча в реальності місто вже давно розширилось за межі стін.

Вигляд міста за планом 1768 р. мав відповідати традиціям епохи Ренесансу, коли поселення виступало як єдиний архітектурний ансамбль і могло бути повністю охоплено зором з найвищої точки ландшафту. Натомість рубіж XVIII та XIX століть вважається 3-ою урбаністичною революцією, яка змінила традиційне уявлення про визначений простір міста [531]. Передмістя ставало повноправною частиною міського простору, розширюючи власне міську територію. До речі, Філарет, аналізуючи план 1786 р. пише, що він охоплював тільки центральну частину міста [272, с. 123]. Проте дослідник, скоріш за все, переплутав його з планом 1768 р. Проектом 1786 р. передбачено перенесення частини установ за річки Лопань та Харків, відповідно, на Залопанську та Захарківську частини [123], що фіксувало їх приналежність до простору міста. Важливо зазначити, що на плані все одно передбачено обмеження території міста мурами. Попри те, що Харків після ліквідації загрози татарських нападів втратив оборонну функцію, державі було важливо позначити міські кордони фортецею.

Згідно з планом 1786 р., створеним за принципом прямокутної решітки, центральна влада орієнтувалася на сприяння регулярній забудові в усіх частинах міста. В ньому розплановані райони старої фортеці, Залопанська частина, яка на половину менша від центральної, та Захарківська, що має вигляд двох вузьких смуг (Дивись Додаток 1, зелена лінія). Згідно із нашою реконструкцією територія Харкова в цей час збільшується до 3,5 км². Проте в «Описі Харківського намісництва» власне міська територія без господарських земель у сучасних одиницях виміру дорівнювала 7 км² (Дивись Додаток 2). Це може бути пов'язано з тим, що в описі вказується територія, яка юридично відведена під місто, а на плані – та, яку потрібно першочергово розбудувати.

План 1786 року, який вміщений в ПСЗ [123] та план 1787 р., опублікований разом з описами Харківського намісництва [239, с. 128-129 (план міста Харкова (рукописний))] майже не відрізнялися. Суттєва відмінність планів полягала лише в тому, що на другому документі було позначено рельєф міста. Вважаємо, можна погодитись із думкою дослідників, які вважають, що план 1768 р. не вдалось реалізувати через невідповідність схеми та реального ландшафту міста [327, с. 14]. Можемо припустити, що держава, ініціюючи складання плану 1786 року, врахувала попередній досвід і новий план додатково редагувався на місці, відповідно до особливостей рельєфу та розташування болотистих ділянок в Харкові.

Проект забудови Харкова як губерньського центра впроваджувався не одразу. В «Описі Харківського намісництва» 1785 р. зазначено, що в центральній частині міста зведено тимчасові дерев'яні будівлі для правління, які найближчим часом мають бути замінені на кам'яниці. Стіни старої фортеці зберігалися, але зазначено, що місто зростає далі [239, с. 41]. В описі 1787 р. вже сказано про кам'яний будинок для поліції та міського магістрату, проте інші публічні споруди перебували ще в процесі зведення [239, с. 124]. В 1796 р. було зведено дерев'яний зал для дворянських зібрань. Таким чином, адміністративні споруди були поступово побудовані, хоча і не з каменю, як мало бути за планом. Без існування цих споруд Харків не міг би виконувати функцію адміністративного центру, тож їх будівництво було терміновою справою.

Порівнюючи план та мапу, приходимо до висновку, що проект забудови так і не було впроваджено. Спірними залишались межі міста, адже до його території не включались захарківські слободи, хоча, на думку дослідників, їх мешканці користувались міськими правами [310, с. 11-12].

Накази імперської влади стосовно будівництва регулюють також зовнішній вигляд фасадів та матеріал покрівель. За вимогами 1786 р. крити дах можна було лише гонтом, що пов'язано не стільки з красою, скільки з вимогами пожежної безпеки. Проте навіть у 1803 р. в місті залишалось 500 будинків з солом'яним дахом [309, с. 31]. З 1810 р. різні фасади передбачались для

центральных та периферійних вулиць, визначався перелік рекомендованих кольорів фасадів будинків [309, с. 34]. Всі ці заходи мали слугувати раціоналізації, і, на нашу думку, призвели б до станової сегрегації в місті та утвердженню окремих елітних районів. У другій половині XVIII ст. з'явилися загальноімперські типові проекти будівель, які мали використовуватись в провінційних містах. На думку дослідників це також пов'язано з тим, що після Жалуваної грамоти збільшились потреби міста в будівництві, але кваліфікованих архітекторів на місцях не вистачало [450, с. 42].

Вимога, сформульована у законодавчому документі, була дуже суворою: «ни под каким видом не дозволяют производить строения не по плану» [121], але на практиці реалізувати ці плани було неможливо. Чому так сталося і чи можливо було на початку XIX ст. зводити місто чітко за планом? Яскравий позитивний приклад забудови за планом в цей період – Одеса. Але до створення цього міста доклав зусиль його тодішній очільник Дюк де Ришельє. Здається, що лише завдяки його зусиллям місто зросло за короткий період часу відповідно до затверджених документів [345, с. 44]. В Харкові в той період не було лідерів такого масштабу та енергії. Тож «владні» актори не спромоглися втілити в життя намічені параметри міського простору. Тому де-факто дії інших акторів творили міський простір та визначали забудову Харкова.

Наприкінці XVIII ст. загальні положення про управління містом в Російській імперії стала визначати «Грамота на права и выгоды городам Российской империи». За її текстом, основний сенс міста – бути осередком торгівлі та адміністрації, прихистком для ремесел [117, с. 367]. Як і міський план 1786 року, Жалувана грамота передбачала маркування міста конкретними об'єктами відповідно до його функцій (ярмаркова площа, урядовий центр), а також типовими адміністративними будівлями. Передбачалось створення будинків для губернатора та розміщення різних установ. В Харкові губернаторський будинок виглядав дуже помпезно і різко контрастував із звичною корінному харків'янину картиною міського простору. Для масштабного будівництва в Харкові було одразу створено цегельний завод, який

надалі мав виробляти цеглу і для приватних користувачів. Проте проект перебудови міста не довели одразу до фіналу, навіть попри приїзд в місто імператриці Катерини II, адже державні видатки зменшились через російсько-турецьку війну [309, с. 212].

Грамотою було визначено коло акторів, які мали діяти в міському просторі, встановлено ієрархію взаємин між міським та губерньським магістратами, повноваження містян та ін. Існував міський магістрат, який свої прохання міг надавати у губерньський магістрат, де вони або розглядалися губернатором, або ж передавались до відповідних інстанцій [117, с. 359]. Міський магістрат був зобов'язаний розпочати роботу з кроків, спрямованих на впорядкування простору населеного пункту: створити книгу з описом місцевих будинків, інших будівель, земель тощо, надати кожному об'єкту номер, щоб регулювати купівлю та оренду власності. Паралельно мала розпочатися робота над обивательською книгою, в якій мали бути записані всі мешканці. За текстом документу, городяни кожні три роки мали збиратися на вибори або інші збори, організовані губернатором з метою обрання міського голови, ратманів, старост, суддів [117, с. 361]. Губернатор мав затверджувати вибір міщан, або ж призначити своїх кандидатів в разі, якщо місцеві мешканці не могли зробити вибір, або ж цей вибір його не задовольнив. Тобто губернатор мав право не лише контролювати, але й обмежувати права місцевої спільноти. Існував і майновий ценз для тих, хто обирав і тих, хто мав бути обраний. Причому розмір необхідного капіталу міг коливатися відповідно до заможності самого міста.

«Общество градское» могло мати свою спільну скарбницю, яку витратити на загальні потреби міста [117, с. 362]. Містянам дозволялось вносити свої прохання на розгляд губернатору, але якщо влада знаходила в них невідповідність чинному законодавству, міське суспільство мало заплатити штраф. До інших прав міських зборів належало право мати власний дім для зборів, архів та печатку з міським гербом. Таким чином, за документами бачимо наступну ієрархію акторів творення міського простору: імперська влада, яка

визначає законодавство та план території, після неї – міська дума та спільнота городян.

Губернатор, на нашу думку, виступав медіатором між місцевою та імператорською владою, адже призначався царем та контролював магістрат. Законодавство XVIII ст. підкреслює, що він не може мати землю в місті для збагачення, лише для власного користування [111, арк. 158]. Відсутність власної землі з одного боку означає відсутність приватного інтересу та привидів до маніпуляції своєю владою. Але з іншого боку, це не дозволяло губернатору навіть спробувати інкорпоруватись в міську спільноту. Його вплив на зміни в міському просторі залежав від конкретної особистості на владному посту. Як свідчить вся подальша практика взаємодії губернатора і міста, перші виступали ініціаторами впорядкування простору, хоча і не завжди успішними, збирали та надавали центральній владі потрібну інформацію. Що важливо, вони не просто транслиували в міський простір імператорську волю [351, с. 9], але й виступали самостійним актором.

В період 1765-1822 р. в Харкові правили одинадцять губернаторів [підраховано за 460], але активну діяльність саме в міському просторі провадив лише В. Г. Муратов. В 1817 р. він склав за вимогами столичної влади опис будівель, які необхідні Харкову, і з 20-тих років XIX ст. почав часткову реалізацію свого плану [309, с. 35]. Було заплановано звести окреме «університетське містечко», але державна влада виділила фінансування лише на перебудову/побудову кількох окремих будівель. Таким чином, на заваді будівничої діяльності стояв також фінансовий аспект. Зважаючи на появу окремого законодавчого акту про заборону губернаторам порушувати план забудови [124], можемо зробити висновок, що часто вони не дотримувались затверджених креслень. Проте на матеріалі Харкова поки що таких прикладів ми не маємо. Цікаво, що губернатор, як ставленик царя, сприймався як найвища та найсправедливіша влада. Так, герої творів найбільш відомого харківського письменника тієї доби Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Козир-дівка» шукають у нього правди, коли і сільські, і міські чиновники відмовляються допомогти

бідній сироті [215, с. 230, 245]. Таким чином, губернатор перебирав на себе частину «віри в доброго царя».

Міська влада знаходилась в обтяжливій залежності від губернської влади. Д. Багалій та Д. Міллер наводять приклади, коли губернатор виділяв гроші на якісь потреби з міської скарбниці, не узгодивши це питання з думою через що місту доводилось оплачувати чужі борги [309, с. 31]. В той час як за Жалуваною грамотою саме міське самоврядування мало виступати основним актором у впорядкуванні міського простору, на практиці місцева влада тільки починала робити перші кроки в цьому напрямку. Звернемось до переліку питань, які розглядала перша дума. Серед них на першому місці те, що пов'язано з торгівлею, далі справи, які стосуються впорядкування міського простору та будівництва необхідних споруд, решта стосується станових питань [309, с. 31]. Загальноприйнятою є думка, що міська дума складалась виключно з купецтва, тому і не цікавилась нічим іншим, крім торгівлі. Але зважаючи на те, що саме торгівля вважалась основним сенсом існування міста, саме в цьому представники місцевої влади мали досвід, і, найголовніше, можливість впливати на ситуацію, ми не можемо казати про неуспішну діяльність міської влади. Жалувана грамота також визначала джерела прибутку для міської казни [117, с. 381]. Ці гроші мали забезпечити ремонт та утримання обов'язкових публічних будівель.

Для впорядкування станів в місті створювалась «Городская обывательская книга», в якій мали бути записані всі мешканці. В книзі зберігалась інформація про їх власність, рід занять, родинний складу тощо. Кожен мав надати докази своєї приналежності до міста. Доказами могли бути, наприклад, записи про народження в місті у приходській книзі, документи, які свідчать про належність до гільдії або цеху тощо. У грамоті зазначається, що докази можуть бути найрізноманітнішими і не обов'язково використовувати лише ті, які записані у законі [117, с. 365].

Дії міської влади з інституалізації заселення міста чудово ілюструє історія саме про створення цієї «Городской обывательской книги». Д. Багалій та Д.

Міллер докладно описали початок цього процесу, проте не зазначили, чим він закінчився. Наприкінці XVIII ст. створенням записів займалися купці О. Тамбовцев і А. Карпов, які в різні періоди виконували обов'язки міських голів, але справа просувалась дуже повільно – ніхто не хотів виконувати таку складну роботу безкоштовно [309, с. 569]. Таким чином, ми можемо стверджувати про відсутність інтересу у обох акторів – як мешканців, так і міської влади. Управлінські обов'язки виконувалися без заробітної плати, що не стимулювало людей лишати свої справи, які приносили прибуток. Губернатор намагався прискорити створення обивательської книги за допомогою різних штрафів та санкцій. Наразі неможливо ознайомитись з цією книгою, адже в доступних нам архівах подібного документу немає. Є згадка, що ця книга все ж таки існувала в місті, можливо, в пізніший час та записи в ній дійсно визначали приналежність людини до міського стану [112, арк. 2]. Проте в цьому ж документі зазначається, що не всі ті, хто реально проживав в місті, були записані на її сторінках. В 1856 р. також зустрічається побіжна згадка про внесення податку за запис родини в цей список [26, арк. 64]. Проводячи паралелі з процесом складання Дворянської книги (так само, наприкінці XVIII століття), можемо припустити, що цей перепис міг бути завершений лише частково, але жодних штрафних санкцій за невиконання законодавства міська дума не зазнала.

До 1822 р. на посаді міського голови побувало одинадцять представників місцевої спільноти [554], серед них один дворянин, інші – вихідці з купецького стану. Як і решта місцевих урядовців, вони відстоювали переважно інтереси купецької спільноти, наприклад, її виключне право займатись торгівлею. Більшість міських голів мали шинки, лавки або маленькі підприємства в місті [306, с. 111].

Поліція також могла виступати актором творення міського простору, адже слідкувала не тільки за порядком не лише в сенсі поведінки населення в публічному просторі міста, запобігання та розслідування злочинів в місті, але й за дотриманням правил пожежної безпеки, виконанням постанов щодо

благоустрою тощо. Саме до неї мала звертатись дума у разі необхідності привести в дію якесь рішення на кшталт знесення приватного будинку. Дії поліції, що мала слідкувати за виконанням пожежної безпеки та правилам забудови, не відрізнялась відповідальністю. Дослідження показують, що до її лав входили немотивовані люди, які часто і самі порушували закони [423, с. 132]. Це було однією з причин неможливості повністю виконати всі державні постанови щодо впорядкування міського простору.

Окремим актором був місцевий губернський архітектор. Саме в його обов'язки входило планувати забудову міста та наглядати за її відповідністю міському плану. Майбутні харківські губернські архітектори навчались в додаткових класах при харківському колегіумі [411, с. 14]. Дійсні губернські архітектори, в свою чергу, викладали там і ніби готували собі зміну, формуючи власну школу. Так І. М. Вельямінов навчав П. А. Ярославського, а той, в свою чергу В. Н. Лобачевського та інших. Таким чином, формувалась місцева династія з людей, які не тільки мали освіту, але і знали Харків. Дослідники вважають, що архітектори в Харкові орієнтувались на державні зразки, але створювали оригінальні проекти [327, с. 14].

Міськими жителями вважались ті, хто селився в місті (мав тут нерухому власність) та виконував певні повинності [117, с. 359]. Фактично, місто, як і інші населені пункти Слобідської України, знаходилось на перехідному етапі, що позначалось і на становій структурі. Відповідно до Жалуваної грамоти не мали права брати участь в міському самоуправлінні дворяни, селяни, священики, хоча ці групи також проживали в місті, навіть більше, мали тут нерухомість.

Таким чином, в тексті законодавства ми маємо чітке слідування становому принципу. Але в самому міському просторі, на думку дослідників, поступово нівелюються різниця між станами [475, с. 73]. Найяскравіше це простежується на прикладі дворянства. Якщо благородна людина володіла будівлями в місті, то теоретично вона мала б записуватись в міщанський стан та виконувати всі міщанські повинності окрім сплати особистих податків та несення служб. На

практиці, дворян не стосувалось міське законодавство. Зазвичай представники цього стану проживали в місті не постійно, володіючи замиськими садибами. Деякі з цих помість, як наприклад Основа, якою володів рід Квіток, поступово входять до міської території. Дворяни виступали ініціаторами різних проектів, які впливали на міський простір, про що буде сказано далі.

Аналогічно треба було впорядковувати ситуацію з військовими обивателями. У Харкові представники цієї групи займались частково торгівлею та ремісничою діяльністю [479, с. 14], тобто міськими видами господарства. Селяни за законодавством залишались поза містом, але приїжджали сюди не тільки працювати, але й на ярмарки. Своєю діяльністю в рамках міських меж вони вводили окраїни в простір міста. Тож за законом цей стан не був частиною містата не сплачував тут податки [428, с. 325], що суперечило дійсності. Це явище, як свідчать дослідження П. Риндзюнського, було притаманне й іншим містам Імперії [475, с. 397]. Таким чином, положення Жалуваної грамоти не вирішували всіх питань, які виникали в міському просторі.

Як розташовувалось житло представників різних суспільних груп у міському просторі? А. Ю. Лейбфрейд вважав, що заселення відбувалось за становим принципом: вулиця Полтавський шлях була купецькою, дворянство селилось на Благовіщенській, а ремісники – на Коцарській та Чеботарській [411, с. 19], цю ідею підтримує О. Яцина [539, с. 23]. Така ідея частково підкріплюється топонімікою (назви Купецький спуск на Купецький міст) [490, с. 81] та спогадами (наприклад, спогадами Р. М. Цебрикова про те, що багато дворян проживало на вул. Благовіщенській) [301, с. 100, 103]. Але на вулиці Римарській поряд з ремісниками проживали купці Мордвінов [363, с. 146] та Є. Урюпін, деякі купецькі родини проживали в інших районах [229, с. 10], а дворяни взагалі за містом. Таким чином, станом на кінець XVIII – на початку XIX ст. ми можемо сказати про часткову сегрегацію, коли представники різних станів лише в окремих випадках селились поряд. Але це було викликано не законодавством чи ініціативами міської влади, а скоріше питанням зручності. Ще з середньовіччя ремісники утворювали квартали, поділяючись за

спеціальностями. Купці, якщо подивитись розташування їх садиб, намагались селитись ближче до торговельних площ.

Зусиллями дворянського стану в місті було створено кілька закладів. В 1815-1820 рр. було зведено будинок дворянського зібрання. Будівництво профінансували частково самі представники нобілітету, але решта грошей була взята з міських податків [310, с. 34]. Біля будинку облаштували чудовий сквер, який залишався острівцем природи в місті впродовж всього досліджуваного періоду [411, с. 65]. Трохи парадоксально: представники нобілітету не мали відігравати жодної ролі в міському самоврядуванні, але місце їх зібрання розташовано в самому центрі Харкова (посередині Миколаївської площі, у самому серці колишньої фортеці), навіть більше, будівництво профінансовано з міських коштів. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко описує його як справжню прикрасу міста: «Славный дом дворянского собрания в Харькове! Какая в нем огромная, пышная зала!» [231, с. 278]. Все це підкреслює привілейованість дворянського стану, який був головною опорою Російської імперії до початку ХХ ст.

Завдяки ініціативі дворян в місті з'явився театр. В 1787 р. приводом до його відкриття став приїзд імператриці Катерини II [411, с. 187], проте заклад проіснував лише кілька років. Надалі місто відвідували мандрівні трупи, які виступали в дерев'яному павільйоні на Миколаївській площі [411, с. 188]. Подальше життя театру міцно пов'язано з конкретними прізвищами людей, що ним керували. На початку ХІХ століття такою людиною був Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який, хоча і бідкався про провінційність Харкова і проблеми з відкриттям театру [231, с. 129], своєї мети досяг. Театр був необхідним місту в цей період, адже разом з університетом збільшилась кількість публіки, для якої така розвага була обов'язковим елементом губернського центру. Існування театру змінювало простір міста, адже навколо нього мав існувати і підтримуватися у належному стані зручний майданчик, де залишали екіпажі заможні відвідувачі. Будівля розташовувалась на колишній Дров'яній площі на окраїні міста. У другій половині ХVІІІ ст. тут відбувалась торгівля дровами, але

ринок перенесли в інше місце. Зі зміною назви площі на Театральну вона зазнала і фактичних змін – була впорядкована та освітлена.

Представники інших віросповідань за грамотою мали право на культові споруди своїх релігій в місті. Так само іноземці могли мати своїх представників в органах місцевої влади, будувати свої мануфактури та фабрики. В Харкові проживали спільноти вірмен, греків, євреїв юдейського та караїмського віросповідань, німців та інших іноземців, які дотримувались католицизму або лютеранства. Перші три етноси проживали в місті через торговельні інтереси, інші з'явилися передовсім завдяки університету. Враховуючи, що місце іноземної спільноти в цей період визначало не стільки етнічне походження, скільки релігійна приналежність, будемо розглядати їх переважно в цьому контексті.

В Харкові існувала значна грецька діаспора, яку представляли купці, що, звичайно, мали свої інтереси в міській торгівлі [422, с. 43]. Періодом масової грецької міграції в місто вважається середина XVIII ст. В місті і досі існує вулиця Греківська, яку помилково пов'язують з цим етносом. Річ у тому, що відповідно до правил словотвору, ця назва виникла не від слова «грек», а прикметника «греков» або прізвища людини. Найбільш імовірно, в Харкові XVIII ст. проживали родини Грекових. Чи бере вона початок від такого собі Грека, який згаданий у «Іменному списку жителів м. Харкова по перепису Хрущова в 1732 р.» [309, с. 541], чи від греків-купців Дмитра та Костянтина [309, с. 66], можна лише висловлювати припущення. У 1770-х рр. церковним старостою Успенського собору був поручик Федір Анастасович Греков, який відповідав за спорудження третього варіанту споруди храму, яка завершилася 1778 р. [445, с. 10]. Д. Багалій та Д. Міллер наводять інформацію про в.о. городничого, а згодом городничого Харкова Дм. Грекова, який обіймав посаду 1799 р. та 1800 р., і уславився зловживанням службовим становищем [309, с. 131-132, 184; 310, с. 460]. Зважаючи на те, що садиба, або будинок відомої в місті особи могла стати маркером міського простору, який надалі обумовив назву вулиці, де вона проживала, виключати появу назви від родини «Грекових»

неможна. Відповідь може дати справа 1766 р. з ЦДІАК України, на яку посилається В. Маслійчук [422, с. 45]. Водночас наприкінці XVIII ст. Захарківська частина була настільки віддаленою і не облаштованою, що навряд чи родина (чи особа), що опікувалася головним храмом міста, обіймала посаду городничого, могла мешкати на віддаленій околиці. Про значення представників цього етносу в міському просторі свідчить той факт, що вони навіть обирались на посаду харківського міського голови [422, с. 46]. Скоріш за все, це було обумовлено їхнім вагомим внеском в розвиток торгівлі. Їх релігійна приналежність до християнства східної традиції, на нашу думку, сприяла їх швидкій інкорпорації в місцеву міську еліту.

Вулиця Вірменська, яка знаходилась в межах старої фортеці, названа на честь спільноти, яка проживала тут. Проте окрім назви, в Харкові не залишилось з дореволюційного періоду якихось культових споруд чи згадок в народній пам'яті. В цьому районі розташовувались вірменські лавки, але сам етнос був малочисельним [399, с. 70]. Так само як греки, вірмени не створили окремих районів в місті. В даному випадку маємо значний контраст із Львовом, де Вірменська вулиця була осередком району проживання громади [357, с. 75-76]. Скоріш за все, нечисельні вірмени, маючи близьку до православної релігійну традицію, так само, як і греки, швидко інкорпорувались в міську спільноту.

Євреї, в свою чергу, не змогли цього зробити не тільки через релігійну відмінність, а й тому що юридично не мали права проживати тут, адже Харків був поза межею осілости запровадженої указом Катерини II 1791 р. Тим не менш, дослідники вважають, що на відміну від європейських міст, в Харкові євреї «не були замкнуті в рамках своєї общини и широко интегрировались в разнообразную жизнь города» [398, с. 6]. Перші документальні свідчення про їх присутність в місті відносяться до 1780-х років, коли єврейську спільноту очолював купець Мойсей Олександрович. В 1799 році на Холодній горі було відкрито перше єврейське кладовище, а вулицю Міщанську в народі називали Єврейською [398, с. 9-10, 28].

Відомості про лютеран в Харкові зустрічаються з 1768 р. Проте їх кількість суттєво збільшилась вже після відкриття університету завдяки професорам-німцям. Що важливо, іноземці доволі толерантно ставились до православної віри, відвідували служби з цікавості. Як згадує К. Роммель, під час однієї з урочистих церемоній він не вагаючись, навіть поцілував розп'яття, яке йому простягнув архієрей [256, с. 117]. Проте цій групі не вистачало постійного місця для зборів, а проповідник приїжджав з Полтави. Лютеранські богослужіння тимчасово відбувались в університетській аудиторії [256, с. 118], скоріш за все, з дозволу керівництва навчального закладу. Таким чином, етнічні актори в даний період групуються навколо культових споруд. За умови близькості до місцевої релігійної культури вони не зберігають своєї самоідентифікації.

Дослідники виділяють першу хвилю формування польської спільноти в Харкові, яка пов'язана з приїздом польських професорів у університету 10-тих роках ХІХ ст. та другу – коли до міста прибули військовополонені під час війни з Наполеоном [368]. Маємо інформацію, що в університеті окремим курсом викладалась польська мова [509, с. 77]. Проте в цей час польська спільнота була нечисельною, пов'язаною, передовсім, з університетом, тож і не було створено окремого «польського місця» в просторі Харкова.

Серед навчальних закладів, які виступали акторами творення міського простору, необхідно розглянути, перш за все, Харківський імператорський університет, що був створений у 1804 р. Саме він дає значний поштовх до будівництва, суттєво змінюючи міський простір. В. Л. Маслійчук вважає, що Харків, як і інші міста Слобідської України, не був пристосований до появи такого навчального закладу [420, с. 29], тож до певної міри це стало випадковістю. Проте саме університет визначив розвиток міста як в фізичному, так і в інших сенсах. Невипадково, що для університету було обрано колишній губернаторський палац: споруда домінувала і у фізичному, і в функціональному просторі міста. Університет стає своєрідною візитівкою та місцем, яке обов'язково мали відвідати гості міста і яке їх дійсно вражало [301, с. 129].

Першим спогадом про Харків у професора К. Роммеля, який приїхав до міста у 1811 році, була величезна освітлена будівля університету, де як раз давав урочистий прийом ректор.

Університет змінює районування простору міста. За одним з проектів його планували розташувати окремим містечком наприкінці Сумської вулиці, але все ж таки навчальний заклад отримав приміщення в центрі міста [509]. На його честь отримала назву центральна вулиця міста. Цікаво, що досі не знайдено, якою була назва цієї вулиці до появи навчального закладу [361, с. 32]. Землі, подаровані університету військовими обивателями [220, с. 72-75], стали університетським садом – місцем для відпочинку не тільки студентів та викладачів, але й городян. Військові обивателі віддали цю ділянку скоріш не від любові до науки, а через її не пристосованість для господарської діяльності – за описом, ділянка складалась з ярів та буераків. Проте завдяки тому, що ця територія стала університетським садом, вона ввійшла до складу міста і довгий час залишалась найпопулярнішою зоною для відпочинку. Його проект розробляли архітектор Є. А. Васильєв та професор Ф. А. Делявін, а опікувались запрошені з-за кордону садівники [410]. Робота університету та інших навчальних закладів підтримувалась пожертвами представників дворянства [313, с. 103; 314, с. 12, 53]. Закордонні ремісники, яких запросив засновник університету В. Н. Каразін, будували житло на відведеній для них міською думою ділянці і започаткували вулицю Німецьку (сучасна Пушкінська). В просторі міста з'явився ботанічний сад, бібліотека, друкарня, анатомічний театр [314, с. 405]. Університетська лікарня почала прийом хворих з 1815 р. [470, с. 38]. Так само поява навчального закладу сприяла розвитку книжкової торгівлі [447, с. 21].

Аналогічно університетська корпорація впливає і на зовнішній вигляд будівель. Архітектори Е. А. Васильєв працював в цьому навчальному закладі з 1803 р. Професори університету розробляли плани благоустрою міста та його освітлення. Паралельно з роботою в університеті, частина викладачів займалась комерційною діяльністю та промислами. Вони входили до міської елітарної

корпорації, були присутні на всіх великих банкетах. Університетські будівлі знаходились в центрі Харкова. Таке розташування не дозволило навчальному закладу відсторонитись від міського життя, але навпаки, перетворило весь Харків на університетське місто. Таким чином, поява університету додає місту елементів, що підштовхують його подальший розвиток.

Завдяки зусиллям дворянської корпорації було створено перший заклад жіночої освіти – інститут шляхетних дівчат. Зважаючи на те, що подібний заклад був першим в провінції, тобто не було державної програми по впровадженню жіночої освіти, складно переоцінити вклад місцевої спільноти у його створення. Він був організований на благодійні внески дворян і, передовсім, мав приймати на навчання шляхетних дівчат, що лишились сиротами. Поступово інститут став користуватись попитом не тільки серед сиріт. Сімейні учениці вносили плату, розмір якої коливався в залежності від статків родини. Його розташування змінювалось. Спочатку інститут знаходився в районі Москалівки, яка тоді ще навіть не вважалась міською землею. Можна зробити припущення, що таке розташування обумовлювалось близькістю маєтків Квіток, які допомагали цьому закладу. Є інформація, що інститут кілька разів змінював своє розташування, знаходячись у навіть приватних будинках городян [376, с. 151; 452]. Сучасники відзначали особливу роль Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в створенні закладу [488]. Надалі інститут розростається, і з 1818 р. на Благовіщенській вулиці (одній з престижних!) купує власне приміщення. Така швидка зміна локацій може свідчити лише про одне – з виключно благодійного притулку інститут через потребу в жіночій освіті для вищих прошарків населення перетворюється на престижний навчальний заклад. Враховуючи, що освітня мережа в Харкові на той час крім університету була представлена однією чоловічою гімназією (1814 р., на розі Московської вулиці та Класичного провулку) [411, с. 158], важко переоцінити роль інституту для міста.

Духовна освіта була представлена колегіумом. Так само, як і в інших навчальних закладах, вагому роль його фінансів складали пожертви.

Вважається, що завдяки місцевій громаді, забезпечення харківського колегіуму було одним з найкращих в порівнянні з іншими містами [461, с. 27]. Споруди колегіуму розташовувались локально, проте більшість його студентів проживали на квартирах в місті, таким чином інкорпоруючись в міське середовище. Учні колегіуму долучались до урочистих заходів та привітання шляхетних гостей.

Яку роль в міському просторі Харкова відігравали пересічні городяни? Парадоксально, але про найчисельнішу групу акторів міського простору ми маємо найменше джерел. Станом на 1787 р. в Харкові було 10967 мешканців, до 1808 р. їх кількість зросла до 13584 (Дивись Додаток 6). В основному, населення збільшувалось шляхом приєднання до міського простору нових територій. Проте, звичайно, величезний відсоток населення склали переселенці та тимчасові найманці [419, с. 237].

Містяни мали певні міські повинності, в тому числі, обов'язок впорядковувати дороги біля свого будинку. Але тротуари, заощені силами городян різного статку, не були ні красивими, ні зручними. Коли ж магістрат спробував взяти цю справу на себе, у нього не вистачило ресурсів. Тож дороги в місті залишались в жахливому стані. Зважаючи на темпи будівництва, можемо припустити, що у частини міщан були гроші на впорядкування шляху біля своїх володінь. Проте вони не усвідомлюють міський простір своїм, а себе – спільнотою, тому і не поспішали піклуватись про стан доріг. Таким чином, прекрасні просвітницькі ідеали Жалуваної грамоти, які намагались поєднати в собі чітку загальноімперську уніфікацію міського простору та ініціативу місцевої спільноти провалились через нездатність першої контролювати все і неможливість другої бути реалізованою.

Індивідуальні актори будували приватне житло. В цей період воно представлене садибами городян різних статків. На сьогодні в місті зберігалось кілька будинків тих часів, які належали дворянам та купцям [411, с. 260]. Вони відрізнялись між собою за стилем та облаштуванням: садиба міського голови Є. Урюпіна, що розташовувалась на вулиці Римарській, доволі скромна (дивись

Додаток 18), в той час як будинки купців Кузіна та Мордвінова на однойменних вулицях вражали своєю пишністю. Розвиток приватного будівництва уповільнювало декілька факторів, і серед них – не тільки відсутність значних капіталів у приватних мешканців. У звіті міської думи початку XIX ст. зазначалось, що деякі міщани, будинки яких вже терміново вимагають перебудови, відмовляються від ремонту, тому що бояться, що в оновлений будинок будуть змушені підселити військових у рамках повинностей на постій [310, с. 40-41]. Деякі городяни взагалі відмовлялися записуватись до міщанства через цю повинність [475, с. 394]. Тобто маємо справу із явищами, коли держава, хоча і несвідомо, сама блокувала процес розвитку та вдосконалення міського простору. Загалом, в місті будувались «самые простые деревянные строения», як писав губернатор О. Г. Теплов [309, с. 222].

Городяни виступали важливими акторами під час будівництва православних соборів. Успенська церква, яка з'явилась одночасно з фортецею, була перебудована наприкінці XVIII століття. Основним джерелом фінансування цієї перебудови, як вважають дослідники, були кошти вірян [445, с. 16]. Так само на будівництво Олександрівської колокольні збирались пожертви громади [411, с. 59]. Р. М. Цебриков згадує, що протопоп приходської Різдвяної церкви Зимовський «своим старанием и рачением две каменные церкви [выстроил], зимнюю и летнюю, одну подле другой в приходе своем» [301, с. 96]. Але на нашу думку протопоп тут міг виступати лише організатором будівництва, тому що без підтримки від громади, в тому числі, фінансами, проект не вдалося б закінчити. Філарет вважав, що в Харкові у XVIII ст. існував братський рух, який опікувався церквами [272, с. 138]. Як би там не було, храми забезпечували не тільки духовні, але й адміністративні потреби містян, а люди, які ходили в одну церкву, добре знали один одного як сусідська спільнота. Саме тому вони об'єднувались заради храмового будівництва і опікувались станом церковного майна. Таким чином, єднання людей відбувалось не за принципом належності до одного міста, а за принципом належності до однієї церкви.

В «Описі Харківського намісництва» зафіксовано наступні «достопримечательности» – кам'яні церкви Покровського колегіумського монастиря, який розташовувався в центрі міста, училищний колегіум; шість інших кам'яних церков (Успенська (престольна), приходські – Нікольська, Троїцька, Різдвяна, Мироносицька, архистратига Михаїла) та чотири дерев'яні (Благовіщенська, Великомученика Дмитрія, Воскресіння, Вознесіння), тобто усього 12 церков [240, с. 41]. Зважаючи на розмір тогочасного Харкова можемо сказати, що з будь-якої точки в місті було видно щонайменше дві церковні бані, ці споруди розташовувались як в центрі, так і на окраїнах, «обрамлюючи» міський силует.

Звернемось до ролі природних акторів в місті в цей період. Харківська фортеця на плані 1787 р. обмежувалась саме природними перешкодами – річкою та схилами холмів [272, с. 123]. Давнє місто залежало від природних акторів, проте одразу ставлення до природи передбачало не взаємодію, а войовниче одомашнення. Останнє не робило місто комфортним для людей, навпаки погіршуючи його екологічний стан. Харків другої половини XVIII – початку XIX ст. відповідно до зображень являє собою дуже зелене місто [96; 311]. В тогочасних описах зустрічаємо згадки про величезну кількість садів по всій його території [301, с. 136]. До певної міри це робило міський простір схожим на сільський. Це ілюструють загальні види міської території, вміщені у додатку до третього тому «Історії Харкова» Д. І. Багалія та Д. П. Міллера [311, с. 16, 17, 18, 25].

Окремим актором змін в міському просторі виступали стихійні лиха. На диво, харків'ян не зупиняла болотиста місцевість. Пожежі, так само як і повінь 1805 року, призвели до збільшення в місті мурованих споруд (на місцях зруйнованих дерев'яних) [309, с. 32]. Це було пов'язано з вимогами міської влади зводити муровані споруди. Дерев'яні будинки були вкрай небезпечними: до повного зруйнування від вогню Дмитрівської церкви призвів всього лише «брошеный в ящик огарок свечи» [316, с. 22]. Загалом по містах Російської імперії вже в цей час починаються спроби екологічного благоустрою міст, в

тому числі, намагання винести підприємства за міську межу [475, с. 184], але, як бачимо, в Харкові промислові виробництва вже розташовані на окраїнах. Тим не менш, місто вважалось брудним, не вистачало якісної води, яку можна було знайти лише у двох криницях (у Карпівському саду). Скоріш за все, пошкодити екологічну ситуацію в місті встигли козаки ще в попередній період. Маємо згадку про млини, які, хоча і розташовувались за межами міста, гатили ріки, що призводило до їх пересихання [239, с. 37]. Річка Харків пересихала влітку настільки, що її можна було перейти вброд. Водні артерії в місті не відігравали роль шляхів сполучення, а, навпаки, розділяли місто на три райони [229, с. 35]. Волога місцевість мотивувала харків'ян займатись скотарством – на заболочених луках вистачало трави для випасання тварин.

Наприкінці XVIII століття закінчується епоха бароко і відбувається перехід до класицизму. Бароко залишався стилем, який мав на Слобожанщині свою специфіку, передовсім, в церковному будівництві [506, с. 113]. Натомість класицизм розвивався в загальноімперському контексті. Новий стиль як раз відповідав потребам впорядкування та уніфікації – чіткі та прямі лінії, правильні форми, мінімум ліпних прикрас, що зменшувало унікальність кожної споруди та самовираження архітекторів. В такому вигляді кожне провінціальне місто імперії, передовсім, губернські центри, де провадилось муроване будівництво, мало б виглядати типовою та чимось нагадувати столицю, звичайно, поступаючись їй у пишності: типові будівлі на прямих вулицях, в центрі міста визначений перелік адміністративних споруд також по зразковим проектам. Проте, як зазначають дослідники, деякі суспільні будівлі створювались за індивідуальними проектами, адже типових не вистачало [327, с. 14]. Так само в місті працювали над індивідуальними проектами вже згадувані нами вище архітектори – П. Ярославський, С. Васильєв та інші. Отже, повністю уніфікувати архітектурний простір міста за тогочасним законодавством не вдалося.

Як же виглядав міський простір Харкова в той період часу? По-перше, кінець XVIII – початок XX ст. був періодом стрімкого розвитку міста. Р. М.

Цебриков, який народився в Харкові, а потім повернувся до нього приблизно через двадцять років, робить наступний загальний опис: «град, населенный многочисленными жителями, украшенный храмами Божиими, огромными публичными зданиями, частных людей строениями нового зодчества, и в котором находятся духовные и светские училища с университетом, все высшие познания физические и нравственные объемлющем, дворянство и купечество богатое, всякого рода ремесленники зажиточные и покойных в чистых домах...» [301, с. 93]. В цьому уривку автор наводить надто ідеалізований образ і, на нашу думку, має на увазі лише центральну (колишню фортецю) частину, адже згадує лише власне міську забудову та міські стани (купецтво, ремісників) і дворян. Проте ми бачимо, що місто стрімко змінилось за короткий проміжок часу, про це свідчить і зростання його території, і збільшення кількості населення. Власне міський простір з 1765 до 1822 р. зріс з 1 км² до 4,5 км² (дивись Додатки 1, 2).

Міські кордони – поняття дуже не стабільне для тогочасних мешканців. Р. М. Цебриков описує Залопанську частину та Холодну гору як замські райони, а Захарківську взагалі не згадує окремо [301, с. 143]. Така плутанина в спогадах ускладнює побудову загальної картини про те, чим є місто в XVIII ст. та що відрізняло його простір від сільського. Мурована та інша забудова («каменные дома с крышами, выкрашенными зеленою краскою, вместе с публичными зданиями и деревянными домами крытыми дором и выкрашенными красной краской» [301, 93]) не може бути єдиним показником міського простору. Проте місто було іншим за своєю атмосферою. Звернемося до уривка з оповідання «Козир-дівка» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (початок XIX ст.). Головна героїня твору, приїхавши з сільської місцевості, вражена навіть не забудовою, а побутом, порядками та навіть гаміром на вулиці в молодому губернському центрі [230]. Тобто для спостерігача важливішим є не забудова, а наповнення цього простору через функціональність.

В перший з досліджуваних нами періодів складно назвати Харків поліцентричним. Його райони тільки формуються і залишаються міцно поєднаними між собою. З важливих для життя міста суспільних будівель в

Залопанській частині знаходиться губернська аптека, в Захарківській – пошта. Всі інші адміністративні споруди розташовані в центрі, навколо нього формуються і торгівельні об'єкти. Вулиці в Харкові, як і в інших в містах XVIII століття поділялись на зовнішні та внутрішні [454, с. 48]. Зовнішні маркували шляхи на інші міста, в Харкові це Московська, Сумська вулиці та Полтавський шлях, вони є відносно прямими. Внутрішні використовувались виключно для потреб міщан, були вузькі, часто не мали назв. Дослідники міського простору зазначають, що вулиці – це нічийна земля в місті [448, с. 69], але в XVIII ст. вулиці також були тією землею, яку можна привласнити. Саме тому ці внутрішні вулички погано піддавалися плануванню, для їх впорядкування доводилося вступати в конфлікти з місцевими мешканцями.

Дії щодо впорядкування міського простору провадять як раз провладні актори. Вперше вулиці отримали свої назви на початку XIX століття завдяки ініціативі губернатора І. І. Бахтіна, так само завдяки діям влади дороги почали мостити фашинником [219, с. 47]. Саме в цей період в місті формується вулична мережа. Збільшується значення вулиць, як шляхів в середині міста: раніше важливими були лише дороги, які з'єднували різні населенні пункти. Проте внутрішні міські артерії залишаються невпорядкованими, в тому числі, через те, що самі мешканці не використовували офіційні назви та адреси. Описуючи свої міські маршрути, Р. М. Цебриков майже не згадує конкретні топоніми. Відвідуючи чергового чиновника, він їхав не за конкретною адресою, а просто до «будинку такого-то». В тексті бачимо навіть такі звороти «поворотили мы... к той улице, где живет весьма ученый священник Николаевской церкви» [301, с. 134], тобто орієнтиром був навіть не сам будинок, а людина, наділена особистими винятковими здібностями. Серед описів зустрічаються лише побіжні коментарі про взаємне розташування садиб – «через дві вулиці», «поряд з нашим будинком», «прекрасный каменный дом» тощо. Так само К. Ромель, описуючи своє помешкання, пише: «у купця Карпова» [256, с. 133]. Ніяких адрес чи хоча б назв вулиць він не наводить.

Як ми вже згадували, центральною вулицею міста була Університетська. Тут розташовувались муровані споруди. Але типовою вулицею для цього періоду в центральному районі міста можна вважати Римарську, яка була однією з найстаріших в місті. Єдине, що в ній нетипове – вона рівна, адже була прокладена вздовж фортеці. Вона вважається переважно ремісничою, адже тут селились лимарі, виробники кінської зброї [363, с. 146]. Проте, як вже згадувалось раніше, тут жили і купці. Частина, яка вважалась центральною, географічно була північним краєм міста. За Театральною площею починався пустир [314, с. 844].

На Залопанській частині розташовувалась вже згадувана вулиця Благовіщенська. Вона може вважатись престижною, і не тільки тому, що там, за згадками Р. М. Цебрикова жили його заможні знайомі, а й тому, що тут було аж чотири муровані будівлі [301, с. 103]. Мабуть, тому саме тут було друге місце розташування інституту шляхетних дівиць. Залопанська частина міста закінчувалась в районі Коцарської та Чеботарської вулиць, які вважаються ремісничими кварталами відповідно до назв та основного заняття робітників [363, с. 124, 127]. За ними починались левади та замські слободи, які ще не вважались приналежними до Харкова. Однак на початку XIX ст. в цьому районі існували мастки заможних городян [406]. Прикладом такої споруди був дім на вулиці Дмитрівській, 14 (Дивись Додаток 20).

Захарківська частина тільки в 1785 р. була з'єднана з центром кам'яним мостом (до цього існувало дві дороги в цю місцевість – дерев'яний міст та гребля) [363, с. 259]. Вознесенська площа (сучасна Феєрбаха) була межею міста, так само як і Михайлівська, що виникла тільки наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. місто поступово розширюється в цьому напрямку. Але чому цей район залишається слабо розвинутим? Як ми згадували вище, місто росте у напрямку вулиць-доріг на інші населені пункти. В сторону Залопанської частини пролягає лише шлях на Зміїв (сучасний проспект Гагаріна), який, як бачимо, не мав попиту. Можемо висловити припущення, що будівництво тут було неможливим через болотисту місцевість, але, як ми бачимо, такі самі проблеми були і в

Залопанській частині міста, що не перешкоджало розвитку. За Захарківською частиною починались дворянські маєтки та фруктові садки [500, с. 92], що також перешкоджало розвитку в цьому напрямку. Швидше за все цей район, як віддалений від центру міста, через відсутність належних транспортних можливостей не мав шансів у даний час на інтенсивний розвиток.

В місті була доволі розвинута стаціонарна торгівля. Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX століття її представляли Гостинний двір за проектом П. А. Ярославського на місці старого торга, в якому знаходились лавки та склади [411, с. 120], торгівля на Лопанському базарі (сучасна Сергіївська площа), де в 20-х роках збудували дерев'яний критий ринок та на Торговій площі (яка паралельно називалась Лобною, сучасна Павлівська). Сіном та дровами торгували на окраїнах міста (відповідно площі Сінна або Михайлівська та Дровяна площі), на нашу думку, через вимоги пожежної безпеки. Для цих об'ємних товарів була потрібна велика територія, якої в центрі міста вже не було. Як тільки Дровяна площа перестала бути окраїною, продаж палива перенесли, а її перейменували на Театральну завдяки появі тут першого театру. Торгівля також локалізувалась навколо церков. На початку XIX століття майбутній Благовіщенський базар розташовувався навколо однойменної церкви. Таким чином, потреби містян вже не задовольнялись виключно ярмарками, в цей період формуються базарні осередки.

На початку XIX ст. в місті починає розвиватись мережа аптекарських закладів. Перша державна аптека починає діяти наприкінці XVIII ст., але її не вистачає для забезпечення потреб населення. Казенна аптека залишається однією з найбільш і в наступні періоди. В 1809-1814 рр. в місті діяла приватна аптека іноземця Г. Венцеля [471, с. 25]. Загалом в місті не вистачає закладів лікування, окремою проблемою залишається лікування бідних [470, с. 36, 39].

Промисловість в цей період тільки зароджувалась, тож її складно вважати актором, який формує окремі райони. Але станом на 1815 р. в Харкові було доволі багато невеликих підприємств, їх наявність також маркувала цей простір як міський. В описі Ю. Морозова знаходимо миловарні, кахельні, свічні,

цегляні, коцарські та інші невеличкі заводики та підприємства, які задовольняють потреби місцевих мешканців в необхідних товарах [432, с. 6, 7]. Вони знаходились переважно в Залопанській частині міста. Проте окремі райони міста формувались завдяки вже згадуваному компактному поселенню ремісників. Поклади гліни приваблювали гончарів, що обумовило виникнення слободи Гончарівка [539, с. 31].

На окраїні центральної частини міста знаходилась в'язниця – біля сучасного скверу Поезії, ближче до сучасної вулиці Пушкінської [423, с. 114]. Як бачимо, цей район наприкінці XVIII ст. залишався окраїною, проте поступово забудовувався. Л. І. Мачулін пише, що у 1801 році в'язницю було перенесено на Холодну гору, подалі від центру [423, с. 133]. Автори довідкового видання про харківських губернаторів наводять спогади, що після передання губернаторського палацу у власність харківського імператорського університету, певний час губернатори проживали на квартирі біля в'язниці [460, с. 17]. Враховуючи, що губернаторський палац університет отримав не раніше 1805 р., скоріш за все, на Холодну гору острог переїхав на кілька років пізніше. Таким чином, хоча спланувати Харків за типовим проектом не вдалося, певна логіка взаєморозташування суспільних будівель зберігалась: в'язниці виникають на окраїнах міста, ринки з товарами повсякденного вжитку – ближче до центральної частини, товари, які купляють у значній кількості, але не часто (дрова, сіно) – на периферійних площах. Місто самовпорядковується завдяки комплексу дій міської влади та інших місцевих акторів.

Впродовж 1765 – 1822 рр. місто змінилось не тільки у фізичному просторі, але й функціонально. Хоча тут не вдалось провести впорядкування території за визначеним планом, але Харків набув статусу губернського центру, отримав розвинуту, як на ті часи, мережу навчальних закладів, зароджується стаціонарна торгівля у вигляді постійно діючих базарів, з'являється театр та перша газета.

Як саме Харків вписувався в контекст тодішніх міст? Спробуємо порівняти його з іншими містами – Полтавою (типове козацьке місто

Лівобережної України), Львовом (місто, яке зазнало сильного західноєвропейського впливу). Обидва міста були центрами адміністративних одиниць, розташовувалась поряд з невеликими ріками. Дослідники історії Полтави, описуючи місто другої половини XVIII ст., зазначають: «ранньомодерна Полтава складалася з двох частин: фортеці, розташованої на високому мисоподібному виступі правого берега Ворскли, й форштадту – міських передмість, розкиданих численними вибалками навкруги» [342, с. 11]. Логіка її забудови мало відрізнялась від Харкова. Проте ще наприкінці XVIII ст. в Полтаві майже немає мурованої забудови, лише близько 1000 дерев'яних будинків [455, с. 75]. В Харкові в той час вже було близько 1500 споруд. Харків на початку XIX століття стрімко змінюється, в той час як Полтава завмирає у статусі козацького містечка, хоча вона так само стала губернським центром після адміністративної реформи 1802 р. Скоріш за все, суттєвою різницею між двома містами був університет.

Міста західної України в цей період остаточно входять до складу Австрійської імперії, в якій відбуваються подібні до Росії процеси модернізації. Торкаються ці зміни також міського простору Львова. В періодизації міста дослідники виділяють період 1772-1826 р., коли були розібрані фортифікації, хоча територіально Львів так і не вийшов за межі старої фортеці [357, с. 17-18]. Розроблювався план благоустрою Львова, але, що важливо, одразу планувались пішохідно-прогулянкові зони, парки та сквери «англійського типу», пам'ятники. В Харкові такою «парковою зоною» можна назвати лише університетський сад, але його виникнення пов'язане з появою навчального закладу, а не з плануванням міста, яке здійснювала імперська влада. Тож на прикладі Львова одразу помітно, чим сильно відрізнялись поселення Європи, де міська культура вже мала довгу історію, зі Слобожанським регіоном.

Переходячи до висновків, згадаємо тезу П. Г. Риндзюньського про те, що державне законодавство гальмувало міський розвиток в станових та самоуправлінських аспектах [475, с. 179]. На нашу думку законодавство стосовно станів мешканцями міст успішно оминалось та не перешкоджало їх

діяльності, так само як і закони щодо впорядкування території. А от широкі права самоуправління, які надавала «Грамота на права і вольності», нажаль, не виконувались, через це мешканці міста не усвідомлюють його як свою територію, яку вони мають впорядковувати. Але в історичній ретроспективі в роботах з історії Харкова вже початку ХХ ст. знаходимо тезу про те, що влада зробила в цей період найголовніше – замінила застарілий козацький устрій військового поселення на впорядковане управління. І в цьому буде головний позитивний вплив влади, позитивний, бо він розпочинає процес модернізації міст.

В цей період почала складатись мережа акторів, які визначали темп, характер та динаміку розвитку простору міста в імперську добу. Кожен з них намагався залишити власний слід. Імперська влада претендувала посісти головні позиції в опануванні простору Харкова. Її дії включали в себе складання міських планів, здійснення кроків з імплементації на міських теренах новацій, які відповідають статусу Харкова як адміністративного центра губернії і намісництва, започаткування імператорського університету. Але місцеві актори імперської влади в особі губернаторів, намісників та місцеве самоврядування, представлене шестигласною думою, творили простір набагато повільніше, ніж це дозволялося законодавством. Очікування та кінцевий результат їх діяльності були не співмірні. Можна стверджувати лише, що найбільшим їх досягненням став рух до розуміння справжніх меж міської території. Ідеали доби Просвітництва вплинули лише на текст Жалуваної грамоти, але не на реальні дії акторів, яких вона наділяла повноваженнями. Міська спільнота ще не була готова брати настільки активну участь в житті свого міста, як це передбачало офіційне законодавство. Задавали тон в міському просторі такі актори, як природа та представники місцевої спільноти. Природа визначала межі, масштаби і напрямки опанування населенням міського простору, а окремі актори – представники місцевої спільноти, але не чітко визначені, окреслені групи, маркували її відповідними спорудами, шляхами тощо. Силами дворянського стану зводилися муровані будинки. Поступово долучилися до них

представники купецького стану, університетські професори та, після 1804 р., університет як корпорація. Звичними і зрозумілими маркерами простору залишалися православні храми, які активно перебудовувалися або зводилися в цей час з цегли і відповідали стандартам архітектури класицизму. В цілому період від 60-х років XVII ст. до початку 20-х рр. XIX ст. в історії простору Харкова насичений як прикладами активних дій, позитивних зрушень, так і бездіяльності, мовчазного ігнорування міськими акторами нагальних проблем розвитку. Місто залишалося поділеним на три частини – центральну, Залопанську і Захарківську, які були успадковані від попередньої доби, і були слабо інтегровані в єдиний простір губерньського центра. Швидкими темпами зростала приватна забудова, в якій активно брали участь різні стани населення.

2.2 Міський простір 1822-1861 рр.: еволюція ролі акторів

Вивчаючи розвиток міського простору Харкова в період з 1822 до 1861 р., тобто до початку Великих реформ, складається враження «тиші перед бурею». На перший погляд міський простір мало змінився протягом наступних сорока років, адже імпульс розвитку, наданий «Жалуваною грамотою» та будівництвом університету, закінчив свою дію. Проте вважаємо, що для міста це був період серйозних змін, коли частина акторів змінила свої функції. В цей час проявляють більшу активність місцева влада та губернатор, які вже набрались певного досвіду, а у містян з'явилися нові потреби, які необхідно задовольняти.

Початок наступного етапу розвитку міського простору міста покладений створенням нового плану забудови. В цей період Російська імперія робить перші спроби уніфікувати та систематизувати будівельне законодавство, а також посилити роль губернатора у впорядкуванні міського простору. Зі свого боку міська влада розпочала активне будівництво та реалізацію низки заходів із покращення стану торгівлі. Акторами міського простору залишились стани та релігійні групи, крім того, з'явилися перші етнічні дійові особи, що не пов'язані з релігією. В університеті виникають громадські об'єднання. Все частіше самостійними «гравцями» ставали індивідуальні забудовники, які активно

змінювали міський простір. Природний ландшафт Харкова також зазнав змін, адже в цей період почалася забудова болотистих ділянок. В архітектурі міста остаточно запанував класицизм. Перед тим, як ми перейдемо до докладного аналізу ролі кожного з акторів міського простору, маємо розглянути загальноєвропейські тенденції та процеси урбаністичного розвитку, без чого неможливо зрозуміти те, що мало місце в Харкові.

Загалом в XIX столітті європейські міста так і не піддаються впорядкуванню та продовжують рости стихійно [531]. Це викликає багато проблем, пов'язаних не тільки з благоустроєм окремих кварталів, районів, вулиць, але й з низкою технічних, технологічних та соціальних проблем. В 1842 р. у Лондоні Е. Чедвік відомий громадський діяч із соціальної гігієни проводить дослідження, метою якого є довести зв'язок умов життя в робітних будинках з соціальними проблемами суспільства [395, с. 137]. Результатом його роботи став проект по вдосконаленню житлових умов бідняків, який фінансувався в основному з благодійних внесків і не зміг вирішити проблему повністю. Подібні процеси реалізовувались і в інших європейських столицях.

З 1853 року починається масштабна реконструкція Парижу під керівництвом містобудівника, префекта департаменту Сена барона Ж. Е. Османа. Він впорядковує центральну частину французької столиці з метою не тільки зробити її комфортною для життя, але й не допустити нові революційні виступи. Розширені згідно з його планом вулиці міста мають відповідати потребам нових видів транспорту [319, с. 28], зелені насадження бульварів та паркові зони – сприяти покращенню екології і появі нових видів дозвілля. Таким чином, від спроб спланувати розвиток міської території відбувається перехід до масштабних реконструкцій центральних частин міст відповідно до потреб нової епохи. Основна тенденція цього періоду, на нашу думку – впорядкувати вже не стільки для того, щоб управляти, а для того, щоб користуватись всіма перевагами міського життя. Активну участь в формуванні європейського міського простору перебирають на себе приватні інвестори. Одночасно з цим більшість окраїнних районів лишаються невпорядкованими, з

кривими вуличками, нагадуючи, що місто – організм, який неможливо зробити ідеальним через величезну кількість діючих акторів. Для цього періоду не втрачає актуальності наступна теза, висловлена в працях сучасних дослідників – містобудування найбільше страждає від того, що уповноважені працювати над ним не мають чіткого уявлення про соціальні функції міста [417, с. 10]. Вже у 1856 р. у Санкт-Петербурзі лунали заклики вивчати будівельне законодавство як окрему дисципліну в архітектурних інститутах [451, с. 171].

В цей же період з'являються перші тексти, в яких місто фігурує не просто як фон, а як середовище, де можуть виникати особливі сюжетні зв'язки – романи В. Гюго, Ч. Діккенса, Е. А. По та інших. Загалом автори підкреслюють негативні аспекти міського життя – бідність в нетрях, бруд, погану екологію, злочинність, тобто, починається осмислення повсякденних проблем міст, які роблять життя тут інколи навіть небезпечним. Найголовнішою думкою дискусій про місто стало визнання того, що сформовані в середньовіччі міста в цей час мають остаточно перетворитися на «міста нового часу», з розвинутою вуличною культурою, стаціонарною торгівлею, мережами адміністративних, фінансових та розважальних закладів тощо. Такі процеси, пов'язані з перебудовою міського простору, торкаються і Львова [378, с. 17], і деяких міст українських губерній Російської імперії [381, с. 15]. Збільшення ролі приватного забудівельника відчувається і в російській столиці. В Петербурзі з 30-тих років XIX ст. в моду входить новий стиль – еkleктика. Головна увага так само приділялась не створенню нових районів, а впорядкуванню чинних, прокладенню другорядних вулиць, впорядкуванню забудови тощо [389, с. 19]. Харків в цей період також зазнав реконструкції, хоча вона і не була настільки всеосяжною, як у столицях провідних європейських держав. Місто набуває багатьох ознак, які роблять його привабливим для мешканця – збільшується кількість ринків, освітніх, культурних та медичних закладів тощо.

В 20-х роках населення міста складає приблизно 20 000 осіб, тобто вдвічі більше, ніж в попередній період [254, с. 260] (дивись Додаток 6). А от площа міста, реконструйована нами за описами території, виросла лише на 1 км,

порівнюючи з попереднім періодом, тобто до 4,5 км²(дивись Додаток 1). У 1822 р. імперська влада надсилає в місто новий план забудови. Відповідно до нього мала бути розширена Залопанська та Зархарківська частини. Якщо на попередніх планах кордони міста були позначені фортечними мурами, то тепер вони просто відсутні, через що розмиваються межі власне міської території в тих параметрах і поняттях, які були притаманні домодерній добі. Харківський дослідник А. Федоровський на початку ХХ століття знаходить ще один план міста, датований 1829 р. Цей документ дещо відрізняється від попереднього, адже на кілька кварталів розширені Залопанська та Захарківська частини. Але загальна логіка – поділ на прямокутні квартали – зберігається. Скоріш за все, це була трохи підкорегована відповідно до місцевих реалій версія плану 1822 р. В тому числі, на цьому плані позначено реальну територію, яку охоплювало місто в цей час. Аналізуючи просторовий розвиток Харкова, можемо зазначити, що цей план, як і попередній, не був реалізований. Зважаючи на загальний результат втілення кількох планів забудови, варто поставити під сумнів, принаймні на матеріалі Харкова, тезу дослідників, що до 1830-тих років відбулось «укоренение регулярности как идеального способа организации среды Российских городов» [391, с. 38]. Ця тенденція закономірна і для інших міст Російської імперії. Дослідники вважають, що прикладом для губернських міст в цьому питанні мав стати Санкт-Петербург, проте навіть в столиці плану забудови слідували лише в перші десятиріччя після його розробки [389, с. 15; 542, с. 11].

У 1832 р. було видано перший в Російській імперії «Строительный устав», який мав регулювати міську забудову. Чим була викликана необхідність створити подібний документ? Справа в тому, що він об'єднував всі попередні укази стосовно будівництва та був певним підсумком державної політики в цій галузі. Зазначалось, що будівництвом має завідувати Міністерство внутрішніх справ [258, с. 93-94]. Причому відати різними аспектами будівництва мали окремі департаменти, що могло викликати плутанину. В тексті документу знову наголошується увага на забороні відходити від встановлених планів забудови

[258, с. 151]. Міністерству підпорядковувались всі аспекти території міст – не тільки будівлі, але й шляхи, і навіть історичні пам'ятки – рештки старих фортець, які не можна було руйнувати. В місті головним наглядачем за виконанням рішень уряду щодо містобудування мав бути губернатор, якому допомагала будівельна експедиція та губернський архітектор [258, с. 96]. Зразкові креслення фасадів та будівель запропоновані із формулюванням «для полегшення роботи будівельників» [258, с. 111]. В цьому є логіка, адже на місцях часто не вистачало спеціалістів, які могли б розробити якісне креслення, особливо якщо справа стосується суспільної будівлі. «Казенні» споруди мали створюватись «без малейшего отступления от чертежей» [258, с. 112], що не дозволяло місцевим архітекторам проявити власну ініціативу.

Значна увага в документі приділяється саме питанням фінансування будівництва – з яких джерел, за якими механізмами та як мають бути складені кошториси. Підкреслюється, що державні будівлі обов'язково мають бути муровані чи, як виключення, хоча б на кам'яному фундаменті [258, с. 116]. За якість вулиць та доріг відповідає міська поліція [258, с. 145]. Але мостити вулицю напроти своїх будинків, як і в попередній період, мають городяни за свій кошт, за міський – тільки площі [258, с. 148]. Мешканці могли ділити свої «места и дворы» для продажу, єдиним обмеженням була пожежна безпека [258, с. 153]. Обирати зовнішній вигляд обивателі могли, виходячи із «зразкових фасадів» класицизму [258, с. 154]. Так само мешканці могли фарбувати фасади тільки у визначенні кольори [258, с. 155]. Окремі закони 1832 року підтверджували заборону губернаторам зводити нові споруди з міських коштів без дозволу міністерства внутрішніх справ [124, с. 858-859].

В цьому документі нічого не зазначено про технічну безпеку новобудов. Поряд з цим випущено всі аспекти щодо небезпечності від вогню. Даному аспекту просторового розвитку міст присвячено окремий статут в якому, зокрема, зазначається необхідність будувати всі споруди з урахуванням пожежної безпеки [259, с. 312]. У 1832 р. виходить закон, який дозволяє зводити будинки на місцях менше 10 сажнів. І хоча дана норма збільшує

можливість поширення вогню, але враховує інтереси найбільш вразливих прошарків населення [119, с. 807].

Поступово законодавство в галузі архітектури зазнає змін, хоча вони видаються трохи непослідовними. Загалом, характер наступних указів про забудову, які надходили до міста, ілюструє тенденцію до зменшення контролю з боку держави. В 1854 р. збільшується кількість зразкових фасадів для приватних будинків – тепер їх можна будувати з 3, 4 та 5 вікнами [212, с. 713]. У 1856 р. дозволяється затверджувати фасади будівель при шосе місцевим окружним правлінням [117, с. 98]. У 1857 р. за урядовим наказом дозволяється будувати споруди з парною кількістю вікон, а 1858 р. скасовано положення про використання обов'язкових фасадів при забудові, що відкриває нові можливості для творчості архітекторів [391, с. 47]. Будівельна частина приєднувалась до Управління шляхів сполучення, виходячи з безпосереднього контролю міністерства внутрішніх справ [116, с. 626]. Весь цей процес, на нашу думку, ілюструє тенденцію до збільшення масштабів приватного будівництва в містах, коли центральна влада вже фізично не могла забезпечити охочих необхідною кількістю зразкових фасадів та креслень.

Зміни в законодавстві підсумовує «Строительный статут» 1857 р. [260]. Його обсяг на п'ятдесят сторінок менший за попередній документ, а головна різниця між ними зафіксована на початку документу: будівництвом тепер завідує управління шляхів сполучення та публічних будівель [260, с. 1]. Незважаючи на назву, у відомстві новоутвореного управління перебували і приватні будівлі, і власне благоустрій вулиць. Статут 1857 р. дублював за структурою свого попередника. Дослідники зазначають, що, незважаючи на спроби впорядкувати законодавство, деякі статті протирічили іншим [236, с. 72].

У 1837 р. спеціально для Харкова були видані укази про впорядкування території. Б. А. Бондаренко вважав, що до цього призвів надзвичайно поганий стан міської забудови [327, с. 15]. Проте, на нашу думку, це може бути пов'язане зі зростанням важливості міста в загальноімперському контексті. З появою

університету Харків став освітнім центром для цілого округу, тож сюди масово приїжджали майбутні студенти та професори. Так само зростає роль Харкова як центру торгівлі. Крім того, саме по собі місто стрімко розростається, тому логічно, що потребує особливих заходів щодо впорядкування території. В 1821 р. площа міста дорівнювала приблизно 5 км², до 1852 р. вона зросла до 18,4 км², тобто збільшилась в три рази за тридцять років (дивись Додаток 2). Але найважливіше значення для розвитку міського простору мало «Положение об устройстве губернского города Харькова» від 2 січня 1837 р. Необхідність його появи була викликана тим, що після перейменування 1835 р. Слобідсько-Української губернії в Харківську, губернія була підпорядкована чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору, а Харків 1837 р. став головним містом цього територіально-адміністративного утворення. Згідно із положенням, вся будівельна діяльність в місті була поставлена під нагляд спеціального будівельного «Комитета об устройстве губернского города Харькова». До його складу входили губернатор, губернський предводитель дворянства, міський інженер як керівник робіт, інженерний штаб-офіцер корпусу шляхів сполучень, поліцмейстер та міський голова [232]. Головні положення документу були проаналізовані Д. Багалієм та Д. Міллером. Ми не будемо їх докладно повторювати, а лише звернемо увагу на такі вимоги, як заборона зведення дерев'яних будинків на Московській, Катеринославській, Сумській та Німецькій вулицях, необхідність знищення або перебудови старих («ветхих») будинків, можливість надання позик («ссуд») обсягом не більше 5 тис руб для розбудови нових будинків [310, с. 45-47; 232]. Ці тези відповідають основним положенням загальноросійського будівельного законодавства.

В 40-х роках ХІХ ст., як свідчать документи, розпочався масштабний, у порівнянні із попередніми часами, процес перебудови міського простору, в якому значну роль відігравали спільні дії губернських і міських акторів – губернатора та міської думи. Для перебудови простору під потреби міста мала бути використана відведена земля приватних власників. В даний період міська влада почала вимагати, щоб люди, які не були спроможні перебудувати свій дім

в центрі міста за новими вимогами, виїхали на міські окраїни та звільнили центр для перепланування [310, с. 47]. Фактично, було здійснено нову спробу розпочати сегрегації міського простору, коли заможне населення залишається в центральних, престижних районах, а бідні змушені виїжджати на периферію та забудовувати ще не зайняті території. Саме цим пояснюється збільшення населення слобід Іванівки, Верещаковки, Холодної та Лисої гір [327, с. 14-15]. Спостерігається схожість будівельних ініціатив в Харкові з проектами барона Ж. Е. Османа в Парижі з єдиною різницею: в досліджуваному нами місті не було достатнього фінансування для таких ідей.

Не отримавши компенсацію за віддану місту територію, люди звертались до губернатора, який перенаправляв всі запити до міської думи. Маємо кілька документів, які свідчать про те, що дума затягувала виплату компенсації через дві причини: не вистачило грошей в бюджеті або не могли домовитись з власником землі про ціну [50, арк. 2-3; 51, арк. 1]. Дума просила переоцінити земельні ділянки, проте не могла виплатити навіть меншу суму грошей. Для того, щоб закінчити справу, міська влада шукала найменший привід забрати землю без компенсації. Такою причиною, зокрема, могла бути відсутність у власника купчої грамоти на спірну ділянку [51, с. 1]. В жодній справі з переглянутих нами на початку 1840-х років немає відмітки про те, чи отримали люди компенсацію, лише обіцянки губернатора виплатити гроші [52, арк. 2]. Нажаль, точне місцезнаходження землі також не зазначається. Лише в одній справі згадується Миколаївська площа та Куліковський сад, тобто центральні райони міста [51, арк. 1], або Кузінський міст (Залопанська частина) [52, арк. 1]. Траплялись і зворотні ситуації, коли люди хотіли купити землю, що перебувала у власності думи, але не могли домовитись з владою про ціну про ціну [53, арк. 1; 54, арк. 1]. Таким чином, міські очільники не могли повністю розпоряджатись міським простором без урахування прав приватних забудовників.

За новим законодавством 1837 року губернатори вважались «хазяїнами губернії та головами місцевої адміністрації» [351, с. 43]. В питаннях благоустрою міського простору дуже багато залежало від конкретного

посадовця. Але користувалися своїми правами губернатори по-різному. Наприклад, харківський губернатор М. А. Долгоруков мало уваги звертав на будівельні справи міста, але саме за його правління в Харкові було створено притулок для людей похилого віку [252, с. 155]. Його наступником на губернаторській посаді був О. С. Кокошкін, справжній фанат будівництва, такий собі харківський барон Осман. Час його правління (1845-1854 рр.) Д. І. Багалій та Д. П. Міллер характеризували як «період лихорадочної стройки при губернаторе Кокошкіне» [310, с. 51]. За часів О. С. Кокошкіна дуже багато споруд було перебудовано, остаточно закріпилась панування в місті класицизму, що імпонував занадто «прямолинейной душе» губернатора [219, с. 10], відбулись заходи щодо реконструкції міста у відповідності до державного плану забудови [310, с. 51-53]. За спогадами мешканців, буквально за одну ніч було остаточно зруйноване аварійне Мироносицьке кладовище [253, с. 2]. Попри офіційне закриття кладовища в 1803 р., ховати небіжчиків на ньому продовжували і в 30-ті роки, особливо на лютеранській та католицькій частинах [253, с. 2]. Тут траплялись трагічні випадки, коли люди падали у розкопані могили та травмувались як фізично, так і психічно [229, с. 14]. Саме тому дуже важливими були дії С. О. Кокошкіна по ліквідації небезпечного місця. Губернатор доклад зусиль до ремонту будівель, що належали університету [313, с. 128]. Натомість мешканці ставились до дій губернатора неоднозначно, містом поширювались драматичні історії про вбивства і самогубства людей, що не могли перебудувати власне помешкання згідно з державними вимогами [229, с. 170-172].

Спільними зусиллями губернатора та думи на нове місце переноситься Благівіщенський ринок. У 30-ті роки XIX ст. він розташовувався на болотистій частині Піскунівської левади, тож торгівля могла відбуватись тільки взимку [411, с. 122]. Вже згадуваний губернатор С. О. Кокошкін провів тут меліораційні роботи [252, с. 157], які дозволили з'єднати цю місцевість з центром міста. Проте санітарний стан базару був жахливий – товари

продавались безпосередньо з землі, а за ринком продовжувалось болото [253, с. 5].

Особливу увагу губернатор приділяв впорядкуванню вулиці Сумської, якою в місто в'їжджали високопосадовці, за його розпорядженням було збудовано огорожу біля Університетського саду [229, с. 164-165]. Приклад С. О. Кокошкіна показує, що губернатор, за бажанням, міг бути дуже дієвим актором в сфері будівництва. Проте без підтримки суспільства навіть у нього не виходило реалізувати всі свої ініціативи. Проект розбивки на квартали району за Мироносицькою церквою (за зруйнованим кладовищем) провалився тому, що більшість ділянок належала приватним власникам, які не хотіли їх продавати [253, с. 3]. На нашу думку, стільки спогадів про будівельні ініціативи С. О. Кокошкіна залишилось саме тому, що така будівельна активність була чимось дивним та дуже незвичним для харків'ян, навіть більше, деякі історії занадто драматизовані. Губернатор звертав увагу не тільки на архітектуру, але й на зовнішній вигляд мешканців міста. Наприклад, він слідкував за тим, як носять форму студенти Імператорського університету [313, с. 128]. Таким чином, згаданий очільник докладав значних зусиль до впорядкування різних аспектів міського простору.

Спроби перебудування Харкова, здійснювані за ініціативи центральної влади, пов'язані із діяльністю декількох нових акторів. В першу чергу, вважаємо, слід назвати А. А. Тона, брата відомого петербурзького архітектора К. А. Тона, який вважається засновником так званого руського стилю в архітектурі [389, с. 164]. А. А. Тон працював в Харківському університеті починаючи з 1829 р. У 1837-1845 рр. він був першим харківським міським архітектором, членом міської будівельної комісії. [327, с. 16; 411, с. 330]. За його проектами або під його керівництвом зведені знакові для тогочасного міста споруди громадського призначення, як то Драматичний театр, Інститут шляхетних дівчат по вул. Сумській, Манеж університету на Лопанській набережній, будинок Духовної семінарії на Ново-Катеринославській, не менше шести будинків для приватних осіб на вулицях Рибній, Московській,

Катеринославській, Благовіщенській. Також він завершував зведення дзвіниці Успенського собору, розпочате 1821 р. і призупинене 1833 р. після смерті архітектора Є. О. Васильєва [411, с.59].

В 50-ті роки ХІХ ст. міська дума головну увагу приділяє зведенню нових торговельних лавок [310, с. 58]. В тому числі, в 1856 р. було розроблено проект реконструкції Благовіщенського ринку (який, як згадувалось вище, змінив свою локацію завдяки діяльності С. О. Кокошкіна) [57]. Головною метою очільників міста було створити так звані холодильники для рибних та м'ясних продуктів. Дума планувала співпрацювати з купцями, щоб останні профінансували проект реконструкції. Між нею та основними інвесторами починається довге листування. Головна проблема – проект виходить надто дорогим, а дума переживає, що не зможе окупити свої витрати за короткий термін [57, арк. 19]. Міська влада, не домовившись з купцями, звертається до МВС за позикою. Завдяки державній позиції реконструкція все ж таки була здійснена.

Діяльність думи щодо реконструкції міста ускладнювалась відсутністю провладних акторів реальної мапи міста. До того ж, межі міста не були чітко визначені [60, арк. 1]. Як ми вже згадували, в 50-х роках ХІХ ст. площа міста була вже 18,4 км². Здійснення будь-яких робіт на такій значній території вимагає мати у розпорядженні, щонайменше, схематичний план місцевості. Документи свідчать, що в місті в 50-х роках ХІХ ст. працювала група землемірів, які отримували забезпечення коштом міської думи, проте звітували перед губернатором. Після закінчення їх роботи міська влада просить у губернатора екземпляр плану, проте дістає відповідь, що план ще перебуває на перевірці в МВС [61, арк. 1]. Складену групою землемірів мапу влада отримала лише в 70-ті роки, про що буде докладніше сказано в наступному розділі. Аналогічно місцева влада не мала у своєму розпорядженні планів будинків, які їй належали [56]. Більшість з «казенних» будівель була зведена як раз в 40-ві та 50-ті роки ХІХ ст. Проте точної інформації щодо стану власних будівель дума також не мала [59, арк. 5]. Частина цих приміщень віддавалась в оренду. В 1845 р. міська дума вперше створила комісію для проведення водопроводу в Харкові, проте її

діяльність не відрізнялась активністю [219, с. 70]. Таким чином, в досліджуваній період збільшується кількість проектів, які дума має намір реалізувати, проте на заваді її діяльності стоять як матеріальні чинники, так і інші актори творення міського простору.

Ми вже згадували, що саме купецький стан мав виступити головним інвестором будівництва Благовіщенського ринку, проте дума не змогла домовитись з ним про вигідні умови позики. Проте, як актори, представники цієї групи також змінювали на міський простір. Купці створили власний клуб для проведення різних розважальних заходів, що було найприкметнішим явищем доби, адже раніше розваги для заможних городян проводились лише в будинку Дворянського зібрання і переважно для людей «благородного стану». У 1829 р. він відкрився на вулиці Римарській під назвою Комерційний клуб. Спочатку купці орендували приміщення, але потім вони повністю викупили його [411, с. 226]. Варто зазначити, що цей клуб вважався демократичнішим за дворянський, адже до його лав приймали всіх без виключення, лише за майновим цензом [304, с. 31]. Таким чином, було покладено підвалини до поступового знищення принципу станового поділу в міському просторі.

Зусиллями купців розвивається стаціонарна торгівля. Гостинний двір поступово перебудовується в теплі магазини [253, с. 5]. У 30-ті роки С. Г. Чернишов забудував південну частину провулку Горяїновського, названого на честь місцевої купчихи торгівельними приміщеннями (сучасна вулиця Г. Ф. Квітки-Основ'яненко) [411, с. 123]. Аналогічно площа Павлівська закріплює свою назву на честь купця Павлова, чий магазин розміщувався тут. Значна кількість харківських топонімів пов'язана саме з купцями [490, с. 71]. Вони «захоплюють» найменування простору, адже будують ті приміщення, якими люди користуються в повсякденному житті і які слугують для них орієнтиром.

В ці роки в місті з'являється окремий стаціонарний театр, знову-таки, завдяки ініціативній людині. Ним став Млотковський, який в 1839 році добився від міської думи землю під будівництво мурованої споруди. Гроші дав в позику Кузін, представник купецької спільноти [411, с. 191]. До речі, будівлю освятив

ксьондз, бо православні священники не схотіли бути причетними до гріховного дійства. Проте джерела не зберегли жодних відомостей про негативну реакцію на це харків'ян, скоріше, це сприймалось як кумедний анекдот.

Станові групи поступово перестають виступати самостійною спільнотою в творенні міського простору. На нашу думку їх замінює інший актор – благодійні організації. Раніше люди об'єднувались переважно за принципом належності до однієї суспільної групи, проте в досліджуваний період поступово з'являються ініціативи, що об'єднують представників різних соціальних середовищ. Один з позитивних прикладів роботи таких громад – піклування про умови арештантського життя у в'язницях, яким з 1842 року займаються опікунські ради [423, с. 136]. Силами благодійників, серед яких основну роль відігравали дворяни та купці, було створено окремо «дом призрения» для дівчат-сиріт, окремо – сиротинець, а також притулок для людей похилого віку [219, с. 125, 133]. В наступний період дослідження внесок благодійників в міський розвиток суттєво збільшиться.

В цей період остаточно в Харкові сформувались центри релігійних спільнот. «Строительным уставом» заборонялось самостійно зводити будинки для інших віросповідань, необхідно було отримати дозвіл від губернського та єпархіального керівництва [258, с. 138]. В Харкові представники інших конфесій отримали такі дозволи, попри те, що їх частка в населенні міста була незначною. Маємо приблизну кількість представників інших етносів (які в ті часи здебільшого не були православними) станом на 1830 р.: на 20000 міського населення Ф. О. Рейнгардт, сучасник подій, налічує 500 німців, 200 французів, 10 італійців, 300 поляків, «а євреїв не було взагалі», крім тих, хто приїжджав тимчасово на ярмарки [253, с. 18]. Недовіру викликає фраза про відсутність в місті євреїв, адже за іншими дослідженнями їх кількість в місті тільки зростала. Проте, скоріш за все, текст Ф. О. Рейнгардта відображав офіційну позицію міської влади у цьому питанні.

В 20-ті роки XIX ст. вперше у Харкові була зведена лютеранська кірха, більше половини коштів на будівництво якої зібрали самі вірячи [310, с. 39]. У

1827 р. відкрився 6-класний навчальний заклад лютеранської спільноти, через три роки з'явився притулок для вдів та сиріт. Кожна з цих установ відповідала потребам спільноти, тобто, як бачимо, у місцевих лютеран була потреба не тільки в богослужінні, але й в освіті для дітей та піклуванні про немічних. Це показує, що серед лютеран були люди різних статків та різного віку. Більше того, вони поступово створювали не тільки релігійні, але й світські заклади, маркуючи простір переважно в центральному районі міста.

У 1831 р. було побудовано католицький костел, головним ініціатором виступила спільнота поляків [310, с. 42]. В 30-ті та 40-ві XIX ст. роки місцева громада збільшується, адже сюди приїжджали студенти з закритого після поразки польського повстання 1830 – 1831 рр. Віленського університету з метою продовжити навчання. У наступний період, особливо після придушення царизмом повстання 1863 – 1864 рр. ще більше поляків опинилось в місті. Все це сприяє виникненню окремої спільноти польської спільноти, яка не була закритою. Її представники брали активну участь в житті міста до кінця існування Російської імперії.

В цей період також з'явилися етнічні осередки, що не пов'язані з приналежністю до певної конфесії. В 40-вих роках XIX ст. виникає німецький клуб. Для своїх зборів спільнота орендувала приміщення на Московській вулиці. В клубі влаштовували танці та інші розважальні заходи [411, с. 230]. Це було пов'язано, передовсім, зі збільшенням ролі світських розваг в суспільстві та в середовищі німецької громади. Скоріш за все, німецькі вечори не були закриті від представників інших етносів.

Як згадувалось вище, хоча Харків був за межею осілості, євреї проживали в цьому місті. Дослідники вважають, що губернатори навіть спеціально запрошували єврейське населення для покращення економічного життя міста. Це пояснює, чому в місті станом на 1858 рік офіційно вже було 2 громади (149 осіб) з синагогами, 5 хедерів та мікв (ритуальні лазні) при загальній чисельності харків'ян приблизно 50 тисяч [398, с. 12]. Таким чином, капітал переміг етнічні та релігійні обмеження.

Дискутивним залишається питання про існування району компактного єврейського проживання. Але цю думку можна прийняти, зважаючи на близьке розташування юдейських споруд в місті – переважно на Подолі. За традицією, синагоги будувались у безпосередній близькості до місць, де проживали самі юдеї. Відповідно, їм було вигідно селитись поряд, утворюючи етнічні осередки.

Розглянемо діяльність освітніх закладів як акторів творення міського простору. Харківський університет в цей час став осередком, в якому формувалися різні благодійні та інтелектуальні організації, причому як серед студентів, так і серед викладачів. 1843 р. студенти об'єдналися в благодійне товариство, метою якого була просвітницька діяльність [313, с. 90]. Таким чином, діяльність університету впливала на міське суспільство. В цей час навчальному закладу вже не вистачало власних будівель, тож йшли перемовини про передачу до його складу вже готових будівель [315, с. 382]. Приміщення мали розташовуватись поряд, тому анатомічний театр було перенесено до університетських будівель з Залопанської частини [468, с. 10].

До 1835 р. університет опікувався іншими навчальними закладами регіону, включаючи нижчі та середні ланки [313, с. 165]. Проте з розширенням освітньої мережі ситуація змінилась, тож цей обов'язок було знято з університету. Російські правителі, відвідуючи місто, обов'язково заїжджали до університету та інколи відвідували інші навчальні заклади.

Інститут шляхетних дівчат, про який ми згадували в попередньому розділі, з 1839 р. переїжджає у власну будівлю на Сумській. Нове приміщення було обрано, до певної міри, випадково. Цю споруду зводили для кадетського корпусу, але військових перевели в Полтаву. Планування споруди було дуже зручним для розміщення навчального закладу, тут були і аудиторії, і житлові приміщення. Лише ці аспекти можуть пояснити розташування інституту благородних дівчиць, де вчилися не тільки сироти, але й дівчата з заможних сімей, майже на окраїні міста між невпорядкованим Університетським садом та рештками Мироносицького кладовища, овіяного моторошними легендами. З іншого боку, знаходячись в такому місці, вихователі закладу могли забезпечити

максимальний контроль за своїми підопічними та вберегти їх від спокус великого міста. З 1832 р. в маршрут представників царської родини додалися відвідини інституту шляхетних дівчат [272, с. 148]. Учениці інституту брали участь в урочистостях на честь імператорів [272, с. 149].

Вздовж Сумської вулиці за інститутом шляхетних дівчат в північному напрямку на землі, що належала Харківському університету, в 1839 р. постав ще один навчальний заклад: ветеринарна школа при Харківському університеті. Її було розміщено на Сумській вулиці у мурованому двоповерховому будинку. На першому поверсі споруди було обладнано клініки, на другому – класи та кабінети. Поруч в окремому флігелі розташувався анатомічний театр [379, с. 11]. В 1851 р. на базі школи відкрилося Харківське ветеринарне училище. За ініціативою вже згаданого «фаната будівництва», губернатора С. О. Кокошкіна в 1851-1855 рр. для училища було зведено будівлю, яка досьгодні збереглася у місті. Керував цією роботою архітектор А. А. Тон [379, с. 13]. У наступний період в ній відкрився Харківський Ветеринарний інститут. Навколо училища почав формуватися цілий квартал різних будівель господарського призначення, житлові приміщення для персоналу [379, с. 13]. Будівництво ветеринарного навчального закладу не випадково відбулось на окраїні міста того часу, адже йому було необхідно утримувати тварин, зокрема хворих, інфікованих, що потребувало мати певний санітарний розрив між земельною ділянкою та міськими кварталами суцільної забудови. Крім того, підготовка включала набуття ковальських навичок – випускник школи, а згодом училища мав уміти підкувати коня. Тож гамір від проведення ковальських робіт не повинен був заважати спокою обивателів [310, с.594-596]. Розташування інституту на землі університету в межах міста напевний час обмежили зростання губерньського центра в північному напрямку. Проте поява в Харкові окремої ветеринарної школи, а згодом училища свідчить про те, що у послугах ветеринарів були зацікавлені не лише великі тваринницькі господарства та армійські кіннотні частини, які дислокувалися в регіоні. Вважаємо, його поява свідчить також про збільшення потреб містян у якісному догляді за тваринами,

а також санітарному контролю за якістю м'яса забитих тварин. Позитивне значення створення нового навчального закладу найбільш повно проявило себе у наступний період, коли зросла увага до санітарно-гігієнічних заходів в місті, яке бурхливо зростало під впливом модернізаційних процесів.

У 1854 р. з'являється ще один заклад жіночої освіти – єпархіальне училище, в якому отримували освіту дівчата зі священницьких сімей. Серед українських губерній подібний заклад першим було створено в Харкові [444, с. 54]. В його появі поєднувались дії двох акторів – відомого церковного діяча Філарета, який намагався задовольнити потреби церкви та священників, та купця Костюріна, що профінансував будівництво [411, с. 167]. На відміну від інституту шляхетних дівчат та ветеринарного училища, цей навчальний заклад розташовувався на іншій, південно-східній околиці міста. Він дав назву вулиці Єпархіальній (сучасні назва – вулиця Алчевських).

У розташуванні навчальних закладів в просторі Харкова простежується певна закономірність: вони орієнтувались на підготовку студентів, що мали різні статки та життєві стартові умови, а їх будівлі розташовувались ближче до околиць міста. Це пов'язано із цілою сукупністю чинників: по-перше, потребою кожної з цих установ мати значні власні території для допоміжних споруд та навчальних корпусів; по-друге, рівень будівельної техніки тієї доби дозволяв проводити масштабні будівельні роботи в першу чергу на великих вільних ділянках; по-третє, навчальний заклад мав розташовуватись якомога далі від міського галасливого життя і допомагати учням максимально концентруватися на опануванні наук.

В цей період також активізується ініціатива населення в плані забудови. В тому числі, до цього призводить зростання попиту на оренду житла. Кореспондент місцевої газети сповіщає про «будівельну манію», яка охопила все населення на основі жаги до прибутків [цит. за 310, с. 56]. Причому потреба у житлі виникає у людей різного достатку – у студентів, чиновників різних рангів, професорів, дворян.

Держава передає зведення споруд в «будівництво на откуп», тобто приватному інвестору (купцю), який потім отримує прибуток зі споруди впродовж кількох років [310, с. 50]. Таким чином, зведення казенних споруд частково переходить в приватні руки. Крім того, спогади свідчать, що мешканці Харкова активно користувались позиками на будівництво. Купець Кузін виступав справжнім благодійником, даючи в борг, інколи навіть без відсотків, на будівництво незаможним городянам [229, с. 48-51]. У 1855 р. купець В. І. Пащенко-Тряпкін придбав дві ділянки в центрі міста, на яких згодом було зведено його відомий пасаж [271, с. 205]. Так само купець Костюрін долучився до будівництва жіночого єпархіального училища, народного училища тощо [3].

Дія природних акторів залишалася помітною в міському просторі губерньського центру. Ріки виконували дві головні функції: забезпечення водою населення та асенізаційну, а саме виведення бруду з території міста. Останнє, звичайно, продовжувало погіршувати їх стан. Серйозною небезпекою для міста через брак хорошої питної води та адекватної медицини було поширення епідемій, яким не могла запобігти доступна в ті часи городянам медицина. Так, у 1828 році місцева лікарня була розрахована лише на 25 стаціонарних пацієнтів [386, с. 80]. Саме тому під час холерних епідемій 1830-тих, 1848-1849 років хворих доглядали переважно священники, адже лікарів не вистачало. Як свідчать спогади, мешканці навіть боялися лікарень [313, с. 14], а Філарет зазначав, що холера повернула харків'ян до Бога [272, с. 149]. Насправді, ці свідчення відображали лише ганебний стан лікарняної справи в місті. Медичне обслуговування було представлено передовсім лікарями університету, яких не вистачало на стрімко зростаюче місто. В місті налічувалось всього 5 аптек [253, с. 25; 471, с. 26]. Загалом від холери за спогадами сучасників померло більше 1000 осіб, тобто 5% населення, що було масштабною трагедією [254, с. 260, 272, с. 149].

Продовжуючи боротьбу з повенями, С. О. Кокошкін наказав підняти рівень берегів рік [219, с. 48]. Основним джерелом зміління рік залишалось

сміття, яке городяни викидали у воду [449, с. 71]. Впродовж 1820-тих – 1850-тих років ми не зустрічаємо інформації про глобальні розливи рік. Скоріш за все, від цих катаклізмів страждали лише будівлі, розташовані в безпосередній близькості до води.

Натомість, пожежі продовжують сприяти перебудові міського простору. У 1832 р. 276 дворів постраждало від вогню, в 1833 р. було знищено 100 дворів лише в Михайлівському приході [310, с. 22]. Вже згадуваний нами губернатор С. О. Кокошкін стежив за дотриманням містянами правил пожежної безпеки. За спогадами сучасників він особисто перевіряв чи стоять на дахах харків'ян бочки з водою та вимагав знесення критих гонтом будинків [229, с. 169].

Уявлення про загальний вигляд Харкова в цей період надає зображення, опубліковане в книзі А. Федоровського на початку ХХ ст. [504, с. 5]. Як характеризує міський простір сам автор, в місті була величезна кількість зелених насаджень [504, с. 4]. Проте на зображенні в центральній частині міста вже не було дерев. Міський простір поступово обмежує «зелені місця» парковими зонами та окраїнами. Впорядковані площі лишаються без дерев.

Залишалось актуальним також питання благоустрою, адже через вологий клімат в місті були проблеми з дорогами. Дореволюційні історики та старожили часто наводять приклади того, як екіпажі високопосадовців страждали від цієї непорядкованості. Одна з таких історій сталася 1837 року, коли карета великої княгині Олени Павлівни застрягла в багнюці біля Кузинського мосту. Звичайно, одразу після цього дорогу тут впорядкували [433, с. 4]. Страшний бруд лишався на площах Мироносицькій, Кінній та Базарній [229, с. 123]. Боротьба з багнюкою була однією з причин знищення Мироносицького кладовища. В цей період було впорядковано набережні [229, с. 182]. Паралельно з цим ми постійно зустрічаємо повідомлення про будівництво на болотистих місцях, наприклад, про зведення будинку купця Павлова на набережній Лопані [253, с. 5].

Звернемось до характеристики архітектурного стилю, в якому здійснювалась забудова в цей період. Архітектори вважають 1830-1870-ті роки

періодом ранньої еkleктики, проте ця теза актуальна тільки для центральних районів Російської імперії. Лише окремі канони класицизму були подолані в цей період в Харкові. Архітектори відходили від традиційної червоної лінії та інших обов'язкових правил, щоб показати красу окремих споруд [391, с. 113]. Більша свобода творчості виражалась не тільки у множинності стилів, але й у переосмисленні архітекторами зовнішнього вигляду міст. Проте за законодавством, зовнішній вигляд споруд все одно мав відповідати чітко визначеним фасадам. Можемо припустити, що це правило в Харкові не виконувалось, проте підтвердити гіпотезу зображеннями можемо лише для наступного періоду. Основним матеріалом для архітекторів даного періоду залишалось дерево. Серед зразкових мурованих проектів дослідники часто згадують будинок Мясоєдова з постійним двором на вулиці Рибній, збудований А. А. Тоном. Отже, розвиток архітектурної справи в Харкові цього часу затримується через відсутність замовника. Пересічні харків'яни скоріш за все надають перевагу простому житлу.

Розглянемо, як тепер виглядає місто, в якому за цей період відбулись не тільки кількісні зміни, але й якісні. Міський простір тих часів все одно сильно нагадує сільський пейзаж, лише окремі маркери на кшталт кам'яних суспільних будівель та промислових об'єктів виділяють його. Але якщо порівнювати Харків з іншими містами Російської імперії, то, наприклад, станом на 1830 рік чверть території Москви займали сади та городи [502, с. 27]. Мурованих споруд в місті було не багато. За спогадами Ф. О. Рейнгардта, у 1826 р. їх налічувалось 37 (не рахуючи суспільних будівель та церков), а в 1837 р. 253 [253, с. 1]. Вулиці переважно не були мощені [253, с. 4], тож їх стан залежав від природних умови. Сумська вулиця та Театральна площа були піщані та розташовані на підйомі, тому там не було бруду, як на решті вулиць. Значно видовжилась Сумська вулиця, до впорядкування якої доклав суттєвих зусиль С. О. Кокошкін.

Межа центральної частини міста зсувається далі, до сучасної площі Свободи (раніше місто закінчувалось в районі Мироносицького кладовища). Театральна площа починає масово забудовуватись мурованими спорудами [363,

с. 166] після появи тут мурованого театру. Проте простір за Каплунівською церквою (в районі сучасної Пушкінської вулиці) продовжували промовисто називати Дурноляпівкою, це була вже замиська територія [253, с. 2]. Тож центральна частина міста різко обривалась. 1830 року на площі Лобній припиняють проводити показові покарання та страти [411, 19]. Тепер вона називається Торгівельною. В минуле остаточно відступив середньовічний вид розваг на кшталт публічних страт. Єдиним місцем для прогулянок городян залишається частково впорядкований Університетський сад. Так само не виникло в цей період жодного пам'ятника чи іншої вуличної прикраси, хоча в містах Російської імперії вже з'явилась традиція увічнювати імператорів чи видатних особистостей [402, с. 72]. Транспортна мережа міста представлена лише візниками, які переважно дислокуються на Миколаївській, пізніше і на Павлівській площах [253, с. 22], тобто обидві локації розташовані в центральній частині міста. Заможні мешканці користувались власними екіпажами. Адміністративні споруди поступово виходять за кордон самого центру міста. У 1840-вих роках на площі Вознесенській відкрилась будівля Пошти (сучасна адреса будівлі – Фейербаха, 15), у 1857 р. тут же відкрилась телеграфна контора [411, с. 91]. В центрі розташовувалась будівля з магістратом, канцелярією та іншими адміністративними установами, яка перебувала у розпорядженні міської влади. Мурована споруда була зведена в 1822 р., в 1856 р. вимагала косметичного ремонту. Тільки в 1854 р. в центральній частині з'явилося приблизно 25 нових будинків.

В Залопанській частині міста суттєвих змін не відбулося, окрім формування вже згадуваного Благовіщенського ринку. Частково була забудована Клочківська вулиця, яка мала другу назву – Піски. Цей район починався від Університетського саду. На початку вулиці знаходились рибні магазини, лазні, кузні [363, с. 142]. Промислові об'єкти розташовувались біля води, так само як і лазні, і серйозно забруднювали ріки. Частиною міста стала слобода Панасівка, але не всі міські укази поширюються на неї, наприклад, указ 1837 р. про недопустимість крити дахи соломою [363, с. 130]. На Благовіщенській площі

1844 р. з'явилась 2 гімназія. Це був єдиний подібний заклад в цій частині. У 1843 р. дума купила будівлю на Залопанській частині, щоб розмістити тут військовий гарнізон, в цьому ж році окрему будівлю звели для арештантської роти. У 1845 р. була побудована будівля для жандармського управління. Збереглися відомості про нові будинки, які виникли в цьому районі в 1853 р. [54, арк. 4]. З 24 приватних споруд (серед них переважали власне житлові будинки) зустрічаємо тринадцять дерев'яних, 1 змішану, десять – мурованих. Нажаль, не збереглися зображення, які б дозволили реконструювати зовнішній вигляд цих споруд. В сучасному місті збереглась садиба по вулиці Благовіщенській, 26, зведена в 30-ті роки XIX ст. за проектом архітектора А. А. Тона [406]. Двоповерхова будівля виконана в класичному стилі (дивись Додаток 20).

Захарківська частина суттєво збільшується в цей період. На вулиці Петінській (сучасна Плеханівська) споруджуються цегляні заводи [363, с. 295]. На плані 1822 р. вже проведена вулиця Нетеченська, але цей район вважається бідняцьким [363, с. 286]. Троїцький ярмарок сприяє розростанню району навколо Кінного базару, але головною новацією цього періоду є забудова Москалівки. Розвитку міста в цьому напрямку сприяли два актори – дешева земля, яку купляли незаможні городяни та поява заводів, які надавали робочі місця [363, с. 287]. В Захарківській частині дума володіла будівлею, де розташовувалось жандармське управління. 1854 р. на казенний кошт на вулиці Нетеченській з'явилися дерев'яні торгівельні лавки.

На цьому етапі формувались перші ядра промислових зон міста (заводських районів за термінологією кінця XIX – початку XX ст.) з компактним розселенням робітників. Старожили згадують наступні промислові зони: шерстяні мийки на р. Лопань, бойні на Москалівці та Зміївській вулиці, миловарня біля р. Харків, восковий завод на розі вулиць Ярославської та Коцарської [253, с. 14]. Заводська промисловість, у відповідності до своїх потреб та законодавства імперії, локалізується біля річок, але якомога далі від центру, на міських окраїнах. Всього станом на 1846 р. в місті існувало 53

виробництва, на яких було залучено приблизно 2 тис. робітників [386, с. 79]. При загальній кількості населення в 1861 р. біля 50 000, це лише 4 % робітників на все місто.

Залишається невизначеною власне міська територія. Документи міської думи підтверджують наявність цієї проблеми. Зокрема, в 1856 р. на її засіданні спалахнула дискусія про межі вигоної землі [60, арк. 9]. Це могло бути пов'язано з тим, що реальна міська земля періодично могла ставати об'єктом купівлі-продажу [475, с. 41], проте не завжди документи були оформлені правильно. Судячи з документів, питання про масштаби вигонних земель в просторі міста так і залишилося невизначеним. Через це періодично виникали конфлікти між мешканцями та міською владою. Документи міської думи свідчать, що порушувалося питання про необхідність визначити кордон міста зі сторони Зміївського шляху, Журавлівського селища (Захарківська сторона) та Університетського саду і селища Павлівка (центральна частина). Суперечки щодо території виникали, передовсім, з приватними власниками землі. Симптоматично, що в жодному з документів, які стосуються поділу землі чи спірних питань, відсутнє хоча б схематичне зображення території. Таким чином, робота із планування розвитку міста згори остаточно зазнала фіаско, а його фізичний простір став ще менш визначеним і зрозумілим, ніж це було на початку XIX ст.

Спробуємо порівняти зміни в міському просторі Харкова в цей період з іншими містами. Треба зазначити, що у Львові на даному етапі (1826-1860, якщо брати «львівську періодизацію») почалося активне будівництво в передмісті кам'яниць та «плациків», що замінювали старі одноповерхові будинки [378, с. 25-26]. Місто забудовувалось без загального плану, але за чіткою логікою. Передмістя перестали виглядати як «напівсільські» райони. Це суттєво відрізняло Львів від Харкова. Таку особливість можна пояснити навіть не поважнішим віком першого, а, скоріше, його приналежністю до європейських традицій містобудування. Так само зміна архітектурних стилів відбулась у Львові вже в середині XIX століття, на зміну класицизму прийшов

історизм, що також пояснюється впливом Відня [378, с. 27]. На Правобережі, яке входило до складу Російської імперії, міста так само залишались непорядкованими. На думку дослідників, втілювати плани забудови було неможливо через недосконалість місцевого самоврядування та відсутність фінансів [367, с. 175]. Таким чином Харків в цей період за рівнем міського розвитку поступається європейським центрам та містам Австрійської імперії. Але якщо порівнювати його з Полтавою, правобережними містами та іншими населеними пунктами російських губерній, то зрозуміємо, що Харків інколи випереджає їх. На початку 60-х років XIX століття розвиток торгівлі та промисловості Воронежської, Костромської, Казанської, Пензенської та інших губерній показав, що міста в них стали лише адміністративними центрами, випустивши інші сфери [402, с. 50].

Підсумовуючи сказане, маємо зазначити, що в 1822 – 1861 рр. державна влада не могла вплинути на міський простір через плани, а будівельне законодавство виконувалось лише частково. Проте як тільки змінився адміністративний статус Харкова і в місті з'явився активний представник інтересів держави, наприклад, губернатор С. О. Кокошкін, ситуація змінилася. Міська дума в цей період почала активно розробляти проекти, спрямовані на реформи міського простору і навіть частково їх реалізовувати. Передовсім ініціативи думи стосувались реконструкції та будівництва торговельних майданчиків. Представники релігійних спільнот отримали власні місця в просторі. Проте в місті виникають перші суспільні заклади, що не пов'язані з потребами стану або релігійної групи – клуби для дозвілля. Їх поява свідчить про перші паростки формування єдиної міської спільноти. Зменшується активність університетської корпорації, проте міський простір змінюють інші навчальні заклади, що розташовуються на вільних окраїнах міста. В досліджуваній період почав формуватись новий актор – благодійні об'єднання. Їх діяльність була направлена, передовсім, на вирішення соціальних питань. Паралельно з цим зросла активність приватних акторів, адже житло стало можливим джерелом прибутку. У місті продовжувалася боротьба з природними

акторами творення міського простору. В процесі розвитку міського простору з'явилося багато протиріч, які потребували серйозних реформ.

РОЗДІЛ 3. ВІД СТВОРЕННЯ ДО ТВОРЕННЯ: АКТОРИ ПРОСТОРУ МІСТА ДОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ (1861-1914)

3.1. Формування харківського простору в 1861-1900 рр.

Великі реформи, що розпочались в Російській імперії в 60-тих роках XIX ст., серйозно позначились на різних аспектах формування міського простору. В тому числі, вони сприяли появі нових акторів і зміні ролі вже існуючих. Міське населення стрімко збільшилось за рахунок вихідців з селянського стану, почали свою роботу земства, зазнала змін економічна ситуація. Верхня межа періоду визначається у 1900 р. виданням останнього за роки Російської імперії «Строительного устава», наслідки якого встигли вплинути на формування довоєнного міського простору.

Великі реформи торкнулись і безпосередньо управління містами. Імперська влада передала на місцевий рівень частину своїх повноважень. До цього призвела не тільки неможливість контролювати розвиток міст зі столиці, але й відсутність в загальноімперському бюджеті потрібних фінансів [451, с. 155]. Міські положення 1870 р. та 1892 р. більш-менш чітко визначали обов'язки місцевої влади, що дозволило їй активніше впроваджувати зміни в міському просторі. В будівельному законодавстві акцент змістився з естетики на технологічну сторону будівництва. Індивідуальні актори, окрім забудови, намагались впливати на зміни в просторі впровадженням різних ідей, в тому числі, стосовно вирішення соціальних проблем та запровадження нових міських структур. В публіцистиці актуалізується тема екології. Люди помітили, що без конкретних зусиль стан навколишньої природи погіршується, що позначається на міському просторі.

Якими ж були тенденції розвитку міського простору Харкова порівняно із розвитком інших міст Імперії та Європи того часу? Міста Західної та Центрально-Східної Європи вступили на шлях реконструкції та модернізації. В очах сучасників символами таких перетворень стали Париж, Берлін, Відень, Лондон, Манчестер. В цих містах ліквідовувалась стара забудова,

здійснювалось масштабне перепланування міського простору, поширювалася мережа наземних та підземних комунікацій. В цей період збільшилась кількість багатоповерхових будинків, що пов'язано зі змінами в технології будівництва. На перших поверхах цих споруд з'явилися магазини та кафе [395, с. 30]. Одним з найпомітніших явищ стали великі торговельні центри – пассажі, культуру яких яскраво описав в своєму есе В. Беньямін [321]. Міста Європи вже пройшли час реконструкцій та модернізацій. Незважаючи на різницю між містами Європи та Російської імперії, між ними існували тісні зв'язки – як економічні, так і інтелектуальні.

Російська імперія у другій половині XIX ст. лише ввійшла в період модернізації, який охопив різні сфери життя. Завдяки промисловому перевороту та розвитку залізничного сполучення збільшилось значення фабрик та заводів в міському просторі, стрімко розвивалася торгівля. Паралельно із цим технологічний розвиток робив життя більш комфортним. Модернізація була тим процесом, який перетворив міста на сучасні, близькі, відомі та зрозумілі нам конструкції.

Райнер Лінднер виділяє чотири риси модернізації, які ми можемо використати, досліджуючи тодішній міський простір:

- 1) диференціація соціальних структур;
- 2) раціоналізація та секуляризація людського життя;
- 3) індивідуалізація особистості та її ідентичності;
- 4) одомашнення природного середовища [396, с. 6].

На матеріалі Харкова ми можемо простежити всі ці риси. Його населення зробило нові кроки до подолання станових відмінностей. В цей час навіть представники етнічних меншин починають групуватися навколо світських установ. Особистість отримує можливість індивідуалізації через архітектуру житлових споруд. Наприкінці XIX ст. актуалізувалися дискусії про те, яким має бути комфортне місто. Її учасниками були не тільки архітектори, але й лікарі, юристи, суспільні діячі тощо. Однією з гострих стала проблема нестачі житла для незаможних верств населення [447, с. 70]. Нарешті, місто з'явилося на

сторінках літературних творів, але в негативному контексті. Найяскравіший приклад цієї тези – образ Петербургу в творчості Ф. М. Достоевського. Паралельно з цим російська влада навіть в середині XIX ст. продовжувала вважати, що міста виникають передовсім для задоволення адміністративних потреб держави і що вони мають бути нею затверджені, тобто демонструвала нерозуміння зростання функцій міста та реального стану справ [402, с. 5].

Отже, звернемося до аналізу взаємодії акторів в процесі творення простору в 1861 – 1900 роках і, перш за все, простежимо роль імперської влади. В 60-тих роках XIX ст. зазнає змін імперське законодавство. Скасування кріпацтва та міська реформа полегшили селянам можливість інкорпоруватись в міську спільноту та заклали фундамент для відходу від станового поділу суспільства. Земська реформа, на думку сучасників мала залучити до управління містами дворянство [215, с. 12]. Таким чином, нарешті дійсна роль дворянського стану в місті відповідає законодавчій базі. Найголовніше, на нашу думку, полягало в тому, що створення земств дозволило ширшим колам суспільства долучитись до вирішення міських проблем. В місті почало формуватись громадянське суспільство. Наслідком реформ стало зменшення ролі цехів та інших міщанських і купецьких об'єднань [428, с. 500, 506].

У преамбулі міського положення 1870 р. буловказано на його змістовний зв'язок з Жалуваною грамотою 1785 р. [113, с. 821], проте самі тексти були результатами абсолютно різних епох. Основні функції щодо управління містом за міським положенням покладались на міську владу, а не на всю спільноту. За законом, урядовці мали опікуватись благоустроєм та «благосостоянием населения», тобто слідкувати за забезпеченням провізією, створювати мережі лікарень та шкіл [113, с. 823]. Зважаючи на тодішні реалії міст, вказувалось, що дума має опікуватись транспортною мережею. За новим законодавством, як і за Жалуваною грамотою, губернатор не тільки контролював думу, але й слідкував, щоб вона не перевищувала своїх повноважень, приймав скарги на її діяльність від городян.

Міська спільнота брала участь у житті міста через вибори, механізм яких тепер було чітко прописано. У виборах мали право брати участь російські піддані старше 25-років, які або володіли нерухомістю в місті, або проживали тут більше 2-х років і сплачували податки. Жодних згадок про запис до «обивательської книги» чи інших подібних документів, немає. Виконавчим органом ставала міська управа [113, с. 830]. За рахунок міських податків дума формувала бюджет, який могла використовувати відповідно до своїх повноважень.

Міське положення 1870 р. перетворило станове міське управління на всестанове. Фактично, закони закріпили реальний стан справ, затвердивши утворення міської спільноти. Сучасники позитивно поставились до його прийняття, сподіваючись на покращення стану економіки міста [113, с. 1]. Харківські мешканці сподівались, що саме прийняття нового міського положення надасть думі можливість вирішити питання з водопостачанням в місті [271, с. 13].

В галузі містобудування відтепер МВС мало затверджувати лише плани губернських міст, іншим було достатньо рішення губернатора. Теоретично Харків мав чекати на затверджений центральною владою план, проте жодних указів про це ми не знаходимо. Дослідники історії архітектури вважають, що після реформ 60-тих років XIX ст. у містобудуванні остаточно змістився акцент з художньо-змістовних на соціально-технічно-економічні проблеми [391, с. 7]. Таким чином, як законодавці, так і самі мешканці міст, звертали увагу передовсім на технічні характеристики будівлі, особливо на її комфортність та безпечність, в той час як вимоги до наслідування обов'язкових правил зовнішнього вигляду споруд було знижено.

Аналізуючи ставлення у суспільстві до нового законодавства, дослідники зазначають, що майже одразу після появи «Міського положення» 1870 р. по великих містах Імперії розгорнулася боротьба за включення квартиронаймачів до переліку осіб, що мають право брати участь у міських виборах [438, с. 42]. Вона не вщухала до кінця існування Імперії. Для Харкова дискусія навколо

цього питання мала велику актуальність, адже справа полягала в тому, хто мав право долучатись до управління міським простором, хто вважався міським мешканцем. Квартури у Харкові винаймали дворяни, які проживали в садибах за містом; серед домовласників були і доволі заможні, професори вищих навчальних закладів, лікарі, юристи та інші спеціалісти. Скоріш за все, саме володіння будинком в місті означало, що людина була не просто тимчасовим мешканцем, а місцевим городянином з діда-прадіда і могла користуватись «правом на місто».

Наступне міське положення 1892 р. корегувало попередній документ, обмежуючи владу міського самоврядування. Збільшувались контролюючі повноваження губернатора [310, с. 305]. В цьому документі докладніше розписувались обов'язки думи. Загальне формулювання «піклуватись про благоустрій» перетворилось на чіткий перелік обов'язків: слідкувати за станом доріг, тротуарів, переправ, вживати заходи щодо зменшення бідняків, створювати бібліотеки і театри тощо [114, с. 433]. Серед обов'язкових постанов, за виконанням яких мала наглядати влада, були правила щодо пожежної безпеки. Право обирати отримували лише власники нерухомості конкретної вартості, що значно зменшувало кількість членів міської спільноти, що мали активне виборче право [114, с. 437]. Дослідники акцентують увагу лише на тому, що міське положення 1892 р. мало реакційний характер та обмежувало самоврядування. На нашу думку, нове законодавство носило більш прагматичний характер, адже докладніше роз'яснювало повноваження міської влади. Це, безумовно, мало допомогти посадовцям якісніше виконувати свої обов'язки. Хоча, звичайно, були присутні суттєві обмеження: тепер губернатор мав більше можливостей скасувати будь-яку постанову думи [377, с. 13].

Як і в попередній період, губернатор вважався головним представником центральної влади в регіоні. Аналізуючи харківські реалії, дослідники склали приблизний портрет місцевого губернатора. Посаду губернатора впродовж 1860 – 1900 рр. обіймали десять осіб [підраховано за 460]. Кандидати походили з дворянського стану, мали університетську освіту, а посада харківського

губернатора була лише проміжною ланкою в їх кар'єрі [351, с. 66]. Вони виконували перш за все функції контролера за дотриманням законодавства та збирача інформації, в тому числі, про діяльність органів місцевого самоврядування [351, с. 114]. Стосунки губернатора, земства та міської влади дуже залежали від конкретних особистостей. Наприклад, губернатор О. І. Петров (1886-1895 рр.) проявив доволі плідну співпрацю з міським головою І. Т. Голеніщевим-Кутузовим (1893-1900 рр.) [351, с. 130]. В середньому, губернатори призначались в Харків на 3 роки. Звичайно, цього терміну не могло вистачити для того, щоб розібратись в реаліях міського життя. Таким чином, губернатор в регіоні став, врешті-решт, зовнішнім спостерігачем, який не міг втручатися у вирішення міських проблем, але контролював діяльність міської влади.

Всі ці зміни призвели до того, що головним актором міського простору ставало міське самоврядування. Розглянемо докладніше діяльність міських голів, міської думи та міської управи в просторі. В 1871 р. першим міським головою за новим «Міським положенням» було обрано університетського професора Є. Гордеєнко. Характерною ознакою діяльності міських голів нової доби стала не лише робота над вирішенням конкретних поточних проблем міста, але й ознайомлення суспільства зі своїм баченням стратегії розвитку міста, управління міським простором через публічні виступи та аналітичні роботи. Значний вплив на міське суспільство мали виступи Є. Гордеєнка в засіданнях міської думи, робота про реформу міського самоуправління харківського міського голови 1884-1891 рр. І. О. Фесенка [438, с. 7] та інші тексти. Сучасники справедливо зазначали, що міській владі того часу не вистачало людей з вищою освітою [216, с. 113]. Проте для університетського міста Харкова ситуація виглядала парадоксальніше. В самоуправлінні було багато людей з вищою освітою порівняно з іншими містами українських губерній, але їм не вистачало досвіду для реалізації намічених планів, а їх кількість була недостатньою для охоплення всіх проблем розвитку такого великого міста. Тому не випадково місцеві діячі та публіцисти вимагали

запровадити освітній ценз для участі в органах міського самоврядування [216, с. 127; 530, с. 260].

За логікою міського розвитку основну роль в самоуправлінні мали б відігравати купці та міщани. Особливість Харкова полягала в тому, що у місті в цей період сформувалось дві потужні групи акторів – заможні купці та домовласники. Серед останніх більшість становили, власне кажучи, дворяни – представники інтелігенції, поміщиків та, частково, нової буржуазії, які вважались освіченішими та ліберальнішими [348, с. 15]. Про співвідношення сил між ними свідчать дані щодо станового складу думи: в Харкові переважало купецтво – 54,1%; другою за чисельністю групою були представники дворянства – 40,3%. Відносно незначною була частка міщан, ремісників і селян – 5,6% [438, с. 114]. До кінця XIX століття станові відмінності між цими двома групами ставали все менш помітними, але світоглядні залишалися доволі значними.

Звичайно, можна критикувати бізнесову еліту, яка дотримувалась лише своїх інтересів та симпатизувати теоретикам-дворянам. Тим більше, на перший погляд, користі від других більше – наприклад, діяльність вченого-фізика О. К. Погорілка сприяла електрифікації міста, так само він популяризував серед міської спільноти останні досягнення науки [348, с. 16-17]. Проте на нашу думку важливішою як раз була співпраця цих, на перший погляд, протилежних кіл. Купці, розвиваючи хай навіть передовсім власну справу, намагались кожну новачію в місті зробити якомога прибутковішою. «Теоретики» спрямовували міський розвиток в бік прогресу та комфорту всіх мешканців. Цю думку підтверджує співпраця того ж професора О. К. Погорілка з міським головою кінця XIX ст. І. Т. Голенищевим-Кутузовим. Їх спільна діяльність допомогла дуже швидко зробити прибутковою електричну станцію в місті [348, с. 17].

Завдяки роботі міської влади з 1881 року в місті з'являється водогін. Перші спроби вирішити проблему забезпечення міста якісною водою були зроблені ще в 40-х роках XIX ст., але активна робота почалася лише з 1875 року. Учасники конкурсу проектів серйозно розглядали можливість брати воду з

річок та очищати її [224]. Водогін був необхідним також заради пожежної безпеки. Що цікаво, на думку дослідників, так само як муровану забудову сприймають не просто як безпечну, але, передовсім, як справжню ознаку міського простору [402, с. 76], так і комунікації мали для городян, перш за все, цивілізаційне значення.

Хоча ми спостерігаємо зростання активності думи та накопичення управлінського досвіду місцевими гласними та членами управи, її діяльність постійно наражалася на гостру критику сучасників. В тому числі, харків'яни критикували ледь не потрійну бухгалтерію та відсутність прибутків в міському бюджеті [213, с. 6]. З іншого боку, тексти, в яких немає жодного позитиву, а сама лише критика, наштовхують на думку про заангажованість їхніх авторів та бажання критикувати заради власного піару. Діловодна документація також ілюструє проблеми з наданням звітності. Інколи будівельна комісія не могла скласти звіт впродовж п'яти років після проведених робіт через невідповідність «денежних книг» [1, арк. 10].

Міський архітектор слідкував за кошторисами та зведенням будинків громадського призначення, за їх ремонтом, а також перевіряв подані приватними забудовниками креслення будинків. Серед важливих акторів цього часу слід назвати єпархіального архітектора, окрема посада якого з'явилася в 1863 р., що свідчить про збільшення обсягів церковного будівництва, а також перші будівельні контори, що виникли в місті 1893 р., і брали на себе будівництво повністю або виконували певний об'єм робіт [411, с. 40]. Їх поява свідчить про збільшення потреби в якісному будівництві та зростання активності приватного забудовника.

Адекватній роботі думи та інших урядовців заважала відсутність актуальної мапи міста. Після плану 1829 р., який лише схематично зображував територію Харкова і до 1866 р. в розпорядженні влади не було документу, який би допоміг уявити реальну площу міста, хоча за цей час вона зросла приблизно у чотири рази (дивись Додатки 1, 2). В 40-тих роках в Харкові працювала комісія землемірів, яку ми згадували в попередньому розділі. Мапу, складену ними,

міські очільники отримали не одразу, бо її мало затвердити МВС. Листування між керівниками міста та губернатором з данного питання почалося у 1850 р., а перша мапа була надрукована в 1866 р. в якості додатку до «Пам'ятної книжки» [246]. Ця мапа також залишалась доволі схематичною, проте на ній була позначена актуальна територія міста, вигонні землі та, частково, рельєф. Перша детальна мапа з'явилась вже через кілька років – в 1871 [277], наступна – в 1876 р.[281]. Згодом різноманітні картографічні зображення почали публікуватись регулярно, раз на 3-5 роки. У 60-ті роки XIX ст., незважаючи на існування мап, залишалась проблема з невизначеністю міської межі [6, арк. 2].

Маючи в своєму розпорядженні мапу міста, місцева влада могла приступити до планування його розвитку. Це планування включало як визначення перспективних напрямків, районів або ділянок забудови, розміщення в просторі міста тих чи інших споруд, так і доопрацювання самих планів. План 1879 р. доопрацьовувався впродовж кількох років, остаточно його версія з'явилась в 1885 р. за підписом архітектора Г. Стрижевського [109]. Ним передбачалося створення у північній частині міста трьох нових кварталів – університетського містечка, районів навколо Журавлівської площі та Конюшенної вулиці. Частина позначених у документі земель належала приватним власникам. Серед них зустрічаємо прізвища відомих дворянських родин – Досекини, Сабо, Джунковські, Павлови та інші [255]. Скоріш за все, ці землі належали їм ще до того, як вони ввійшли в міську територію і постало питання про їх забудову з метою розширення фізичного простору міста. До речі, на цьому плані проведення нових вулиць враховує існуючий рельєф. Як свідчить аналіз картографічних зображень більш пізнього періоду [219, 294], в Харкові лише частково вдалось реалізувати проекти розпланування кварталів. Одним із таких став квартал навколо вулиці Петінської (Захарківська частина, південь міста). Але і тут повному втіленню проекту завадила подальша розбудова залізниці, адже по території однієї з майбутніх вулиць проклали колії. План не передбачав жодних змін в географічному центрі міста, очевидно, через наявну щільну забудову району. Таким чином, аналіз картографічних зображень

свідчить, що кінець XIX ст. був дуже динамічним періодом в розвитку міського простору. На відміну від попередніх періодів, саме цей динамізм став на заваді реалізації планів розвитку міського простору.

Особливості діяльності дореформеної міської думи Харкова щодо розвитку міського простору можна простежити, аналізуючи витратну частину її потреби будівництва. Важливим в цьому ключі є на основі документу «О поверке утвержденных смет на работы предполагаемые к производству в 1866 г. из городских сум», в якому були визначені витрати на наступний 1867 рік [25]. Кожне відомство мало подати в Будівельний відділ свої потреби, враховуючи навіть дрібний внутрішній ремонт [25, арк. 2]. Крім того, зауваження стосувались міських об'єктів загального користування – наприклад, перебудови сходів на Університетській гірці, реконструкції лавок на Рибній вулиці або ж заміни ліхтарних стовпів [25, арк. 3]. Окрема увага приділялась мостінню вулиць, згадується частина Благовіщенського базару, Ковальської, Катеринославської та Чеботарської вулиць, під'їзди до мостів, Миколаївської площі, Суздальських рядів тощо. Маємо доволі широку географію, але передовсім це площі біля ринків, береги річок, великі вулиці. Внутрішні вулиці в середині кварталів майже не згадуються як у цьому, так і інших документах тих часів. У документі планувалась реконструкція ринків – Благовіщенського та Рибного [25, арк. 23]. Всі роботи відбувались під наглядом архітектора Покровського.

Для підготовки названого документу збиралась інформація з різних установ, бралися до уваги і зауваження мешканців. В архівній справі зберігся рапорт мешканців вулиці Піщаної, які скаржаться, що хоча їх вулиця використовується як шлях на ярмарки, її досі не замостили, що призводить до, наприклад, перегортання возів з товарами [26, арк. 12]. Що цікаво, мешканці посилаються на «высочайше утвержденное положение об устройстве г. Харькова», за яким вулиці мають бути викладені камінням. Паралельно з цим мешканці просять про освітлення вулиці. Діловодна документація свідчить, що в законодавстві зберігався обов'язок мешканців мостити дороги перед своїм

будинком [2, с. 12]. Скоріш за все, рапорт мешканців Піщаної вулиці пов'язаний з цим обов'язком: місцеві жителі наполягали на тому, що вулицю, яка мала величезне значення для торгівлі, мала мостити саме міська влада. В цілому від документу «О поверке утвержденных смет на работы предполагаемые к производству в 1866 г. из городских сум» складається враження, що не лише компетенція думи, а й політ фантазії гласних до 1870 р. Але це може бути пов'язане з тим, що на той час всі основні потреби думи у вигляді будівель були забезпечені, а зводити щось нове з метою отримання прибутку вимагало більше прав на самоврядування та капіталів для будівництва. Тим більше, оновлювати покриття головних вулиць дума мала кожен рік [2, с. 12].

Паралельно із так би мовити «старою» думою, в місті розпочали свою діяльність губернське та повітове земства, які іноді навіть конфліктували з міською владою [519, с. 157, 164]. Земства могли впливати на розміщення закладів освіти, благодійних та лікувальних установ, наглядали за зведенням церков в місті [237, с. 84]. Загальноновизнаною є теза про те, що земства займалися більше культурними та освітніми питаннями на території повітів. Але на нашу думку приклад Харкова свідчить: створення таких організацій – важливий крок до формування ще одного потужного актора розвитку міського простору. Одним з завдань земства причетні до створення перших статистичних досліджень міського господарства [110].

Протягом даного періоду розвитку міського простору Харкова інтереси та рішення земств, губернської та міської влади співпадали. Такий приклад може надати історія щодо реалізації пропозиції МВС, спрямованої до начальника губернії, про заміну дерев'яних споруд кам'яними [43]. Після пожежі в Орлі у 1866 р., яка зруйнувала майже все місто, міністерство пропонувало перебудувати всі міста, замінивши дерев'яні споруди кам'яними. Питання було передане на розгляд земствам. На місцях вони провели зібрання, на яких усюди було прийнято одне і теж саме рішення – пропозиція гарна, але її неможливо втілити через брак коштів на закупівлю будівельних матеріалів. Таку саму думку з цього питання висловила і місцева влада, і губернський архітектор та

інші урядовці. Загальне рішення було подане в міністерство [43, арк. 68]. Губернатор, до речі, не намагався вплинути на процес прийняття цього рішення, просто передавши розгляд справи до місцевих органів. Незважаючи на стрімке зростання кам'яних будівель, містяни вважали, що позбавити місто дерев'яних споруд найближчим часом не вдасться. Висловлюється побажання розпочати цей процес з центру міста і поступово поширювати [43, арк. 11].

Співпрацю акторів, що представляли різні гілки влади може проілюструвати процес появи в місті Олександрівської клінічної лікарні, яка була відкрита 1869 р. Як видно з попередніх розділів, місту давно не вистачало якісного медичного обслуговування. З 60-тих років XIX ст. кількість населення різко зростає, що загострює проблему. Реагуючи на це, міський голова М. Д. Шатунов виступає з ініціативою на честь чудесного спасіння імператора Олександра II створити в місті потрібний заклад. Фінансується справа колективно – губернатор П. П. Дурново дає 25 тис. рублів, таку саму суму та землю під забудову надає міська дума, решту – купецтво. Саме ті особи, які сприяли відкриттю закладу, входять до опікунської ради [468, с. 8]. Подальше фінансування лікарні відбувалось з трьох джерел – лікарняний збір з мешканців, міський бюджет та приватні пожертви [468, с. 13,14]. Таким чином, до появи в місті життєво важливої установи – лікарні, долучилась і місцева влада, і самі мешканці, передовсім купці.

У другій половині XIX століття продовжується тенденція попереднього періоду – створення розважальних клубів, які об'єднують різні стани. Вони поділялись на два типи – розраховані на представників конкретних суспільних груп та, окремо, клуби за інтересами. Прикладом першого типу був вже згадуваний Комерційний клуб. При ньому відкрився сад та театр, які суттєво оновили простір міста [304, с. 32-33]. З меншим розмахом, але за тим самим принципом в центрі міста діяли і інші організації – наприклад, Харківське Економічне зібрання, Офіцерське зібрання, професійні спілки гірничо-промисловців, купців окремих галузей, Літературно-художнє зібрання [304, с. 34-35], яке об'єднувало не тільки митців, але й представників інтелігенції,

«общество естествоиспытателей», спілка прихильників сценічного мистецтва тощо.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо долі станів та формування класів в Російській імперії. Частина обстоює думку, що значення перших почало зменшуватись після Великих реформ [428, с. 140], інші вважають, що вони продовжувало стабільно існувати [507, с. 146]. Але на нашу думку місто Харків стало тим простором, в якому становий поділ швидко втрачав своє значення. Прикладом цього можуть слугувати офіційні дозволи на будівництво, де поряд з міщанами та купцями претенденти на зведення нових будинків вказують лише свій чин або професію [9, 22, 29, 32]. Чи має сенс в такій ситуації продовжувати розглядати роль станів у формуванні суспільства? На нашу думку, цей актор станом на середину XIX ст. втратив свої позиції. Натомість частину функцій, яку виконували станові структури в Харкові, відтепер частково перебирають на себе всестанові благодійні установи. Наприклад, відкриття бібліотек на Москалівці (1891 р.), на Великій Панасовській (1894), на Старомосковській (1895 р.), на Тургенівській вулицях (1896 р.), тобто в окраїнних районах міста, пов'язано з «Обществом распространения в народе грамотности», в яке входили представники міської інтелігенції [411, с. 246].

За спогадами сучасників, вигляд міського простору також визначали «толпы нищих» [216, с. 3]. Харківська повітова земська управа у 1866 р. проводила дослідження і дійшла до висновку, що жебрацтво стало прибутковим бізнесом, його своєрідний центр знаходився на Монастирському подвір'ї. Так само робили небезпечним життя харків'ян злочинці, яких в Харкові називали ракли. Для допомоги маргінальним strатам населення планувалось створити робітничий дім, цю справу також намагались вирішити благодійні об'єднання.

У 1863 р. з'являється проект про утворення в місті правил благочиння [112]. Автор правил (його ім'я в документі не зазначене) нарікав на збільшення в місті тимчасово проживаючих осіб, які здійснюють злочини та не несуть покарання. На нашу думку, загострення проблеми пов'язане з ліквідацією

кріпосного права, коли колишні селяни масово пішли в місто у пошуках роботи. У документі пропонуються дуже конкретні заходи, як боротись з цим – ставити всіх, хто не має засобів до життя та даху над головою, на облік в спеціальний адресний дім, звідки харків'яни будуть їх винаймати на різні роботи. Так само пропонується збирати дітей-сиріт і віддавати їх на роботу у прислугу.

Вперше питання про необхідність відкриття нічліжного притулку міська дума розглядала в липні 1883 р. [142]. На початку 1890-х рр. такі заклади стали поширеним явищем міського простору. Нічліжні будинки («ночлежные дома»), які належали місту [133] та приватним особам, існували в різних частинах міста [209]. З 1895 року в Харкові діяв будинок для бідних купця Віхрєєва, який існував на відсотки від пожертвуваних купцем капіталів [267]. Приватних нічліжних будинків було дев'ять. Вони розташовувались на Рибному базарі, Олександрівській, Ново-Московській, Мало-М'ясницькій, Воскресенській, Клочківській, Благовіщенській вулицях. Але і міський нічліжний будинок створювався завдяки активній участі окремих акторів, зокрема на пожертви місту з боку І. А. Тихонова в розмірі 40 тис руб, що забезпечило притулком протягом 1891 р. понад 65 тис осіб [134; 135]. В 1892 р. постало питання про відкриття в місті другого міського нічліжного будинку, адже перший, розрахований на 100 місць, як правило приймав до себе 250-260 осіб одночасно [136; 143]. Актуальність подібних закладів була пов'язана з тим, що в місто постійно приходили нові мешканці в пошуках тимчасової або постійної роботи.

З 60-тих років XIX століття в місті остаточно закріплюються культові місця етнічних меншин. Інформацію про польську общину в Харкові зібрали автори видання «Поляки на мапі Харкова» [458]. Кількість представників польської общини помітно збільшується після польського повстання 1860-тих років. В 70-тих роках XIX ст. відбулась остання довоєнна хвиля міграції поляків в Харків, яка була пов'язана зі зростанням економічного значення міста і затребуваністю спеціалістів [368]. В другій половині 1880-х рр. харківська парафія римо-католицької церкви нараховувала близько 3 тис вірян, до яких слід додати щонайменше 1,5 тис військовослужбовців католицького

віросповідання, що відбували службу в частинах харківського гарнізону, близько 70 студентів університету та від 35 до 50 студентів Технологічного інституту [443, с. 14; 457, с. 59]. Центральним польським місцем був костел, збудований в 1887-1891 роках за проектом Б. Міхаловського. Як ми писали вище, інша, лютеранська спільнота вже мала свою церкву та навіть школи і благодійні установи. Благодійна діяльність католицької церкви була направлена виключно на власну спільноту та церковні справи [513, с. 161].

Протягом даного періоду значно зросла інтенсивність діяльності іноземців в плані освоєння міського простору, вони створюють не тільки культові споруди, але й світські. Інколи такі місця змінювали своє значення. Лютеранська гімназія, про яку ми згадували вище, поступово розширювалась, русифікувалась і з 1885 р. почала називатись Воскресенською жіночою гімназією, куди приймали також і православних, і єврейських дівчат [411, с. 171]. Таким чином, навчальний заклад подолав «вузьку» аудиторію, скоріш за все, тому, що потреби в ізольованій освіті для дітей лютеран не було, а ось місту були необхідні якісні жіночі гімназії.

Якщо лютеранську та католицьку спільноти представляли передовсім професори, то юдейську – купці та підприємці. Саме це є однією з причин великої кількості юдейських сакральних споруд в місті. З 1867 року постійно діє синагога, також на вулиці Міщанській існував юдейський молитовний дім. Хоральна синагога знаходилась на вулиці Німецькій, в житловому будинку, який свого часу використовувався як пансіонат, тобто був не пристосований для цих потреб [398, с. 44]. І все це відбувалось в той момент, коли офіційно євреї взагалі не проживали в місті, а в Російській імперії зменшуються квоти на вступ євреїв до університету, відбуваються погроми [428, с. 31, 37]. Разом з єврейською громадою дослідники часто згадують караїмів, хоча це дві різні релігійні течії. Останніх в Харкові в різні часи налічувалось не більше сотні осіб [398, с. 143]. Проте, що цікаво, це не завадило спільноті мати власне місце для релігійних зібрань. З 1853 року на провулку Подільському існувало караїмське зібрання, в 1893 р. тут було збудовано кенасу. Створена вона була

завдяки фінансовій підтримці активних підприємців–виробників тютюну, відомих в Харкові купців Кальфа. Караїмська благодійна спілка існувала на вулиці Гоголя.

Губернське керівництво, здається, симпатизувало євреям як власникам капіталу. Так граф Сіверс в 1863 році надіслав імператору Олександру II доповідну записку, в якій просив його зняти обмеження з єврейського населення міста. За офіційними даними в 1880-тих роках цей етнос складає 5% від загальної кількості мешканців [398, с. 14]. Реальні потреби модернізаційного розвитку змусило імперське законодавство ставати більш ліберальним в цьому питанні [479, с. 128-129]. І хоча євреям доводиться знімати будинки лише на підставних осіб, вони міцно входять в міський простір Харкова. На мапі 1895 р. зафіксован етнонім «єврейський» [500, с. 72]. Таким чином, місця пов'язані з етнічними спільнотами, були розташовані в центральній частині міста. Вони не змінювали свою локацію впродовж усього досліджуваного періоду. В другій половині XIX ст. поступово зростала кількість їх членів. Збільшилося число самих етнічних груп та релігійних громад.

В цей період в Харкові починає формуватись мусульманська спільнота. Д. І. Багалій та Д. П. Міллер визначають, що в 1866 р. мусульман в місті було 38, а у 1897 р. – 760 [310, с. 227]. Значну кількість осіб даної конфесії становили солдати харківського гарнізону, яких на початку 1890-х рр. нараховувалось близько 400 осіб. Саме у зв'язку із зростанням їх присутності в місті ставилося питання про зведення у місті мечеті [166].

Ще одним важливим актором в розвитку міського простору були приватні інвестори або концесіонери, також іноземці. Місто віддавало їм на откуп будівництво різних комунікацій. В 80-ті роки XIX ст. саме в такий спосіб була побудована конка. Аналіз харківської публіцистики, виступів діячів міського самоврядування щодо діяльності бельгійських концесіонерів в місті, створює враження, що місту було більше негативу, ніж користі від їх діяльності, адже на правах монополістів вони в першу чергу дбали про власний прибуток, а не зручності населення [175, 183]. Проте місто було змушене звертатись до таких

акторів-концесіонерів навіть у випадку створення життєво важливих для свого існування проектів, не маючи власних достатніх фінансових можливостей. Через певний час до розв'язання проблем розвитку та функціонування простору міста долучився такий актор, як Харківський міський купецький банк, який став зручним джерелом короткотривалих позик для міського бюджету [536, с. 114]. Але з точки зору розвитку міського простору, однією з засадничих властивостей якого є зручність комунікації між різними частинами населеного пункту, поява конки з її лініями «а» Залізничний вокзал – Старо-Московська вулиця і «б» Москалівка – Сумська, що простягнулися з заходу на схід та з півдня на північ, була суттєвим кроком уперед [383, с. 38; 154; 160; 171; 177; 199]. Її поява обумовила можливості для розвитку прилеглих до маршруту вулиць, зокрема, зведення водогону, обговорення планів подовження ліній колії від Заїковки через Основу та с. Філіпово в напрямку Карачівки, зведення ліній по вулицям Панасівській, Петінській, Клочківській, до Технологічного інституту тощо [140; 188; 173].

Винятково важливу роль у міському просторі продовжували займати навчальні заклади. Варто зазначити, що в цей період багато з них мали власних штатних архітекторів, які працювали не тільки на користь свого закладу, але й долучались до міських проектів [409]. Активізується діяльність університетської спільноти. Саме її зусиллями була створена бібліотека імені В. Г. Короленка, яка зробила читання доступним широкому загалу населення [214]. Будівля бібліотеки була спроектована О. М. Бекетовим і розташовувалась в центрі міста (сучасний провулок Короленко). Якщо ми продивимось публікації того періоду присвячених історії та географії міста, величезна їх кількість пов'язана саме з університетськими професорами [наприклад, 316, 432, 433]. Письменник, а за фахом юрист А. Ф. Коні (перебував в місті по службі в 1867-1870 рр.) в своїх творах показував ще одну сторону життя – наскільки сильно будь-які наукові дослідження, в тому числі, слідчі експерименти, були пов'язані з університетськими установами [233].

Завдяки університету продовжують вирішуватись питання забезпечення харків'ян медичними послугами. Лікувальні заклади при Харківському університеті вважались найбільш фаховими [536, с. 150]. Тому не випадково університет отримував від міста та городян маскимальну підтримку, впроваджуючи проекти розбудови власних клінік, які формували міській простір. Так, у 1880-1886 рр. на північній окраїні Харкова формується клінічне містечко, яке започатковує нову вулицю – Лазаретну (зараз вулиця Трінклера) [409]. Що цікаво, воно будується фактично за межами міста – адже ще на мапі 1871 р. крайньою точкою в цьому напрямі є інститут шляхетних дівчат і за ним позначений лише університетський сад [277, додаток]. Скоріш за все, таке розташування диктувалось передовсім розташуванням університетських земель та вимогами гігієнічної безпеки.

В 1885 р.в Харкові розпочав свою роботу Технологічний інститут. Вважається, що його поява в місті міцно пов'язана з діяльністю місцевої спільноти [382, с. 4]. Створення закладу затримувалось через фінансові проблеми, заради пошуку необхідного фінансування міська дума відправляла до Петербургу депутатську делегацію [441, с. 14]. Головним принципом розбудови інституту одразу став принцип студентського містечка, коли всі корпуси мали розташовуватись поруч. Адміністрація інституту подавала прохання до міської думи про проведення кількох нових вулиць та провулків, які мали з'єднати корпуси університету [490, с. 54]. Фактично створення закладу призвело до появи цілого кварталу приватних садиб та інших будівель на новостворених вулицях. В цьому інституті працювали відомі архітектори О. М. Бекетов, С. І. Загоскін, В. Х. Нємкін, М. І. Ловцов, Ю. С. Цауне.

У 1893 для забезпечення потреб міста в Харкові відкрилось Комерційне училище. Воно було побудовано воно було на гроші, зібрані з пожертв, а не окремим інвестором. Поштовхом для збирання коштів був факт, на перший погляд, зовсім не пов'язаний з комерцією – врятування царської родини під час аварії в Борках [411, с. 163]. Новацією для цього періоду була жіноча недільна школа Алчевської, яка почала діяти з 1862 р., а в 1896 г. для неї звели окрему

будівлю за проектом О. М. Бекетова на Міроносицькому провулку. В 1886 р. відкрилось училище для сліпих, яке дозволяло вирішити проблему соціалізації дітей з вадами зору [503, с. 116].

Рельєф міста та русла річок змінюються під впливом людської діяльності діяльності та здатні суттєво впливати на розвиток населеного пункту. Мешканці міста висушували болота, вирівнювали вулиці, мостили дороги. Здається, це мало призвести до вирішення проблем міського благоустрою. Проте насправді це призвело до низки екологічних катаклізмів, які регулярно зупиняли нормальне функціонування міського життя. З кінця XIX ст. збільшується кількість на масштаб повеней. Рибний ринок на однойменній площі раз на рік перетворювався на рибний ставок (Дивись Додаток 15). Повені ставили під загрозу електропостачання в місті, адже електростанція, що розташовувалась на березі річки Харків так само щорічно заливалась (дивись Додаток 14). Збереглися відомості про те, що місцеві мешканці пристосувались до таких умов життя і навіть навчились з користю їх використовувати – в підвалах будинків вирощувались гриби на продаж [430, с. 223]. Тим не менш, сучасники продовжували закликати провести повну іригацію харківських боліт [530, с. 14].

Новим елементом простору міст Російської імперії в цей час стають паркові зони [367, с. 179]. Для прогулянок харківців були доступні тільки Університетський та Карповський сади. Останній було передано у міську власність в 1867 р. Проте міська влада не опікувалась ним так якісно, як попередні власники, до того ж на ділянці негативно позначилось репланування території для будівництва залізниці. Єдине, чим продовжувало насолоджуватись місто – якісною питною водою з карповських криниць [557]. Серйозним недоліком Університетського саду залишається відсутність тут освітлення [271, с. 44]. Інші сади розташовані біля церков або культурних закладів, наприклад, біля театру. В 1889 р. загальна площа парків та скверів у місті становила 31615 кв. саж. [191]. У 1893-1895 рр. у містян нарешті з'являється ще одне «зелене» місце для відпочинку та прогулянок – міський парк на північній окраїні міста (сучасний парк імені М. Горького) [225]. Його

створення пояснюється попитом мешканців. Площа цього парку на початку ХХ ст. визначалася у 90 дес. [191].

Із зростанням міста все більш відчутним чинником його розвитку ставали тварини. В історичних джерелах збереглися відомості про загрозу з боку безпритульних собак, хворих на сказ, в тодішньому місті. За підрахунками, в місті налічувалось біля чотирьох-п'яти тисяч собак. У 1885 р. в місті було створено спілку, яка опікувалась безпритульними собаками, яка мала утримувати спеціальний притулок [483]. Більшість зловлених тварин представники спілки знищували. Проте проблема не була кардинально вирішена. З метою запобігання неконтрольованому поширенню собак міська дума запровадила податок на домашніх тварин, яким обкладаються містяни вже наприкінці ХІХ ст. В 1883 р. при Харківському відділенні Товариства піклування про тварин було відкрито лікувальний заклад («лечебницю»), у якій протягом перших шести років свого існування надано допомогу 2016 собакам, 1955 коням, 220 головам великої рогатої худоби [161]. Попри те, що кількість тварин у місті зростала, а товариство надавало все більшу допомогу їх власникам, через фінансову скруту воно вимушено було на початку 1894 р. оголосити про припинення діяльності [207].

Збільшенню уваги до проблем благоустрою допомагає зростаюча в місті кількість різних наукових товариств. В тому числі, А. П. Шимков, член Харківського відділення Російського імператорського технічного товариства в 1881 році підготував доповідну записку «Во что обходится городу Харькову его неблагоустройство» [530]. На його думку, насолодитись чистим повітрям можна було тільки на Холодній горі та Сумській вулиці (скоріш за все, мається на увазі її кінець, що пролягав вздовж Університетського саду). Метою автора було довести необхідність будівництва водопроводу в місті, що дозволить забезпечити населення чистою водою, а значить – покращить стан їхнього здоров'я, що дозволить зменшити витрати на медичні послуги [530, с. 8]. З тексту його записки стає зрозумілим, що у міської влади просто не було коштів на проведення водопроводу, а робити це концесійним методом небезпечно з

точки зору потрапляння у фінансову залежність від дільців, які не мають безпосереднього стосунку до міста.

Зміни, що відбувалися в 1860-1890-ті рр, були безпосередньо пов'язані із зростанням населення Харкова. Так, якщо станом на 1861 р. в місті нараховувалось 50301 мешканців [219, с. 79], а за переписом 1897 р. населення Харкова зросло до 173 989 осіб [249]. Як і більшість великих міст, Харків зростав за рахунок механічного, а не природнього приросту населення. Таке стрімке зростання кількості індивідуальних міських акторів викликало зміни в міському просторі.

Згадуваний нами А. П. Шимков чи не першим звернув увагу на породжену цим зростанням важливу проблему – наростання забрудненості вулиць, подвір'їв, пустирів та відсутність в місті регулярного вивезення сміття. На його думку, вуличний бруд та інші проблеми призводять до смертей, які щороку забирають близько 700-800 життів в місті [530, с. 12]. На перший погляд, такі висновки можуть виглядали для сучасників перебільшеними, навіть смішними. Але впевненість автора змушувало задуматись про реальну небезпеку зростання відходів, через які поширювали різні інфекційні захворювання.

Вихід із цієї ситуації різні міські актори шукали в різні способи. Міська дума все більше уваги приділяла асенізації. Рядові мешканці – приватному будівництву, яке могло забезпечити житлом зростаюче міське населення. Оскільки однією з важливих властивостей простору міста в даний час все більше стає впорядкованість і краса не лише садиб, а й будинків, розташованих в різних районах, тож в цей період активізується діяльність архітекторів в місті. Але, що характерно, в документах на будівництво не згадується прізвища авторів креслень, навіть якщо мова йде про проекти будинків заможних людей. На документах будівельної управи 1860-х рр. зустрічаємо лише підпис головного міського архітектора Покровського, який засвідчує дозвіл на будівництво. В даний час в Харкові, як і по інших містах Російської імперії та Західної Європи, поширюється термін «інженер» стосовно осіб, причетних до

впорядкування міста, поруч і паралельно із архітекторами [344, с. 19, 36]. В даному випадку маємо справу із тим явищем, коли краса архітектурна і досконалість технічна набувають рівноцінного значення.

На відміну від столиць Імперії, де вже активно розвивались нові стилі, в Харкові лише закінчувалася доба класицизму. Модерн утвердився в місті лише наприкінці XIX ст. Побутовою назвою цього стилю була був вислів «чего изволите». Тепер все залежало від гаманця замовника та уяви архітектора. В приватному будівництві можемо простежити взаємодію архітекторів та замовників будівель: один надавав ідею, інший – капітал для її втілення. Ця взаємодія в рамках еkleктики, яка не обмежувала стильове розмаїття, дозволила урізноманітнити міський простір Харкова. Так, східні мотиви простежуються в оформленні вже згадуваної нами гімназії на вулиці Мар'їнській (1871 р.) [556] та деяких будинків на вулиці Мироносицькій, в різних частинах міста постають споруди, зведені в різних варіантах неоісторичних стилів.

Архівні справи будівельного відділу, які зберігаються в ДАХО дають нам змогу простежити, як мешканці отримували дозвіл на будівництво в цей період. Процес отримання дозволу в ті роки дещо нагадує сучасну систему. Людина мала подати «прошение» у Будівничий відділ Харківського губернського правління, яка складалася з заяви, в якій зазначався опис будівлі та докладне креслення проекту. У документі зазначались міська ділянка, фасад, план майбутньої споруди. Міський архітектор мав перевірити відповідність проекту реальній ділянці та нормам пожежної безпеки [7, 14, 31, 37]. В тексті заяви обов'язково вказувався тип будівлі і матеріал [8, 11, 13]. В кінці документу стояв дозвіл на будівництво. Такою самою була процедура для суспільних будівель [49], або для реконструкції будинку [21, 35, 41, 44]. Інколи будівництво починалось не одразу, а через кілька років після отримання дозволу [8].

Про особливості зовнішнього вигляду будинків даної доби дають уявлення архівні документи – дозволи на будівництво 60-тих років XIX ст., в яких вміщено креслення та малюнки споруд. Так, цеховий Кашляков збирався будувати мурований дім та дерев'яний сарай на вулиці Воскресенській [4]

(Захарківська частина). На його ділянці вже знаходились дерев'яні флігель, сарай та недобудована ковальня. До речі, ділянка знаходилась біля річки – вигідне розташування для ремісничого виробництва. На малюнку зображений двоповерховий будинок на 5 вікон в стилі класицизму. Тобто з одного боку цеховий міг дозволити собі двоповерхову споруду на кам'яному півповерсі, але з іншого не мав потреби в індивідуальних проектах та пишному оздобленні. Міщанин Яків Левін на Москалівці (Захарківська частина міста) прагнув побудувати одноповерховий дерев'яний дім та сарай, на фасадах не було жодних прикрас [5]. Колезькій асесор Іонін будував двоповерховий кам'яний будинок з класичним, стримано оздобленим фасадом на Плацпалацовській площі [9]. А ось селянин Горшков зводить дерев'яний будинок на кам'яному півповерсі з оздобленим фасадом [12]. Інколи навіть при забудові з дерева використовувалося пишне оформлення фасадів – саме таким був будинок купця Феодосія Якімова «в первой части в переулке Бездонном» [39]. Таким чином, тип помешкання не залежав від стану людини, а виключно від грошей, які вона могла витратити на будівництво.

Виходячи з матеріалів Будівельного відділу можна припустити, що основним житлом харків'ян в цей період були невеличкі власні помешкання (Дивись Додаток 21). Це підтверджують і спогади. Наприклад, родина О. К. Погорілка проживала у власній садибі на розі вулиці Чернишевського та Сорокінського провулку [347, с. 12]. Так само володіли окремими помешканнями купецькі та дворянські родини [229, с. 4]. Така ситуація з індивідуальною забудовою городян зберігалась і по інших губернських центрах Російській імперії [402, с. 77]. При чому маємо зазначити, що одно-двоповерхова забудова тих років не була ознакою бідності, скоріше навпаки – уявлення про житлові стандарти «старих» і нових мешканців міста ще не дуже відрізнялися від традиційних уявлень про житло, а техніка будівництва дозволяла будувати в першу чергу одно-двоповерхові споруди. Але сам факт того, що мешканці могли дозволити собі будівництва власної мурованої споруди

на власній землі в межах міста свідчить на користь їх устремління впорядкувати простір.

Незважаючи на поступову демократизацію, в дозволах на будівництво, наданих в першій половині 60-тих років XIX ст. все ще залишається формула «фасад соответствует установленным». Таким чином, в період до появи першого «Міського положення» ті, хто надають дозволи на будівництво, продовжують за інерцією посилалися на державу, яка формально ще продовжує намагатися визначати, як мають виглядати вулиці міста. Важливо додати, що починаючи з 1868 в імперському законодавстві трапляються укази, які дозволяють в окремих ситуаціях приймати рішення про зміни у затверджених планах на місцевому рівні, що свідчить про перехід до децентралізації в цій сфері [451, с. 71]. Це показує неефективність державного контролю в сфері будівництва.

Активність населення в галузі будівництва збільшилась, але це ніяк не позначалось на участі домовласників у виборах до міської думи. Статистичні дані, опрацьовані В. А. Нардовою, свідчать, що в місті отримали виборчі права 3% громадян, з яких лише 7 % брали участь у волевиявленні [438, с. 63]. Серед тих, хто пройшов майновий ценз переважали люди, що сплачували найбільший податок з нерухомого майна, проте ті, хто прийшов на вибори, представляли передовсім торгівельно-промислові групи населення.

Загалом міська влада має опікуватись благоустроєм, інколи міські жителі брали на себе ініціативу, не очікуючи владної допомоги. Приміром, вулиця Семінарська (сучасний Бурсацький узвіз) через свій рельєф була постійно розмита, жодне покриття не витримувало водних потоків. І вона знаходилась в самому центрі міста (вниз від Соборної або Миколаївської площі)! Довгий час місцеві мешканці самотужки лагодили дорогу. Подібна ситуація інколи складалась і на одній з центральних, Університетській вулиці, що перешкоджало проведенню урочистих церемоній міського значення [219, с. 48].

Документи Будівельного відділу управи свідчать, що вже у 1860-х рр. у Харкові будувались представники всіх верств населення. Для конкретного

аналізу візьмемо опис Будівельного відділу за 1865 – 1867 роки (Дивись Додаток 4). В 1865 р. харків'яни подали 177 прохань про дозвіл на будівництво, з них в 167 зазначено соціальний статус. 52 будівлі планували зводити міщани, 32 – купці, 20 – селяни. Автори решти справ (63, приблизно третина) позначені за професією (колезький асесор, митець, солдатка тощо). В 1866 р. всього було подано 145 прохань, в 142 вказано соціальне походження. 18 з них належали купцям, 43 міщанам, 15 селянам, у решти (66, приблизно половина), вказується професія. З 82 справ в 1867 р. про дозволи на будівництво лише одна відмова; в 72 випадках в описах зазначено соціальне походження людини. 29 дозволів купцям, 15 дозволів міщанам, селяни отримали лише 8 дозволів на будівництво. Таким чином, простежити загальну картину – які стани будувались в місті, доволі складно. Але можна казати про те, що вже в 60-тих роках ХІХ ст. актуальнішим в місті є професія людини, а не її приналежність до певного стану. Це підтверджує тезу про формування окремої міської спільноти.

Окремо слід звернути увагу на самовільну забудову. В оброблених нами документах такі випадки фігурують лише кілька разів [32, 36, 45]. Дві справи були пов'язані з пожежною безпекою: перевіривши, що споруди відповідають її нормам, влада дала згоду на існування самовільно зведеного будинку. Лише в одному випадку будівлю було необхідно знести. В інших містах Імперії випадки знесення будинків так само траплялись вкрай рідко [451, с. 100].

Водночас слід зауважити, що городяни, отримуючи від 100 до 150 нових дозволів за рік на зведення будинків, не реалізовували їх. Про це свідчить, зокрема, статистика загальної кількості житлових будинків. Так, якщо 1862 р. в Харкові нараховувалось 3616 будинків, то 1879 р. – 3900 У 1862 р. у місті налічувалось 3616 житлових дворів, в 1879 р. – 3900 (ця статистика не враховує нежитлові приміщення) [219, с. 28]. Таким чином, за 17 років в місті з'явилося 284 нових будинків, тобто їх кількість набагато менша за кількість дозволів, які надавалися протягом одного року. Причинами повільної реалізації планів із насичення міського простору новобудовами було те, що актори брали дозвіл на

будівництво, але відкладали його на кілька років. Можемо також припустити, що в деяких випадках будівництво взагалі не відбулося.

Мешканці міста відігравали значну роль в будівництві та реконструкції храмів, яка відбувалась на пожертви прихожан. Православні церкви наприкінці XIX століття активно перебудовувалися. Сприяло реалізації цих планів щільна опіка над будівництвом з боку самої церкви, одним з важелів якої було запровадження посади єпархіального архітектора. У 1886 – 1887 р. було прийнято рішення збудувати нові споруди – Благовіщенський собор, Миколаївську церкву [411, с. 69, 70]. Перебудовувалась в 1885-1896 роках Дмитрівська церква. Церкви будувались за пожертви. А. Ю. Лейбфрейд зазначає, що на побудову Миколаївської церкви ледь зібрали гроші, адже приход був бідний. Проте складно назвати бідним приход, розташований в центрі міста. Справа в тому, що він був невеликий за розміром і забудований переважно суспільними будівлями, торгівельними лавками тощо. Крім того, тут проживали представники інших релігій, адже поряд розташовувались синагога, кірха та костел. Тож зусиль самих православних мешканців цього приходу не вистачало на реконструкцію храму. Будівля, очевидно, зводився на кошти єпархії в цілому і призначений був маркувати своєю присутністю панування над містом головної в імперії православної церкви. На Клочківській вулиці було зведено Свято-Пантелеймонівський храм, на Великій Панасівській – Храм Іоанна Богослова (обидва 1885 р.), на Холодній горі – Свято-Озерянський (1892-1901 рр.). Ці нові для Харкова храми закріпили існування приходів, які фактично маркували приєднання нових місцевостей до простору міста.

Розглянемо, як змінилось місто в наслідок дії всіх цих акторів. Уявлення про масштаби змін дають довідкові видання, що почали поширюватися в цей час. Збільшення міста ускладнювало орієнтування городян і гостей в міському просторі, пошук тих чи інших установ. Саме тому в Харкові в цей період почали публікуватись туристичні путівники та календарі [271, 275-293]. Перші мали на меті дати подорожуючому загальну інформацію про місто – починаючи від історії і закінчуючи тарифами послуги візників, конки. Календарі містили

інформацію, яка була корисною, перш за все, для пересічного мешканця міста – про державні та міські світські та релігійні свята, заходи економічного та культурного порядку, адреси різних установ, рекламу, список вулиць, статистику забудови, навіть рекомендації стосовно землеробства, а також загальноімперські відомості – склад царської родини тощо. Поява таких видань свідчить про необхідність повною мірою досягнути і керувати такими явищами, притаманними простору міста, що динамічно розвивається, як творення цілісної харківської спільноти та забезпечення мобільності акторів в хитросплетінні вулиць, будинків, торговельних закладів, підприємств, установ державного характеру та громадських організацій тощо.

Разом з путівниками з'являються перші фотографічні зображення міського простору, доступні широкому загалу. Листівки починають фіксувати міський простір і користуватися значним попитом з 60-х років XIX століття [533, с. 13]. Серед цих фото важко знайти зображення в місті мальовничих сільських краєвидів, хоча за іншими джерелами ми знаємо, що вони залишались в місті. Зазвичай, на них зображені витвори урбаністичного характеру: адміністративні споруди, храми, театри, головні вулиці, найвиразніші міські ландшафти [533, с. 118]. Так само на харківських листівках ми бачимо суспільні будівлі або загальні фото центральних площ, на яких знаходиться виключно мурована забудова. Актори – творці фото, такі як А. Федецький, О. Іваницький, В. Досєкін та інші, через фотографію створювали образ Харкова як модерного міста, забудованого переважно кам'яницями. Поступово образи, які створюються фотографами, набували комерційного характеру, ставали об'єктами продажу, що, в свою чергу, викликало появу кількох серій листівок про Харків [273].

Існування стабільних назв вулиць – одна з ознак існування впорядкованого модерного міського простору [396, с. 239]. З одного боку, на мапах та планах міста з 1871 р. бачимо чіткі назви вулиць, так само в путівниках є конкретні адреси. Але цікаво простежити, як ці назви використовуються в повсякденних текстах. В «Харьковской старине» за 1878 р.

було опубліковано статтю про те, як змінився вигляд міста починаючи з 1787 р., коли був створений «Опис Харківського намісництва». Автор статті замість точних адрес, де розташовані ті чи інші будинки, використовує формулювання на кшталт «где ныне Суздальский ряд Пашенкова-Тряпкина на Монастырской улице», «где ныне дом Масловича в Кузинском переулке», або навіть без вулиці – «где магазин Эдельгерга» [433, с. 1]. Навіть при визначені меж поділу міста, наприклад, поліцейських дільниць використовуються фрази на кшталт «от дома купца Павлова» і т.п., [275, с. 134]. Таким чином, офіційні адреси лише входять до вжитку харків'ян завдяки публікаціям на сторінках харківського календаря.

З 1895 р. міська влада почала офіційно надавати вулицям меморіальні назви, але в Харкові переважала місцева топоніміка, так само як і не було імперських пам'ятників. У назвах вулиць увіковічувались лише імена локальних діячів – губернатора С. О. Кокошкіна, купця Костюріна тощо [490, с. 71; 501, с. 70]. Встановлення скульптур в місті може трактуватись до певної міри як ідеологічний маніфест, і, чомусь, Харків цей процес обминув. Ідея встановити тут пам'ятник Олександрю III, який дивом врятувався під час аварії в Борках, так і не була реалізована [520, с. 223].

В другій половині XIX ст. Харків продовжує поділятися на три частини – центральна або середня, Захарківська та Залопанська. Проте ці частини починали поділятися на менші адміністративні одиниці. Так, у місті була введена система 12-ти поліцейських дільниць, межі яких постійно коливались і не були усталеними. Чотири з них називались по церковним приходам – Михайлівська, Вознесенська, Воскресенська та Миколаївська. Сім носили назву відповідно до найменування місцевостей або головних вулиць – Москалівська, Німецька, Рибна, Катеринославська, Карповська, Панасівська. 2 дільниці позначалися відповідно до головних функціональних елементів – Базарна та Монастирська [278, с. 429]. Дільниці відрізнялись за розміром, який залежав від густоти населення. Скоріш за все, створюючи їх, влада просто зафіксувала вже існуюче районування.

За описом 1862 р. міськими територіями вважаються передмістя Чугуївка, Гончарівка, Панасівка, Москалівка, Заїковка, Журавльовка, Піски, Новоселівка, Холодна гора та хутори Шевченків, Немишля, Лиса гора, Федорців, Рижів, Хролев, Іванівка, Усових, Карпових, Терихов, Данилівка [242, с. 36]. Причому на мапі міста 1871 року ми знайдемо лише половину цих назв, більшість хуторських найменувань зникла. Місто розвивається стихійно, без плану. Тому невипадково на всіх мапах залишається багато порожніх місць. Передовсім це левади та болотисті місця біля річок. Д. А. Гусев наводить наступну статистику забудови простору. Станом на 1852-1853 р. з 4839 десятин землі, які належали місту 1683,9 були забудовані житловими спорудами. Станом на 1886 р. забудовано вже 2300 дес., у першій частині – 1050 дес., у другій – 650, у третій – 600 [219, с. 24].

На нашу думку, як раз в цей період в Харкові починається оформлюватись поліцентричність міського простору. Вона виражається в формуванні підрайонів із власною інфраструктурою, яка, хоча і не забезпечує повністю потреби городян, дозволяє їм отримувати доступ до мінімуму з необхідних послуг, передовсім, до освіти та медицини. Лише центральна частина залишається одним цілим. Залопанська розділяється на три підрайони: так званий дворянсько-купецький квартал навколо вулиці Благовіщенської та ринку, мережа вулиць навколо вокзалу та робітнича окраїна міста, колишні слободи. Захарківська частина має, як мінімум, два підрайони – окремо виділялась Москалівка та простір навколо Кінного ринку.

Найважливішою передумовою творення загальноміського простору стала робота із перебудови та реконструкції мостів. Повені регулярно руйнували старі дерев'яні конструкції. Крім того частина мостів мала характер заплавних («пойменных»). Звісно, до проведення їх докорінної перебудови про Харків як цілісний простір говорити було складно. Навесні місто на кілька тижнів потрапляло в ситуацію, коли нормальне сполучення між його частинами було ускладнене. Потрапити на базар, дістатися місць роботи було проблематично [127; 164; 189; 200]. Старими на кінець 1880-х рр. вважалися Харківський,

Нетечинський, Циганський та Кузнечний мости. На початку 1888 р. було ухвалено проекти зведення мостів: з металу з боку вул. Конторської та кількох дерев'яних, зокрема Бурсацького, Купецького, Журавлівського та Подольського [155; 194; 198; 202]. Перший мост із металевих конструкцій було відкрито в січні 1889 р. [174]. Програма перебудови мостів вступила у завершальну стадію 1893 р., коли Дума спромоглася акумулювати кошти не лише з місцевого бюджету, але і залучити підрядників та власників конки [155; 193]. Доповідаючи міській думі про досягнення в упорядкуванні простору, міський голова І.Т. Голенищев-Кутузов в квітні 1896 р. до незаперечних досягнень відносив побудову нових мостів, де крім згаданих вище, були Рогатинський, Дмитрієвський, Мар'їнський [131].

В центрі міста з'явилися нові типи будівель – біржа, «ліричний» або оперний театр, торгівельні комплекси або пасажи [310, с. 62-63]. Постійне приміщення для театру закріпилось в сучасній будівлі театру імені Т. Г. Шевченка. Центральний район має найбільшу кількість магазинів, банків, різних установ. Вулиця Римарська, яку ми згадували в попередньому розділі, в цей час була повністю забудована мурованими будинками, тут відкрилось одразу кілька навчальних закладів та опера. В 80-ті роки в центрі будується біржа, між Миколаївською та Торгівельною площами. Життєво необхідний купецтву Ломбард з 1891 р. отримав власну будівлю, раніше він знаходився в домах впливових купців (спочатку у Кузіна, далі – у Серікова) [411, с. 108]. Скоріш за все, це пов'язано з необхідністю розташувати ломбард в діловому районі міста. 1897-1900 р. відбувається будівництво Державного банку на розі Театральної площі та Сумської вулиці. Торгівля продовжує розвиватись у вигляді стаціонарних магазинів. 1875 року в Харкові збудовано перший пасаж купця Пащенко-Тряпкіна. Він розташовувався біля Миколаївської площі. Поступово поглиблюється спеціалізація магазинів. Нова гімназія з'являється в 1864 р. на Кокошкінській вулиці (сучасна Гоголя,7, центральна частина міста).

Перейдемо до Залопанської частини міста. Головною її артерією залишалась Катеринославська вулиця, яка з'єднувала центр з вокзалом. За

спогадами князя О. Д. Голіцина, в районі вулиць Благовіщенської та Дмитрівської проживала більшість знайомих його батьків, дворян за станом (які одночасно мали і заміські резиденції). «Наискосок от нашего дома, тоже на углу» знаходилось помешкання графа Капніста, який був предводителем лебединського дворянства, поряд – ще два величезних дворянських маєтки [215, с. 636]. В орендованому маєтку Голіциних на розі Благовіщенської вулиці та Дмитрівського провулка також знаходилась Дворянська Опіка та Канцелярія дворянського предводителя. Як зазначає князь, їх життя в місті мало чим відрізнялось від сільського – вони тримали худобу, хоча і в менших обсягах, всі продукти отримували з села, а не купували на ринку: «хотя и в городе, но мы продолжали дышать атмосферою деревенской жизни» [215, с. 636]. Єдине, що суттєво відрізнялось – коло і частота соціальних зв'язків, що можна вважати головною причиною міського життя. Таким чином спогади мешканців підтверджують, що цей район можна назвати дворянським, як про це писали дослідники харківської архітектури.

60-70-ті роки XIX століття позначились перебудовою Благовіщенського ринку, проект якої ми розглядали в попередньому розділі. Ринкову площу частково замостили, ринок перепланували. 1887-1891 р. міська влада осушила ділянку річки Лопань біля Бурсацького спуску, що дозволило покращити зв'язок центром та Залопанською частиною. Відтепер цей ринок став найголовнішим в місті [411, с. 122]. Тут відбувались Покровська та Хрещенська ярмарки [363, с. 140]. Перебудова торкалась і інших ринків. 1893 року на Рибному ринку збудували арку, яка мала позначати торгівельний майданчик.

Частина громадських споруд розташовані біля вокзалу. Вокзал в Харкові було побудовано на землях, які до цього належали Покровському монастирю та мали назву Архієрейська левада [506, с. 49]. Це не була окраїнна територія, адже поруч розташовувались Панасівка та Холодна гора, але раніше вони не були щільно заселені. Після побудови вокзалу в Харкові змінюється просторова логіка міста і винятково важливою стає вулиця Катеринославська (сучасний Полтавський шлях).

Вокзал дав початок оформленню нового району в місті, який мав забезпечити потреби залізниці. Крім того, тепер до міста легше дістатися з передмістя, що сприяє заселенню Холодної гори. Тут з'явилися депо, майстерні, училище та інша інфраструктура [363, с. 104].

Розвиток йшов настільки швидко, що вже наприкінці століття вокзал довелося перебудувати. Нова будівля була створена за проектом Ю. Цауне. Виявляється, що такі темпи розвитку ніхто не міг передбачити. Місто стало значним транспортним вузлом, що прискорило тут розвиток торгівлі та промисловості, а також урбанізаційні процеси. Характеризуючи загальний розвиток міста в другій половині XIX ст., автор путівника «Харків та Катеринослав» зазначає, що з цього періоду фабрично-заводська промисловість відігравала в місті таку саму роль, як і торгівля [228, с. 84]. Як зазначають дослідники, залізниця відкриває містам можливість вирватися з провінційності у динамічний світ [519, с. 111], головний аргумент на користь цієї думки – скорочується шлях між різними містами, прискорюється обмін. Навколо вокзалу формується власний світ – магазини, розваги, ресторани, адже тут людина може залишатися, чекаючи транзитного потягу, або проводити час з друзями перед відправленням в інше місто. Вокзал також сприяє формуванню в промислового району, адже дуже зручно підвозити сировину та навпаки забирати готовий продукт для продажу в інших містах.

Поява залізниці стимулювала забудову Холодної гори та виникненню кількох промислових підприємств на вулиці Панасівській [411, с. 28]. У цій частині місто змішувалося зі слободами, переймаючи їх традиції та формуючи окрему культуру робітничого передмістя. Специфічна розвага – кулачні бої – проходила саме на кризі річки Лопань біля слободи Іванівка [229, с. 77]. Завдяки близькості вокзалу тут утворюється «спальний район», в якому мешкають робітники – Іванівка. В цій частині міста можна було знайти недороге житло [519, с. 38].

Змінюється також Захарківська частина міста. В районі Конного ринку, на Михайлівській та Вознесенській площах з'явилось багато нових мурованих

споруд. В 1895-1896 рр. тут було зведено будівлю повітового земства [363, с. 101]. В цьому районі розмістились пошта та земське губернське правління. Станом на 1873 р. будинок губернатора розташовувався на площі Вознесенській. Перше реальне училище відкривається в 1873 році в будинку купців Костюріних на Кінній вулиці, і лише пізніше, в 1877 р. для нього побудували окрему будівлю на Вознесенській площі [411, с. 162].

Промислові об'єкти будуються на вулиці Нетеченській та Великій Москалівській [363, с. 286, 287], а Зміївський шлях майже не зазнав змін порівняно із попереднім періодом. В Харківському календарі 1871 р. зазначено, що в Москалівському районі з 550 будинків лише 45 мурованих (для порівняння з іншими районами Захарківської частини: в Вознесенському районі 105 мурованих з 440, в Михайлівському – 112 з 628). Паралельно з цим тут будуються заводи: чугунно-ливарний, тютюновий, друкарська фабрика тощо [363, с. 288]. Потреба з'єднати цей район міста з іншими стимулює прокладення тут маршруту конки.

Важливою новацією для міського простору стає поява нового типу транспорту – конки. Вона будується в місті у 80-тих роках ХІХ ст. [310, с. 63]. Завдяки транспортній мережі скорочується час на подолання відстаней. Однією з суттєвих переваг нового транспорту вважалось поєднання «міських окраїн» [383, с. 7]. Перш за все, вона поєднала вокзал та центр міста, далі до лінії доєднався Кінний ринок. Наприкінці століття новий маршрут пролягав фактично перпендикулярно попередньому – від Москалівки до Ветеринарного інституту на північній окраїні міста. Що цікаво, вузлові станції та пересадка знаходяться на площах Торговій та Миколаївській [411, с. 38], там, де в попередній період були стоянки візників. До речі, конка склала останнім значну конкуренцію.

Підсумовуючи діяльність акторів в міському просторі Харкова другої половини ХІХ ст. слід зазначити, що їх дії були спрямовані на зміни, які співставні із загальноєвропейськими перетвореннями тих часів. Найголовнішою зміною слід вважати зміну в ієрархії акторів, що проявляли себе в просторі

губернського центра. Держава почала відходити від спроб визначати всі параметри розвитку міста, який став значною мірою залежати від взаємодії різних акторів. Кількість цих «дійових осіб» суттєво зросла. Відтепер рівноправне «право на простір» реалізують самоврядування в особі міської думи, міської управи, міського голови, повітового і губерньського земства. Суттєво зростає кількість громадських та благодійних установ, навчальних закладів. Постають і абсолютно нові впливові актори, серед яких виділяються, приміром, військовослужбовці римо-католицького та мусульманського віросповідань, інженери, залізниця, заклади торгівлі (особливо, пасаж купця В.І. Пашенко-Тряпкіна), а головне – численні нові мешканці міста, приватний власник. Стани та конфесії не зникають зміського простору. Але їх вплив доповнюють і модифікують нові професійні та «партійні» групи (зокрема, в міській думі). Природний чинник вперше проявляє себе не лише у класичному вигляді (приміром, в якості повеней), але й у вигляді екологічного забруднення як результату людської діяльності, зростанні кількості тварин тощо. Прикметою даного періоду є формування гомогенності міського простору шляхом вдосконалення транспортної мережі, головним чином через появу конки, системи постійних сучасних мостів, паркових і садових зон. Останні відтепер – не рудимент українського мальовничого пейзажу, а елемент урбаністичного простору, який включає у себе різні зони. Посилюється структуризація простору. До трьох традиційних міських районів додаються нові поділи на поліцейські ділянки та історичні частини, що формуються з околиць міста та з найближчих до Харкова сіл. Цілісність міської спільноти підтримується появою масової друкованої продукції, серед якої чільне місце посідають публікації на шпальтах місцевих газет, брошури, написані громадськими діячами, різноманітні довідники (путівники містом, календарі), листівки. Зазнала змін роль мапи міста. Із зображення, яке покликано визначати кордони міста і напрямки його розвитку, продиктовані згори (так званий «план міста»), вона відтепер фіксує те, що існує в реальному просторі на час створення. Мапи Харкова, кількість яких суттєво зросла в даний час, покликані допомогти

орієнтуватися у просторі різним акторам: як городянам, так і гостям. Кількість культових споруд, їх естетичні характеристики зазнали значних змін. Та на відміну від попередніх періодів не вони визначають простір міста. Відтепер його також маркують залізничний вокзал, нові промислові підприємства, інститути та училища, нічліжні будинки, клуби, бібліотеки, що постали в різних районах Харкова.

3.2 Міський простір 1900-1914 рр.: від частин міста до районування

1900 – 1914 рр. були останнім періодом в процесі формування міського простору Харкова за доби Російської імперії. Верхня межа періоду – початок Першої світової війни. В цей час до процесу творення міського простору додаються нові актори, а старі змінюють свою роль. Колективні дійові особи на кшталт різних ланок міської влади продовжують поступатись в активності індивідуальним, якщо брати до уваги видимі зміни в місті. Проте і сама активність міської влади зазнає змін. Продовжується формування громадянського суспільства, на рубежі століть різко збільшується кількість благодійних об'єднань. Паралельно зростає увага до комфортного і функціонального індивідуального помешкання. За спогадами сучасників, Харків був одним з найважливіших міст на півдні Російської імперії та важливим центром освіти [235, с. 40]. Одночасно з цим 1914 р. став моментом зламу усталеної системи міжнародних відносин, яка вплинула на всі міста регіону [345, с. 9; 517].

Площа міста за ці чотирнадцять років збільшується з 32,77 км² до 44,8 км², тобто на 12,03 км² (Дивись Додаток 2). Це відбулось як за рахунок входження в міську територію приміських слобод, так і завдяки розширенню міста в північному та східному напрямках.

Розвиток українських земель у складі Російської імперії перебував під впливом імперських та загальносвітових тенденцій. На початку ХХ ст. управління та планування міського простору набувало наукових підходів. Цьому сприяли поява базових функціонально-просторових концепцій «індустріального

міста» Т. Гарньє, «міст-садів» Е. Говарда та «лінійного міста» Сорія-і-Мата, які пропонували відповідно моделі функціонального зонування, міста як частини взаємопов'язаних населених місць та смугової системи розселення. У 1909 році у Лондоні з'являється перша кафедра міського планування, а в США пройшла перша національна конференція планувальників [359, с. 30]. На європейському континенті набувала все більше прихильників концепція муніципалізації в управлінні містами. Тодішні урбаністи виділяють наступні проблеми, які потребували вирішення: планування розвитку, соціальне житло, недосконала інфраструктура та міське управління [346, с. 55]. З метою створення комфортного та екологічного міста урбаністи-теоретики пропонують ідеї міста-саду та дискутують щодо питань дешевого та гігієнічного житла для робітників. В повсякденне життя городян остаточно входять такі елементи, як дешевий і доступний міський транспорт, комунікації, телефон тощо. Дискусії відбувались не тільки в європейських столицях, а й у Російській імперії, публікувались перші роботи щодо міського розвитку [222, 223, 250, 251]. Починається наукове вивчення історії міст та міського законодавства, і, що не менш важливо – дискусії про те, якими мають бути міста Російської імперії.

Нагальні проблеми розвитку імперських міст викликали необхідність створення нового будівельного статуту. В цьому документі, який з'явився у 1900 р., чітко визначалося, що опікуватися цією сферою мають Технічно-будівельний комітет при МВС та Академія Мистецтв. На останню покладалося завдання перевіряти фасади культових та монументальних споруд. Окремо створювався Технічно-будівельний комітет при Синоді для будівництва храмів. На місцях повноваження цих органів делегувалися Будівельним відділам губернських правлінь [270, с. 208]. Що цікаво, в тексті статуту залишались деякі, типові для статутів попередніх періодів, вимоги. Приміром про те, що казенні будівлі мають відповідати встановленим зразковим кресленням та фасадам [270, с. 214], а міста – затвердженим планам [270, с. 230]. Що стосується приватних помешкань, то контроль за їх спорудженням покладається на міську управу, яка мала контролювати передовсім технічний стан справ та пожежну безпеку; певні

вимоги щодо їх зовнішнього вигляду діють тільки щодо центральних вулиць столиці [270, с. 232]. В цьому ж документі зазначено, що деякі будівлі Академія Мистецтв може охороняти від перебудови як пам'ятки мистецтва. Підкреслюється також, що архітектори обов'язково мають бути дипломовані [270, с. 213]. Таким чином, перш за все звертається увага на професіоналізм творців новобудов, оскільки зведення багатопверхових будинків, що почало розвиватися в цей час, вимагало зовсім іншої підготовки від спеціалістів. Цей статут був найменшим за обсягом, всього 35 сторінок. Проте він вводив суттєві новації – по-перше, долучав до перевірки проектів публічних споруд Академію мистецтв, по-друге, окремий його розділ було присвячено будівництву міст взагалі. Укладачі документу акцентували увагу на необхідності плану забудови та етапам його створення і корегування [270, с. 230]. Будівельне законодавство в імперії імплементувалося шляхом ухвалення різноманітних місцевих правил. 1914 року було видано нову редакцію будівельного уставу, з коментарями та доповненнями.

Зміни в законодавстві торкалися і інших сфер, непрямо пов'язаних з міським простором. 1911 року прийнято закон про авторське право, яке тепер враховувало і витвори архітекторів. Докладний аналіз цього нововведення зробив в своїй книзі «Авторское право в архитектуре» відомий харківський архітектор початку ХХ ст. М. Г. Диканський [221, с. 79]. Згаданий закон символізував «народження автора» в цій сфері мистецтва. Раніше архітектор вважався не митцем, а, скоріше, ремісником [451, с. 188]. Закон про авторське право підкреслював його статус творця: визнавалось незаконним копіювання навіть окремих частин будівель, внесення правок в проект без відома автора. Зміни, внесені в законодавство, були викликані якісно новими явищами у взаємодії акторів, що діяли в міському просторі: із зростанням фінансової спроможності індивідуальних замовників, професія архітектора стає більш затребуваною, з'являється більше унікальних проектів, які можна вважати не тільки утилітарними, але й витворами мистецтва. Все це провокувало конфлікти

між споживачами та творцями архітектурних продуктів, який необхідно вирішувати вже на законодавчому рівні[221, с. 16].

Проект постанови по будівництву для мешканців Харкова було опубліковано 1911 року, хоча будівельне законодавство передбачало можливість створення подібних документів ще з 1870 р. Ці правила викликали широку дискусію серед зацікавлених акторів (поліції, пожежників, гласних, землемірів тощо). Що цікаво, у виданні вміщено не тільки сам текст постанови, але і коментарі до нього від різних посадовців. Головною причиною появи цих правил було збільшення нещасних випадків, пов'язаних з новобудовами. Аналогічним був привід до посилення технічного надзору і в інших містах імперії [502, с. 254]. Найбільше дискусій виникло стосовно пожежної безпеки – адже пожежники Харкова того часу технічно не були спроможні гасити вогонь в 4-поверхових та більших будівлях. Частина спеціалістів, які висловлювали критичні зауваження щодо проекту постанови, виступала за те, що в конструкціях будинків необхідно передбачити внутрішні кам'яні сходи на горище, інші наполягали на обов'язковій зовнішній драбині прямо на дах [226, с. 25, 33, 60]. Питання пожежної безпеки, що обговорювалися в Харкові, були актуальними й для інших міст імперії [367, с. 209]. Зазначалось, що «Харьков, как столица Юга» мав бути позбавлений будинків із солом'яними дашками [226, с. 49]. Проте укладачі правил усвідомлювали, що настільки швидко не вийде реконструювати місто, тож обмежились визначенням меж, в яких можна було будувати лише з каменю [226, с. 22]. Ця територія не включала лише окраїни міста. В документі обговорювались питання, пов'язані з мостінням вулиць та санітарною безпекою.

Жодного слова у проекті ми не знайдемо про регламентацію зовнішнього вигляду будівель. Натомість в документі докладно розписані норми щодо санітарії, теплоізоляції, забезпечення денним світлом осель [226, с. 25, 27, 28, 33]. Лише поодинокі голоси представників громадськості, приміром, міського повіреного В. Н. Познанського та архітектора М. Г. Диканського, закликали

сформулювати загальну візію міста та спланувати зовнішній вигляд його будівель [226, с. 62; 333].

Проект правил також зробив акцент на визначенні матеріалу, з якого мали будуватись містяни. Центральна частина міста мала бути повністю мурованою [226, с. 22-23]. Так само враховувався тип матеріалу для облаштування тротуарів, які мали облаштовуватись відповідно до свого типу [226, с. 38]. Використання каменю як основного матеріалу для будівництва, було дуже актуальним: за статистикою, Харків найбільше за інші міста губернії страждав від пожеж. У 1914 р. їх трапилось аж 179 [238]. Фактично, місто горіло через день. Для прикладу у Львові пожежі траплялись рідше, хоча залишалась актуальною проблема відсутності належної техніки у пожежників [378, с. 128].

Міська дума почала розробляти план мостіння тротуарів, які б полегшили пересування містом. Оскільки в бюджеті Харкова не вистачало коштів на однакову реконструкцію всіх шляхів, тож було ухвалено рішення поділити вулиці на 5 розрядів [226, с. 38-41]. Перший розряд – тільки центральні вулиці, де тротуар мав бути кам'яним або з глиняних плиток, не дозволялось саджати біля доріг дерева. В другу групу входили основні шляхи: центральні вулиці, 11 вулиць Залопанської та 8 Захарківської частин. Тут тротуари посипались дрібними камінцями або битою цеглою і заливались спеціальним розчином. Вулиці, що увійшли до третього та четвертого розрядів, дозволялося покривати деревом, вулиці п'ятого можна було залишити без твердого покриття. Тож дума все-таки відмовилась від ідеї віддати стан доріг на розсуд і цілковиту відповідальність мешканців. Відтепер вулиці ставали незалежним міським простором, за який відповідала міська влада. Залишалась лише одна обов'язкова вимога до містян – посипати тротуари піском напроти своїх помешкань під час ожеледиці та не викидати на них сміття.

В цей період ускладнилися, порівняно із попереднім періодом відносини між двома провладними акторами, що діяли на харківському терені протягом всього попереднього часу: міського самоуправління та губернаторів. Члени першого у переважній більшості трималися ліберальних поглядів, в той час як

начальники губерній як представники монарха проводили консервативну політику. Конфлікт з вищою владою гальмував розвиток міських ініціатив [348, с. 25-26]. Дійсно, місто не живе в вакуумі – і маючи навіть найліберальніше та найдемократичніше управління доведеться миритись з загальним курсом імперської бюрократії. Ця ситуація в повному обсязі проявилася під революції 1905-1907 років, коли єдине, що ефективно могло робити міське самоуправління в умовах перманентних заворушень, зведення барикад та мітингів – зібрати добровільні групи, які допомагали б охороняти майно городян і міста від погромів та виступати комунікатором під час переговорів між різними політичними силами [348, с. 42; 516, с. 199]. Починаючи з 1906 р. в історії міського самоуправління почався новий етап – тепер гласними стають в результаті напруженої політичної боротьби. В міському просторі активно протистоять представники ліберальних і праволіберальних партій кадетів, октябристів, прогресистів та консервативних правомонархічних організацій. Проте багато рішень залежить від особистісних відносин між міським головою та губернатором, їх можливістю домовитись між собою.

Розвиток простору Харкова напряму залежав від діяльності міських голів. В 1900-1912 рр. цю посаду обіймав О. К. Погорілко, вихованець Харківського університету, професор Технологічного інституту, що належав до партії октябристів [348, с. 11; 516, с. 198]. Повноваження міського голови дозволяли активно опікуватись всіма сферами міського життя: бюджетом, комунікаціями, благоустроєм, освітою на охороною здоров'я. Міський голова О. К. Погорілко, по-перше, зосередив свою увагу передовсім на економічно вигідних для міста проектах, які передбачали впровадження технічних новацій європейського зразка. По-друге, він спромігся сформувати команду однодумців, яка узгоджено та системно працювала над їх втіленням. За його ініціативи, місто почало рух в напрямку муніципалізації міського господарства, відмовлятися від іноземних концесіонерів, укладати позики на зовнішніх і внутрішніх фінансових ринках з метою модернізації Харкова [348, с. 63] і шукати інші джерела фінансування. Наприклад, до збору коштів на спорудження трамвайної лінії долучились самі

мешканці міста – в 1909 р. було зібрано 740000 руб. пожертв [536, с. 119]. Харків'яни жертвували не тільки гроші, але й нерухоме майно [306, с.107].

Іншим джерелом фінансування була господарська діяльність самого міського самоврядування. Впродовж 1910 – 1913 рр. міський бюджет виріс на 62%, як вважають дослідники, передовсім завдяки успішній діяльності прогресистів [306, с. 104]. Основним прибутком для міського бюджету в Харкові, як і в багатьох інших містах, був податок з нерухомості [367, с. 79]. Таким чином, міська спільнота вчилася самостійно знаходити гроші на власні потреби. Ще одним джерелом ресурсів для самоврядування могло стати осучаснення системи оподаткування з метою перерозподілу податків до міської скарбниці [520, с. 94]. Під керівництвом О.К. Погорілка було проведено ґрунтовну аналітичну роботу, а сам він особисто пропагував доцільність переходу від оподаткування за вартістю майна до подохідної системи, зокрема промисловість, що стрімко розвивалась в цей час, виділення Харкова в самостійну земську одиницю [521, с. 51-52].

Водночас в розвитку простору міста все більшу роль відігравали фахівці губернських та міських установ, якісний склад та кількість яких на різноманітних посадах постійно зростали. Так, в Харкові на початку ХХ ст. будівельний відділ губернського правління складався з чотирьох, а 1913 р. – з восьми осіб: інженерів, архітекторів, техніків та діловода [294, с. 2; 296, с. 3]. В міському самоуправлінні на постійних засадах працювали два міських архітектори та один міський інженер. В 1904 р. ці посади обіймали відповідно М. І. Дашкевич, Б. М. Корнієнко та Б. Г. Михайловський; в 1913 р. – Г. П. Павловський, О. І. Лінник та Б. А. Кустерський [294, с. 18; 296, с. 18]. Для порівняння: у 1870-тих роках посаду займав один губернський архітектор, якому допомагали два помічники, з 1875 р. з'явилась посада губернського інженера [278, с. 451; 280, с. 5].

Розширення участі мешкнців міста в якості акторів розвитку міського простору набувало все більших масштабів. Зросла кількість публікацій на тему міста. В газетах, особливо «Южный Край», «Утро» регулярно друкувалися

статті не лише журналістів, а й гласних міської думи, професорів вищих навчальних закладів, листи небайдужих городян про проблеми Харкова. Такі публікації охопили широке коло питань: водопостачання, вивезення сміття, запровадження каналізації, переведення конки на електрику, запровадження трамвайного і автобусного сполучення [181, 182]. Рівень гостроти, критичності багатьох матеріалів іноді був вражаючий, хоча якщо порівняти проаналізувати поточний стан справ у Харкові з іншими містами українських губерній Російської імперії, то виявиться, що в Харкові ситуація з комунікаціями була одна з найкращих в регіоні. Місто було забезпечено електричним освітленням, причому як центр, так і окраїни [219, с. 204]. Починаючи з 1881 р. у місті діяв водогін, який через постійні конфлікти із приватним власником розвивався вкрай повільно. Так, станом на 1904 р., коли міська дума викупила його, водопостачання отримували лише 1235 абонентів [261, с. 147-156]. Перехід підприємства у власність міста не означало миттєвих змін на краще. Причиною повільного зростання під'єднаних абонентів на 466 позиції протягом наступних шести років стала та обставина, що міське самоврядування взяло курс на паралельне проведення каналізації, без якої розширення водогону призвело б до екологічного забруднення міського простору [261, с. 156-158]. З метою підготовки до спорудження каналізації міська дума створила спеціальну комісію в 1902 р. Лише в 1911 р. думою була обрана виконавча комісія для проведення робіт, які розпочалися в квітні 1912 р. [146; 148; 149, 261, с. 97-98, 105]. Серед основних причин повільного розвитку каналізації в багатьох містах, в тому числі, і в Харкові, учасники дискусій того часу називають психологічну неготовність значної частини населення допомагати впровадженню комунікацій, а отже вдосконалювати міський простір [519, с. 188]. Без допомоги населення міська влада не могла почати цей процес не лише з точки зору фінансового боку справи, але й технічного. Тому роль думи як актора полягала в широкій роз'яснювальній роботі із домовласниками, зокрема щодо визначення суми внеску на проведення робіт, врахування специфіки її створення в різних районах міста тощо [150, 153, 176]. Можливо, саме це призвело дорізного

збільшення публікацій про термінову потребу у спорудженні каналізації [530, с. 95]. Харківському самоврядуванню знадобилося багато зусиль і часу, аби переконати окремих мешканців продати не за завищеними цінами земельні ділянки, де мали створюватися споруди для каналізації, проходити нові шляхи сполучень. Траплялися випадки, коли влада погрожувала примусово здійснити відчуження необхідних ділянок землі [261, с. 104, 139-142, 140-141]. Можемо висловити припущення, що подібна поведінка частини мешканців була пов'язана із різким збільшенням публікацій про термінову потребу у спорудженні каналізації. Бажанням «заробити» «грубі гроші» на хвилі кон'юнктури провокувало деяких акторів до прямо протилежної реакції – затягування процесу надання дозволу та ін., ніж на це розраховувала міська влада, публіцисти. Тож маємо справу з цікавою проблемою – передова частина населення постійно критикує міську владу та пропонує проекти благоустрою, а міська влада не має важелів силового вирішення проблеми. Тому очільники міста вимушені були відповідати на цю критику публікаціями в пресі та виступами в думі, допоки серед критичної маси населення не пошириться готовність сприйняти ідеї перетворення простору. Складається враження, що прокладання комунікацій в містах залежало від появи індивідуального підприємця, як актора, який був готовий взяти на себе проект і всі витрати, або ж ентузіаста з місцевих громадських діячів, який буде активно просувати подібний проект. Така ситуація була не тільки на Лівобережжі, але й в містах Поділля [367, с. 193].

Міська влада поширила співпрацю з громадськими, благодійними організаціями щодо вирішення соціальних проблем, в першу чергу, опікування існуючими та зведення нових лікарень, розвитку початкової освіти, мережі доступних бібліотек, допомоги бідним та немічним, контролю цін на основні продукти харчування – м'ясо та хліб [519, с. 127; 219, с. 201]. Земства в цей час зосереджувались на забезпеченні лікарень, створенні прихистків для малозабезпечених та ремонті доріг [237, с. 39].

Ахіллесовою п'ятою розвитку Харкова залишався благоустрій. Ворядкування квітників, палісадників, поточний дрібний ремонт парканів, ліквідація ям і стихійних залежали від наповненості бюджету міської думи. Благоустрій вважався тією сферою, інвестиції в яку не принесуть думі прибуток, тож він не мав пріоритету.

Якщо про минулий період ми говорили як про боротьбу «дворян» та «купців» в управлінні, то тепер до влади приходять новий тип людей – ті, хто мають не лише гроші та диплом про університетську освіту, але й уявлення про цінність краси міського середовища. Не можемо говорити, про їх кількісне але з точки зору впливовості вони були дуже дієвими акторами. Серед них – купці, підприємці, професори – М. фон Дитмар, М. Сергеев, М. Сумцов, Д. Багалій, М. Гредескул та інші.

Благодійні установи цього періоду все більше стають самостійними акторами в міському просторі Харкова. В цей час остаточно виокремлюються структури, які засновані на принципі взаємодопомоги (спілки студентів, наборщиків, ремісників, представників конкретних віросповідань), орієнтовані на допомогу конкретній групі населення (сиротам, бідним студентам, колишнім в'язням), спілки, які покликані боротися з конкретними соціальними проблемами (наприклад, спілка тверезості). Спілки опікувались здоров'ям населення, в тому числі, намагались боротися з дитячою смертністю [295, с. 81].

Вуличний простір став ареною діяльності цих акторів в ході проведення публічних акцій, в ході яких збирали кошти на потреби товариств: «День розового цветка» – для товариства «Капля молока» – харківської філії «Товариства для боротьби із дитячою смертністю» [137, 151, 165], «Лиловый цветок», для товариства швидкої медичної допомоги [162, 187], «День белой ромашки» для допомоги хворим на сухоти та ін. Про масштаби таких благодійних акцій дає уявлення такий приклад: в 1913 р. «Лиловый цветок» приніс 7824 руб чистого прибутку [128]. Водночас «Капля молока» не була надто популярною: до харківської філії входили близько 200 осіб, при загальній кількості членів благодійних товариств в Харкові – 10 тис. членів [170].

Досліджуючи дії та взаємодії різних акторів на початку ХХ ст., бачимо, що все більшого значення набуває пошук оптимального балансу між доцентровими та відцентровими тенденції в вирішення багатьох питань, колективістськими та індивідуалістичними. На наш погляд, це пов'язано із остаточним відходом у великому місті від становго принципу побудови їх діяльності. Тому всі ці актори розпочали процес «централізації», узгодження зусиль щодо вирішення проблем впорядкування простору, координації ініціатив, які виникають в місті. Досліджуючи цей період, бачимо, що центрові тенденції в багатьох питаннях поступаються індивідуалістичним, але з іншого боку – все одно виникає потреба певного централізованого впорядкування простору та ініціатив, які виникають в місті. Однією з таких спроб централізації було створення 1907 року Благодійної ради, яка б об'єднувала всі гуманітарні ініціативи міста. Метою ради було об'єднати та спланувати діяльність, контролювати організації, які фінансувало місто, розповсюджувати інформацію про доступні послуги, вести облік малозабезпечених та аналізувати їх потреби.

На початку ХХ ст. кількість благодійних товариств різко збільшується. Щорічно в харківських товариствах публікуються докладні звіти про їх діяльність, тож вони стають стабільною частиною міського життя. По-друге, це показує рівень ініціативності населення. Всього в місті було біля 25 саме благодійних організацій. Спілки були різні за кількістю членів – від кількох десятків до кількох сотень. Червоний хрест в Харкові налічував 36 людей, натомість спілка, яка допомагала малозабезпеченим студентам – 204 особи [293, с. 274, 279]. Процеси, що мали місце в Харкові, ставлять під сумнів тезу, яка залишається поширеною у вітчизняній історіографії з радянської доби про те, що в Російській імперії ігнорувались проблеми незаможного населення в міському просторі [225, с. 34].

В цей період швидких темпів набирає освоєння простору Харкова в північному та південно-східному напрямках. Центральна частина – важливий протягом всіх попередніх періодів адміністративний, діловий район – розширює свій простір у північному напрямку. В його межах визначається нова престижна

частина, яка все більше входить в уявлення мешканців міста як Нагірний район. Водночас дуже помітно, що тогочасна еліта Харкова – найбагатші купці, підприємці, службовці різних установ обирали собі житло в різних районах міста. Нагірний район не був центром, який приваблював їх беззастережно. Про це свідчить аналіз даних щодо розселення харків'ян, які надають адрес-календарі Харкова на 1912 р. та 1914 р. [263, 264], архівні документи [62 - 78]. Відомі в місті ділові люди оселялись в усіх частинах і навіть на окраїнах. Це не було безпосередньо пов'язано з тим, що вони обирали житло ближче до своїх підприємств або торгівельних точок. Так, С. М. Жевержеєв, один з найвпливовіших в місті купців, мешкав наприкінці Клочківської вулиці, а його торгова мережа, що становила в 1913 р. не менше 13 крамниць та погрібців, була представлена по всьому простору міста [523, с. 263]. Знакова для Харкова початку ХХ ст. родина купців Гольбергів проживала в іншій місцевості на вулиці Заїковській [413, с. 20]. Така поведінка акторів, що уособлювали місцеву еліту, мала позитивний наслідок для навколишнього простору: заможні люди дбали про благоустрій навколишньої території, домагались забезпечення комунікаціями цих віддалених районів, будували церкви. Так, із родиною Жевержеєвих було пов'язано створення та функціонування Свято-Пантелеймонівського храму на Клочківській вулиці, Гольбергів – церкви Трьох Святителів неподалік від їх будинків. Князь О. Д. Голіцин називав «пролетарською» частиною міста перетин вулиць Зміївської (сучасний проспект Гагаріна) та Петінської. Незважаючи на таку характеристику, його знайомі дворяни Турчанінові мали тут двоповерховий маєток. Поряд за його ж спогадами на боковій «немощенній» вулиці жили інші дворяни – Дудукалови [215, с. 487]. Діяльність індивідуальних акторів в Харкові підтверджує тезу про те, що в губерньському центрі до 1914 р. не було чіткої сегрегації на багаті та бідні райони. Можна погодитися із думкою Д. М. Чорного, що саме події Першої світової війни прискорили і закріпили перетворення Нагірного району на престижний, у подальшій термінології – буржуазний, в той час як район паровозобудівного заводу набув рис переважно пролетарських [523, с. 263].

Продовжував зростати вплив національних груп на простір міста. Поміж них поляки Харкова були однією з найдієвіших спільнот. Якщо перепис 1897 р. зафіксував 3969 осіб польської національності в місті, що становило 2,3 % населення, то в 1910 р. їх мешкало 6232, або 2,6 % [218, с. 270-273; 249, с. 392-393]. Римо-католицький костел не втратив свого значення як місце тяжіння громади, але в цей час зростає кількість «польських місць», що не пов'язані з релігією безпосередньо [457]. З 1909 року починає діяти так званий польський дім. Багато поляків було серед інженерів, зокрема тих, хто працював в інтересах міського самоуправління, творчої інтелігенції.

Малочисельна вірменська громада, яка, на початку ХХ ст., налічувала близько 500 людей отримала в консисторії дозвіл на проведення богослужінь у будинкових церквах (спочатку на вулиці Дмитрівській, далі на Чернишевській). Вірменська церква мала з'явитись на дешевій землі в районі вулиці Ветеринарної, проте міська дума не дала на це дозвіл [401, с. 140]. На нашу думку, це було пов'язано з тим, що у думи були свої плани на реконструкцію цієї території. Проте і її плани так само не були реалізовані.

Представників турко-татар, як визначалася в ті часи національна приналежність представників мусульманської громади, в 1910 р. в Харкові нараховувалось 793 особи, або 0,3 % жителів [218, с. 392-393]. Головними осередками їх присутності в просторі міста були дві магометанські мечеті – на березі річки Лопань та на Нетеченській, 4, [411, с. 85]. Про меншу «вмонтованість» цих акторів в простір міста свідчить той факт, що навіть під час святкування річниці подій 1812 року та війни з Наполеоном, якому надавалося загальнодержавне державне значення, для мусульман проводились окремі заходи [525, с. 51]. Можна висловити припущення, що подібні кроки були пов'язані з закритістю мусульманської спільноти, яка не змішувалась з місцевим населенням. Однак не менш важливим мотивом з боку владного актора розділити проведення урочистостей могло бути бажання запобігти виникненню напруги на конфесійному ґрунті, оскільки головною складовою частиною урочистостей було здійснення богослужінь за канонами православної

церкви. На приватній земельній ділянці по вулиці Ярославській зводиться перша мусульманська мечеть [326]. Навесні 1906 р. міська дума ухвалила рішення про виділення ділянки землі в районі Лопанської набережної для зведення мечеті на Ярославській вулиці [145; 190]. Станом на 1912 р. в місті вже існувало мусульманське благодійне товариство, яке отримувало прибутки, в тому числі, від благодійних кінопоказів і утримувало не тільки мечеть, але й кладовище та здійснювало грошову допомогу бідним [326]. Таким чином, перед війною представники цієї релігії поступово опановують своє місце в просторі.

Значно потужніше була представлена в міському просторі єврейська спільнота. Наприкінці XIX ст. кількість євреїв в місті становила 9848 осіб, або 5,7%. Станом на 1910 р. їх кількість зросла до 16243 осіб, що становило 6,9% населення губернського центру [218, с. 392-393; 249, с. 270-273]. Про активне освоєння єврейською громадою простору міста свідчить той факт, що більшість єврейських синагог було побудовано вже в останні роки перед війною, разом з молельними будинками їх налічувалось до 25 [398, с. 17]. На Міщанській вулиці було розташовано найбільший в місті ритуальний комплекс, що складався з синагоги, спеціальної лазні та інших споруд, поряд знаходився хедер. 1902 р. в цьому ж районі Ю. С. Цауне закінчує будівництво Малого театру, який став центром життя єврейської громади [398, с. 31]. В місті існували спілки, які піклувались про знедолених євреїв – спочатку за адресою Нетеченська, 40, (Захарківська частина міста), далі – на Плетньовському провулку [398, с. 37]. Активним членом єврейської общини був відомий архітектор О. М. Гінзбург. Представники громади створювали благодійні установи для підтримки молоді [269].

У 1909 р. будинок на Німецькій вулиці, що використовувалася під хоральну синагогу, мав бути знесений як аварійний [141]. На його місці звели нову величезну культову споруду. Вважається, що це була синагога для еліти – купців, промисловців, банкірів, які відносили себе до юдейського віросповідання. Синагога побудова на мінімально дозволений відстані від православного храму [398, с. 48] – зовсім поряд знаходився Миколаївський

собор. І це, до речі, показник нового, модерного часу, коли міський простір може бути наповнений виразно східними, юдейськими будівлями і це не викличе жодного супротиву влади. Головне, щоб у зацікавлених в проекті людей були гроші довести його до кінця. Ще кілька синагог знаходились на Подолі – на вулиці Ковальській поряд з караїмською кенасою; на Мордвіновському провулку; на вулиці Чеботарській; на вулиці Чернишевській; два молитовних будинки відкриваються на Москалівці [398, с. 63, 67, 69]. Така значна кількість синагог та інших споруд позначає активність та масштабність єврейської громади міста. Значна кількість синагог та інших споруд, як релігійного призначення, так і світських, позначала зростаючу активність та масштабність єврейської громади міста як реального актора. Серед єврейських організацій багато як релігійних, так і світських, що свідчить про збільшення потреб громади, які вже не задовольняли тільки культові осередки.

В місті розвивалася мережа хедерів – початкових освітніх закладів. Рядові городяни, українці та росіяни освоювали спільний простір з єврейською спільнотою в лікарняних закладах, оскільки серед євреїв було багато представників медичної професії, відвідуючи магазини по вулицях міста, на базарах, та навіть міські м'ясо свідчать окремі тарифи на бойні, де відбувалося забиття худоби за єврейським звичаєм [261, с. 217].

Можливо, саме така близькість і розповсюдженість викликала конфлікти та побутовий антисемітизм. Показовою в цьому плані є ситуація з офтальмологічною клінікою. Частина гласних харківської міської думи, що належали до право монархічних організацій, виступали проти надання окремого приміщення для офтальмологічної клініки професора університету Л. Л. Гіршмана саме через його приналежність до єврейського етносу. Міський голова О. К. Погорілко, який усвідомлював необхідність створення лікарні для лікування очних хвороб, оскільки харківська пилука була майже легендарною добився виділення приміщення на Москалівці, далеко від центральних районів. Лише через кілька років окрема споруда для клініки була зведена за рахунок бюджетних коштів [348, с. 56].

На початку ХХ століття кількість іноземних громадян в Харкові зростає вдвічі порівняно з попереднім періодом [377, с. 12], лише британців щороку приїжджало біля п'ятисот [491, с. 37]. На нашу думку, це пов'язано з тим, що місто ставало привабливим для іноземних інвесторів та технічних спеціалістів, які масово приїжджали в «столицю Півдня». На відміну від попереднього періоду, коли діяльність акторів – іноземців за походженням, мала радше одиничний характер, а ці люди ставали громадянами Російської імперії, як приміром, М. Гельферих, який виступав спонсором в справі розвитку лікарняної справи, Ж. Борман – засновник шоколадної і цукеркової фабрики, або підданий Великої Британії Г. Юм – купець, ім'я якого отримала вулиця в Нагірній частині міста в 1888 р. [317, с. 118, 68-69; 377, с. 22-24; 508, с. 79]. іноземці початку ХХ ст. – піддані інших держав. Вони долучилися до інтеграції простору міста в більш широкі європейські та азійські виміри. У просторі Харкова присутність іноземців міцно закріпилася із деякими місцями та видами діяльності. По-перше, це консульства, які обслуговували потреби громадян Франції (вулиця Катеринославська, згодом Басейна та Мироносицька), Персії (вулиця Сумська, згодом – Миколаївська площа) та нові Німеччини (Госпітальна), Великої Британії (Московська), Бельгії (Мироносицька), Австро-Угорщини (Рибна), Швеції (Костюринський провулок) [294, с. 88-89; 297, с. 94-95; 300, с. 153]. По-друге, іноземцям належали торговельні заклади, що обслуговували городян. По-третє, в публічному просторі міста набирає значення спорт. Серед городян з'явилося і стрімко зростало захоплення футболом. На майданчиках для гри, що облаштовані були в Харкові, певний час домінувала команда «Товариства М. Гельферих-Саде», де провідну роль відігравали англійці брати Віннінги, Д. Р. Гіллеспі та ін. Останній, до речі, був обраний до Комітету футбольної ліги Харкова [195; 196].

Навчальні заклади продовжували впливати на творення міського простору Харкова. Якщо на самому початку ХХ ст. в місті діяли три вищі навчальні заклади, 13 середніх і 111 нижчих, то в 1910 р. існували п'ять вишів, 25 середніх, 52 нижчих шкіл. Станом на 1917 р. ця мережа ключала 8 вишів, 37

гімназій та реальних училищ, велику кількість середніх спеціальних училищ, 55 початкових навчальних закладів, а також різноманітні курси, студії тощо. Переважна більшість освітніх закладів фінансувалися коштом міського самоуправління, громадських організацій, приватних осіб [218, с. 462; 377, с. 42-43]. Це свідчить як про актуалізацію освіти в тогочасному суспільстві, так і про зростаючу потребу у висококваліфікованих кадрах на місцевих підприємствах та установах. Всі вони доволі рівномірно розмішувалися в просторі міста.

Розвитку міста в північному напрямку сприяла діяльність університету, в першу чергу розбудова клінічного містечка, яке з'явилося наприкінці XIX ст., так званий район «нових клінік». У 1909 р. було відкрито хімічний корпус університету біля вулиці Університетської [234, с. 46]. Але головна роль навчального закладу в даний період проявляла себе не скільки у діяльності університету як корпорації, а діяльності людей, які працювали та навчалися в його стінах, не у продукуванні фізичних змін простору міста, а насичення його новими ідеями та смислами. Ця діяльність стосувалася роботи міського самоуправління, місцевих благодійних установ та громадських організацій наукових досліджень проблем, породжених модерним містом, починаючи з питань якості продуктів на міських ринках і закінчуючи участю у розслідуваннях кримінальних справ [233, с. 367]. З університетом напряму були пов'язані осередки харківської громади та українських національних партій. Проте це обумовлювало сезонність партійної роботи: канікули студенти проводили поза містом [235, с. 32-33].

На початку XX ст. представники іншого навчального закладу починають збільшувати свою роль в творенні міського простору – більшість міських архітекторів так чи інакше пов'язані з Технологічним інститутом. В ньому викладались дисципліни, пов'язані з будівництвом, зокрема, «Архітектурне креслення» [484]. На початку XX ст. через збільшення кількості студентів добудували ще один корпус [441, с. 16]. Навколо цього навчального закладу формується окремий район престижних садиб.

Будинки інтелектуальної еліти, зведені в цей час на прилеглих до інститутського містечка вулицях, вражають архітектурною розмаїтістю. Кожний проект створювався індивідуально, але простежується спільна тенденція будувати щось схоже середньовічний замок. В даному випадку замовники і творці споруд віддавали належне як модному неоготичному стилю, так і ніби намагалися промовити «мій дім – моя фортеця». Будинки зрідка прикрашались родинними ознаками на кшталт гербів, можливо, тому що власники не виключали потреби їх продати через певний час. адже сама доба стимулювала мобільність, постійні пошуки нової роботи, затишку. До такого типу споруд належав будинок інженера О. І. Феніна на вулиці Юмівській [485], на Пушкінській – кілька садиб представників інтелігенції, на Мироносицькій – будинок історика В. П. Бузескула, в цьому ж районі оселився професор-орнітолог М. Сомов, історик Д. І. Багалій [263]. Майже всі професори Технологічного інституту проживали або на території навчального закладу, або на найближчих вулицях – Каплунівській, Юмівській, Черноглазівській тощо. Цей перелік можна продовжувати і далі. Всі ці вулиці знаходяться в Нагірній частині міста, в районах між Технологічним та Ветеринарним інститутом. Тобто в місті виділяється так би мовити «професорський район», обумовлений близькістю цих навчальних закладів.

Творення міського простору продовжували нові навчальні заклади. В 1910 р. харківська громадськість, зокрема професор університету М. І. Палієнко гостро поставили питання про відкриття Комерційного інституту [130]. Центральна влада не дала дозвіл, і тоді при Харківському комерційному училищі в 1912 р. було відкрито Вищі приватні комерційні курси із чотирирічним терміном навчання, які перетворилися на Харківський комерційний інститут в 1915 р. [394, с. 51]. Заклад мав власну будівлю по створеному за східними мотивами проекту О. М. Бекетова на Єпархіальній, 44. До речі, в ньому жінки та чоловіки навчались разом. В наступні роки виникло ще два комерційних училища. У 1907 р. в Харкові відкрились Вищі жіночі курси Товариства допомоги працюючим жінкам при Харківському університеті,

в центральній частині міста (Вірменський провулок, 7). Вже через кілька років – в 1913 р. – починається будівництво для курсів окремої споруди. Автором проекту у стилі неокласицизму за адресою Міроносицька, 72. був О. М. Бекетов [411, с. 154]. У 1910 р. з ініціативи Харківського медичного товариства в місті діяв Харківській жіночий медичний інститут університет в орендованому приміщенні на вул. Сумській. [411, с. 155-156]. На початку ХХ ст. в Харкові було створено Художнє училище.

Навчальні заклади стали простором, де функціонували (легально – під час революції 1905-1907 рр., нелегально або напівлегально – в наступні роки) осередки політичних партій. Студенти брали участь у демонстраціях, проводили партійні зібрання в аудиторіях своїх альма-матер [377, с. 87-89; 441, с. 26-30]. Особливістю Харкова стала присутність тут всіх ідеологічних течій – кадетів, соціал-демократів (меншовиків і більшовиків), есерів, російських націоналістів та монархістів, українських політичних партій [440, с. 23; 516, с.197]. Таким чином, перед 1914 р. в Харкові з'явилась величезна кількість вузькоспеціалізованих закладів як чоловічої, так і жіночої, і навіть спільної освіти. Це свідчить як про актуалізацію освіти в тогочасному суспільстві, так і про зростаючу потребу у висококваліфікованих кадрах на місцевих підприємствах.

Місто періодично потрапляло під удари стихійних лих, епідемій, забруднення та інших аспектів, пов'язаних із навколишнім середовищем. Порівняно із ХІХ ст. підтоплення території, пожежі ставали менш небезпечними для функціонування міського простору, адже актори навчилися приборкувати їх. Путівник О. Гусева повідомляє про страшну зливу, яка відбулась 20 червня 1902 року. Менш ніж за 20 хвилин вода піднялась настільки, що спричинила «довольно значительные разрушения» [219, с. 20]. Проте паводки як катастрофа для простора міста (зокрема, такі, як 1888 р. та 1892 р.) все ж таки залишилися у минулому, про що згадувалося на сторінках місцевих газет [167].

На початку ХХ ст. в Харкові сталися епідемії тифу та холери, які негативно позначилися на прирості населення [377, с. 8; 519, с. 184]. Їх виникнення та поширення не були винятково і безпосередньо пов'язані з внутрішньоміськими негараздами. Епідемії завдавали більше шкоди населенню губернії, ніж головного міста, актори якого – міська управа, дума, лікарні, Медичне товариство та інші установи швидко реагували на загрози, надавали допомогу хворим, а лікарі та студенти Харкова залучалися до участі в ліквідації лиха. Так, тільки для ліквідації епідемії холери в 1910 р. було задіяно в повітах 150 студентів [157, 147, 163, 208, 156]. Кількість осіб, що потерпали від різних епідемій, була значною протягом всього періоду. Станом на 1 січня 1910 р. в Харкові нараховувалось 49 хворих на віспу, 91 – на кір, 258 – скарлатиною, 280 – дифтерією, 390 – тифом [211]. В середньому на рік кількість хворих від різних епідемій становила близько 7 тис. осіб [210].

Одним із суттєвих факторів, що впливав на епідеміологічну ситуацію в місті, була брудна неякісна питна вода [530, с. 35]. Цей чинник стимулював не тільки вирішення проблем з водопостачанням в місті, але й провадити наукові дослідження стосовно гігієнічного стану [208]. Натомість масштабні пожежі, які загрожували б функціонуванню цілого міського простору, вдалося подолати поліцейським наглядом, вдосконаленню роботи пожежних частин, поширенню мурованої забудови. Проте їх кількість зросла, порівняно із кінцем 1890-х рр., коли в середньому на рік їх траплялося 132 [310, с. 458] і залишалася стабільною: в 1901 р. в Харкові їх сталося 213, 1912 р. – 222 [158, 197]. В 1914 р. в місті зафіксовано 179 пожеж, збитки від яких сягали 600 тис. руб [184], що значно менше, ніж, приміром траплялося у попередні роки. Так, лише одна пожежа в Суздальському ряду в 1885 р. завдала збитків власникам торгових закладів на понад 1 млн руб. [185].

Постійними мешканцями міста разом з людьми були різні тварини, передовсім коні та собаки. Станом на 1914 р. статистика позначає, що в місті було зареєстровано 3854 коня, 7904 голів рогатої худоби, 1147 вівці, 3838 свиней, 256 кіз [238, с. 5]. Коні використовувалися як транспортний засіб

візниками, конкою, приватними особами і епідемії серед них були проблемою для містян. Інших домашніх тварин тримав лише невеликий відсоток родин: ті, хто вирощував на продаж, та для власних потреб. Щодо собак можна натрапити на дещо дивне формулювання «прибегают вместе с крестьянами» [530, с. 182]. Ю. Шевельов згадує, що собаки були нічийними, але проживали в конкретних дворах [302, с. 48]. Непрямим свідченням значного поширення їх серед мешканців є дані щодо сплати так званого збору із собак до бюджету харківського міського самоврядування. В 1912 р. він становив 3 тис руб, для порівняння в Києві – 6,7 тис, Полтаві – 839 руб [227, с. 23, 47, 67]. Натомість із коней та власників приватних екіпажів Харків отримувала 12,7 тис руб зборів на рік, велосипедів та автомобілів – 5 тис руб [227, с. 67]. Харківське міське самоврядування організувало службу ветеринарно-санітарного нагляду за тваринами міста, згідно з даними якої в 1912 р. було зафіксовано 50 собак, хворих на сказ, 122 хворих коней [138].

В історичних джерелах нарративного характеру збереглися скаргимешканців на відсутність дерев у місті. Лише окремі парки, в тому числі, перед лікарнями, трохи рятують ситуацію [79]. Публіцисти, пересічні городяни вважали, що Харків, як степове місто, не зможе позбутись пилу та сухого повітря [204]. Проте на листівках та фотографіях того часу свідчать, що ситуацію починають вирішувати, насаджуючи молоді дерева. Та все ж таки маємо зазначити, що міський – це простір, в якому дерева представлені лише обмежено. На нашу думку, відсутність достатньої кількості зелених зон пов'язане із активним освоєнням простору міста, недбалим ставленням до природних об'єктів. Станом на 1914 р. в Харкові налічувалось 38 парків (Дивись Додаток 5). Скоріш за все, в їх число включали не тільки власне парки, але й сквери перед суспільними будівлями та лікарнями. За спогадами А. Мікін, місто прикрашали чудові дубові гаї, проте В. В. Тимофеев зазначає перебільшення з точки зору мандрівниці [235, с. 45].

Гомогенність простору міста підтримувала розгалужена транспортна мережа. Частина міста були міцно поєднані між собою завдяки різним типам

транспорту. В Харкові залишалися затребуваними візники, місця стоянок яких не змінилися із XIX ст.: головна – на Торговій площі, вантажні перевезення – біля ринків та на Рибній вулиці [219, с. 37]. Поява трамваю суттєво змінила маршрути та масштаби пересування мешканців в міському просторі. Через конфлікт міста із власниками конки, Харків не мав права будувати трамвайні лінії по центральних вулицях. Тож жителі відносно периферійних вулиць отримали можливість користуватися зручним і дешевим транспортом. Станом на початок 1911 р. по Петінській, Клочківській, Іванівській, Панасівській, Пушкінській, Греківській вулицям курсували 57 вагонів, а інтервал руху становив чотири хвилини [178, 177]. Але рух по головних і другорядних вулицях суттєво впливав на масштаби користування цими двома конкуруючими видами транспорту. Так, конка продавала понад 16,9 млн квитків на рік, а трамвай – 17,7 млн. [139, 140]. при тому, що 1912 р. довжина ліній трамваю становила 17 верст 98 саж., а конки, яка не розвивала свою мережу, – 9 верст 324 саж. [201]. В місті з'явилися перші автомобілі: 1915 р. вже налічувалося 300 переважно приватних, автівок. З 1910 р. було здійснено спробу організувати автобусний рух між вокзалом та Сумською вулицею [299, с. 40].

Розбудована наприкінці XIX ст. система сучасних мостів дозволила перейти до впорядкування та брукування вулиць і тротуарів, зокрема на самих мостах. Поява нових мостів в цей час, таких як Нетечинський (споруджений 1910-1911 р.) поклала початок опануванню внутрішніх, периферійних кварталів, та мала сприяти розвитку трамвайної мережі по Греківській вулиці [168; 169; 179]. Кузнечний міст зазнав перебудови, оскільки інтенсивність руху через нього вимагало нових технічних рішень [180].

На початку XX ст. в Харкові приватний будівельник як актор набув величезного впливу на формування міського простору. Окрасою міста в цей період стали прибуткові будинки. До речі, дуже багато яскравих споруд з'явилося саме в останнє передвоєнне десятиріччя. Щільна забудова міста високоповерхівками висуває не тільки стильові вимоги до архітекторів, але й поставило їх перед необхідністю вдосконалювати побутові умови, наприклад,

необхідність підвищувати інсоляцію будинків [405, с. 18]. Так само раціоналістичною і, одночасно, художньою потребою був вертикалізм будинків, а з ним – і підвищення контролю над зведенням будинків з метою не допустити аварій. Окремі будівлі тепер не зливаються в єдиний ансамбль, як це було за часів панування попередніх стилів, через різноманітність стилів [405, с. 37].

Архітекторів та інвесторів відтепер не зупиняв навіть незручний рельєф ділянки при зведенні прибуткового будинку. Виходить, що цей бізнес був дійсно вигідним в той час. Зазвичай на перших поверхах таких будівель розташовувались нежитлові приміщення – магазини, склади, аптеки, перукарні тощо. Ця інфраструктура забезпечувала повсякденні потреби мешканців у продуктах щоденного споживання, лікарській допомозі, послугах різних спеціалістів. Типовим вирішенням комплексу питань освоєння міського простору є приклад провулку Театрального, який належав до незручної місцевості – схилу, хоча і проходив поруч із Пушкінською вулицею. На підтвердження наших слів варто простежити відсоток людей, які заробляли на оренді. Проаналізувавши оціночні аркуші та «Весь Харків» станом на 1914 р. 2/3 місцевих мешканців заробляли на оренді [264, с. 279]. З архівних справ постає дуже строкатою картина щодо наявності вигід у будинках і домоволодіннях Театрального провулка. Так, домоволодіння № 1 та № 9 опалювали голландські пічки; будинки № 1 та № 5 під'єднані до водогону та каналізації; у будівлі № 4, під'єднаній до водогону, було централізоване водне опалення, а в будинку за адресою Театральний, 6 – електричне освітлення, пічне опалення, але не було каналізації й водогону. Навіть у найдорожчому Нагірному районі, новобудови були забезпечені вигодами на низькому рівні. Вигоди були доступні лише окремим мешканцям, а власники будинків, очевидно, не мали підстав збільшувати орендну плату, що впливало на прибутковість їхнього майна.

Такі ж само висновки можна зробити на підставі дослідження документів про домоволодіння з інших частин міста. На вулиці Петінській (Захарківська частина) селянин Онуфрій Ріяка володів двоповерховим будинком, в якому

розмішувалось сім квартир, одна майстерня та перукарня [62, арк. 57, 58]. Серед мешканців Харкова, що винаймали квартири, користувались попитом чотирьох – п'яти -кімнатні апартаменти [63, арк. 275]. Заробляли на оренді представники абсолютно різних станів та професій. Якщо ми звернемося до статистики кількості мешканців на один будинок, то зрозуміємо, що на початку ХХ ст. це число постійно збільшується (Дивись Додаток 7). Це означає, що харків'яни почали активно освоювати багатоквартирні будинки.

Вище мова вже велася про житло для заможних городян. Як виглядала справа із житлом для інших категорій населення, розглянемо далі. Відомий харківський архітектор М. Г. Диканський (автор книг «Квартирный вопрос и социальные опыты его решения» (1908), «Постройка городов, их план и красота» (1915)) долучився до дискусій щодо забезпечення «простого» населення недорогим та якісним житлом. В його роботах простежується сильний вплив соціалістичних ідей (в тому числі, прямі посилання на К. Маркса). Головний акцент він робив на тому, що навіть найдешевше житло має відповідати всім санітарним вимогам [222, с. 88]. Автор висунув ідею, що з розвитком шляхів сполучення частина населення зможе жити в передмісті, що дозволить створювати міста-сади і вирішити частину проблем [222, с. 115]. Ідеальним житлом, на думку М. Г. Диканського, все одно залишалась приватна садиба, яка дозволяла мешканцям облаштовувати життя на свій лад [222, с. 177-178]. В принципі, саме в індивідуальних садибах різного рівня заможності і проживає середній та багатий прошарок харків'ян. Проте проблема з житлом постала для новоприбулих незаможних робітників. З точки зору технічних нововведень проблеми опанування міського простору досліджував О. М. Гінзбург (роботи «Железобетон» (1907), «О профессиональной организации и этике зодчих» (1915)). 1904 р. О. М. Бекетов розробляє проекти дешевого житла для робітників [411]. Плюралізм в архітектурі остаточно позбавив місто стильової єдності, що, в свою чергу, негативно позначилось на естетиці [451, с. 216]. На шпальтах тодішніх газет точилась дискусія щодо порушення

стильового ансамблю міста 4-5-поверховими будинками, які ламали просторову логіку вулиць [172].

Таким чином, архітектори Харкова на початку ХХ ст. виступали не лише в якості митців, але й були глибокими аналітиками, які досліджували місто з точки зору будівництва, соціальних проблем, забезпеченості комунікаціями тощо. Переваги проживання в індивідуальних садибах для робітників харківських заводів підтримувала міська дума, земельна комісія якої в жовтні 1912 р. вирішила віддати робітникам ХПЗ 35 дес міської землі в аренду терміном на 36 років під забудову. При чому розглядалось питання розпланування її на вулиці, парки і сквери та житлову зону. Остання мала займати 25 дес і бути поділеною на ділянки в 200 саж кв, з яких 80 планувалося резервувати під будинок [132]. За сприяння власника ХПЗ робітники підприємства отримували можливість зводити власні будинки на Холодній горі, Лисій горі, Петінській вулиці [519, с. 91-92]. Через дорожнечу землі напередодні Першої світової війни з метою «розвантаження» міського простору для різних категорій зайнятих на залізниці, та й інших мешканців почали реалізовувати програму створення селищ у приміській зоні «Липова Роща», «Високий», «Южный», «Зелений Гай», вздовж Севастопольської лінії залізниці, «Водяне», «Джерело», «Рай-Еленовка» – вздовж Миколаївської. Для всіх них передбачалася сучасна інфраструктура: водогон, тротуари, електрика та навіть проведенням лінії трамваю [129, 186, 192]. Прикладом практичного вирішення питання зручного і комфортного житла в самому місті був дім на вулиці Римарській (сучасна адреса – Римарська, 6). Його автор та власник архітектор О. І. Ржепишевський створив багатоквартирний будинок з індивідуальними помешканнями. Селились в цих якісних та розрахованих під індивідуальні потреби квартирах, митці, лікарі, архітектори тощо. Будівництву передували серйозні обрахунки економічної вигідності проекту, зроблені самим О. І. Ржепишевським [358].

Проте історичні джерела, що навіть талановиті архітектори змушені були працювати «на потік». В. Г. Кричевський за перші 2 роки своєї служби в міській

управі, як архітектор-початківець, створив проекти більше 200 міщанських будинків для Заїковки та Москалівки [463, с. 101]. Це, в свою чергу, означало збільшення потреб у житлі серед місцевих мешканців.

В рамках Харківського літературно-художнього гуртка існував окремий архітектурно-художній відділ, метою якого було поширення українського стилю і українського мистецтва [514, с. 85]. Архітектура не існувала в вакуумі, тож на світогляд архітекторів впливала культурна атмосфера міста. Одним з таких творчих осередків було зібрання української інтелігенції в будинку Алчевських, куди входили О. Бекетов, Б. Грінченко, П. Мирний, Д. Багалій та багато інших [463, с. 103]. В полеміці щодо проблем архітектурних стилів на шпальтах газет брали участь не тільки художники та архітектори, але й адвокати (в тому числі, в Харкові М. Міхновський, політичний діяч та автор твору «Самостійна Україна», громадський діяч К. М. Бич-Лубенський), історики, письменники тощо [514, с. 28, 32, 37, 76]. Більшість учасників дискусій підтримали необхідність впровадження в архітектурі Харкова українського стилю. Так само місцеве самоврядування виступило замовником кількох проектів суспільних будівель саме в цьому стилі [526, с. 50]. Дотримання високих естетичних стандартів до розвитку міського простору підтримувала громадська організація «Спілка харківських художників».

Фактично, дискусії щодо цього стилю, імплементація в міський простір громадських і приватних будинків, зведених за канонами українського модерну, не менше, ніж політична діяльність М. Міхновського та видання тижневика «Сніп» тощо, вводили українство в міський простір Харкова. Це підкреслює, що національне відродження, яке ми звикли пов'язувати лише з політикою та мовою, напряду виражалось і в царині містотворення. Таким чином, архітектура вкотре ставала поряд з ідеологією. В українському стилі в Харкові були збудовані як приватні помешкання (Полтавський шлях, 67 та Пошта на Плеханівській архітектора Є. Н. Сердюка), так і нежитлові (комплекс споруд Харківської селекційно-сільськогосподарської станції, архітектор Є. Н. Сердюк, будинок Художнього училища, архітектор К. М. Жуков) [514, с. 70, 72, 75].

Будівля Харківського художнього училища на вулиці Каплунівській також була створена в українському стилі [348, с. 108].

Звичайно, в місті розвивались і інші стилі, представлені майже всі напрямки модерну – неоготика, неокласицизм, псевдоруський, східний стиль тощо. Інколи доволі важко визначити напрям, в якому збудована та чи інша будівля через те, що архітектор не дотримувався певних канонів, а намагався створити індивідуальний проект. Розглянемо кілька визначних пам'яток.

В Харкові досьогодні існує такий собі «будинок з химерами» - це приклад того, як родина виражає себе і свою історію в архітектурному символізмі. Він побудований в 1912-1914 роках у стилі модерн з елементами англійської готики. Архітектор В. М. Покровський будував його для гімназії, якою володіли його сестри. Тобто цей проект повністю визначався смаками і ідеалами Покровських. Більше того, сестри без відома брата додали в проект скульптуру, яка зображує його та його помічника. Цей будинок і досі вважається однією з найоригінальніших пам'яток Харкова [Дивись Додатки 24, 25].

Оригінальні приклади поєднання індивідуальності замовника і творчого замислу архітектора демонструє будинок, який спроектував О. Гінзбург для рибного магазину (сучасна вулиця Грабовського), весь перший поверх оздоблений рибками, які не просто означають спеціалізацію продажів, а й є справжніми витворами мистецтва. Що цікаво, тепер архітектурні стилі в Харкові розвиваються паралельно із Петербургом модерн так само прийшов в 1900-ті роки [389, с. 185].

Архітектори шукають для будівництва прибуткових будинків значні порожні ділянки – щоб нічого не обмежувало проект. Тож для їх інтересів підходить як ті ділянки, які територіально можуть бути віднесені до престижної частини міста, але з тієї чи іншої причини ще не забудовані, так і місця, де можна масово знести старі дерев'яні будівлі. Д. М. Чорний звернув увагу на зменшення кількості приватних будинків впродовж 1900 – 1914 р. [520, с. 38]. Зважаючи на значний будівельний бум в місті, це викликає подив. Ми вважаємо, така ситуація, очевидно, виникла внаслідок ліквідації менших за розміром старі

будівлі і зведення на їх місці зводились багатопверхові нових. Це підтверджують як описи харківського господарства тих часів [261, с. 3], так і приклад інших міст [405, с. 35]. Саме з ідеєю забудувати центральну частину міста багатопверховими кам'яними будівлями і пов'язано бажання заборонити в центральній частині міста зводити дерев'яні споруди. На початку ХХ ст. змінюється сам силует міста, в якому значно побільшала кількість споруд вище трьох поверхів.

Саме в цей період в Харкові нарешті з'явилися перші пам'ятники. В 1907 р. урочисто відкрили бюст О. Пушкіна. Між 1905-1907 рр. в місті тривала боротьба навколо встановлення пам'ятника В. Н. Каразіну. В 1909 р. увічнили пам'ять М. Гоголя. Зазвичай пам'ятники ставили у скверах та паркових зонах, тож передовсім вони мали виконувати функцію прикрашання міського простору. Паралельно з цим обрання для вшанування тієї чи іншої постаті відкриває процес боротьби за міську ідентичність. Для порівняння: до початку ХХ ст. в Одесі з'явилося п'ять пам'ятників, один з яких був присвячений О. С. Пушкіну, решта увічнювала державних або місцевих очільників [345, с. 258]. Навідміну від Одеси, спільнота Харкова не вбачала визначної ролі правлячих осіб у становленні міста.

До самого початку Першої світової війни в місті точилися дискусії стосовно встановлення пам'ятника М. Лисенку [519, с. 229]. Бюст Т. Шевченка який певний час стояв на подвір'ї маєтку Алчевських, поки його не змусили знести. У квітні 1906 р. одеський скульптор К. Едуардс запропонував міській владі Харкова створити пам'ятники Г. Ф. Квітці та Т. Г. Шевченку, але подальшого розвитку справа не мала [306, с. 79]. Тож маркування простору міста пам'ятними знаками та назвами почалось лише в ХХ ст. Причому вшануванню постатей які вважалися носіями загальноімперських традицій надавалась перевага. Серед місцевих харків'яни, як і раніше, вшановують в назвах вулиць імена видатних купців та міських діячів. Міський простір починає відображати боротьбу ідентичностей, і це стосується не тільки

національності, але й смакових пристрастей, унаочнення власних захоплень в просторі.

Реалією доби було те, що частина вулиць все ще знаходилась у приватній власності, що заважало їх впорядкуванню [224, с. 47]. Діяльність приватних власників шкодить екології міста, адже господарі ділянок, що виходили на набережню, підсипають береги, щоб збільшити корисну площу [224, с. 50]. Але тепер це питання про неприпустимість такої діяльності піднімають не окремі провладні актори, а суспільні діячі, що вимагають змін в законодавстві посилення контролю з боку міської влади. На їх думку, небажання однієї людини дотримуватись екологічних вимог, продавати свою ділянку на користь міста не може ставати на заваді реалізації загальних планів впорядкування Харкова [261, с. 139]. В цей час зароджувалось усвідомлення міста як колективного простору. Це підтверджують також заяви, з якими виступає населення різних районів міста. Наприклад, мешканці Москалівки вимагали замостити вулиці, провести освітлення та впорядкувати їх район [144].

Про невпорядкованість міського простору за вимогами модерної доби свідчило маркування адрес в просторі. В путівниках та адресних книгах початку ХХ ст. чітко вказується вулиця та номер будинку. Проте в рекламних оголошеннях все ще побутують орієнтири на кшталт «Торгівельна площа поряд з Міським банком» [228, с. 21], «Катеринославська вулиця, будинок Руфа» [228, с. 23], «Горяїновський провулок, власний будинок» [228, с. 28] тощо. Таким чином, можемо зробити висновок, що в свідомості мешканців і досі велику роль відіграють орієнтири характерні для сприйняття простору в системі координат, а не точні адреси. Поряд з цим уточнююча інформація, що фабрика, склад чи лавка знаходиться у власному приміщенні, додавала хазяїну престижності. В оголошенні у переважній більшості випадків магазин називався за іменем власника, тобто бренд створювався під конкретну людину, а її ім'я маркувало міський простір.

На початку ХХ ст. районування Харкова відбувалось за кількома різними варіантами. За адміністративним поділом територія міста поділялась на 6

поліцейських діляниць та 11 районів [377, с. 6]. Значно менше значення надавалося відтепер поділу на три історико-географічні частини, характерні для попередніх часів. Різні історичні джерела свідчать, що на початку ХХ ст. представниками влади, городянами виділялись мінімум вісім осередків: центр навколо Миколаївської площі (сіті, діловий квартал); Нагірний район (навколо Технологічного інституту); колишня Залопанська частина: район навколо Благовіщенської вулиці; район вокзалу та Іванівка; Холодна гора і Лиса гора; колишня Захарківська частина: Москалівка, Кінний ринок та район навколо Харківського паровозобудівного заводу (далі – ХПЗ). Влада враховувала такий поділ: під час святкування ювілею Великої вітчизняної війни 1812 р. урочистості відбувались паралельно за схожою програмою – у центрі міста (Миколаївська, площа); на Іванівці; на Катеринославській вулиці; на Кінній площі [525, с. 51]. Поруч і паралельно із цим вважались харківськими окраїнами Іванівка, Піски, Панасівка, Ключки, Гончарівка, Москалівка, Заїковка, Чугуївка, Журавлівка та Основа. Невизначеність, розмитість, рухливість міського кордону залишалась актуальною станом на початок ХХ ст. Мешканці так само сприймали місто поділеним на райони. Проте це відчуття кластерності залишається актуальним і для сучасних городян [550, с. 17].

Розглянемо окремо кожен частину міста. Визначальним критерієм для поділу міста на частини стала вартість землі. Хоча відповідно до цін дослідники поділяють землю на престижні та «пролетарські» райони, ми вважаємо, що не можна казати про існування просторової сегрегації в місті. Будинки представників різних станів та різних майнових статусів розташовані дисперсно по всьому місту (ми докладно про це писали вище). Проте найдорожчим вважався Нагірний район, можливо тому, що він забудовувався останнім і зведені тут споруди відповідали останньому слову техніки. Він вважався найдоступнішим з точки зору транспортної мережі.

Центральна частина заповнюється багатоповерховими будівлями готелів, банків, прибуткових будинків тощо. Центральний район міста майже позбавлений дерев. Окрасою центру, зеленою зоною був сквер, розбитий

напроти Будинку дворянського зібрання. На перших поверхах різноманітних споруд розташовані доволі затишні місця відпочинку (Дивись Додаток 9). Проте частина центральних вулиць, в тому числі, Поділ, залишаються забудованими двоповерховими будинками [234, с. 19; 235, с. 41]. Провулки Костюрінський, Троїцький, вулиця Кооперативна та інші досі символізують «тихий центр» міста, де збереглась дореволюційна двоповерхова забудова. А от забудова вулиці Ковальської була зруйнована у 2016 році.

В цей період суттєво змінюється північна частина міста, яка з'єднана з центральною. Тут оновлюювалася частина Сумської вулиці за Будинком Державного банку, розпочалася забудова тієї частини Сумської вулиці, яка починалася за Ветеринарним інститутом [363, с. 153]. Наприкінці її з'явилися як прибуткові будинки, так і приватні садиби. Розбудовувалась тісно пов'язана із районом Сумської вулиці Пушкінська вулиця в районі Технологічного інституту, там з'являються нові вулиці (Максиміліанівська, Каплунівська тощо), реконструюються старі (провулок Театральний). Путівник 1905 р. визначає як центральну вулицю Сумську, бо на ній вирує ділове життя [228, с. 95], хоча в попередній період такою вулицею була Катеринославська. На початку ХХ ст. в даному районі з'явилися нові навчальні установи, більшість з них отримує власні будинки.

Нові магазини активно з'являлись в районі Університетського пагорбу, між Катеринославською вулицею та Благовіщенським базаром [519, с. 127]. Осередком для розваг у місцевого дворянства та заможного купецтва був відомий ресторан-готель «Grand Hotel». Як зазначав О. Д. Голіцин, цей ресторан на Павлівській площі став місцем, де «обыкновенно останавливалась вся помещичья Украина» [215, с. 337]. Це місце було точкою перетину різних станів, адже тут головну роль відігравала вже не соціальна приналежність, а наявність конкретних статків.

На початку ХХ ст. було зведено споруди Волзько-Камського банку (1906-1907 рр.), Купецького банку та Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку (1910-1913 рр.) [310, с. 66], Азовсько-Донського банку

(1913-1914 рр.). Ці будівлі, окрім своєї формотворчої ролі в просторі центру Харкова, унаочнювали нову роль міста в загальноімперському просторі. Резиденції майже всіх банків знаходились на центральній площі – Миколаївській. Вони, так само як і «прибуткові будинки» цього району, розташовувались по червоній лінії. Мандрівники зазначали, що банківські будівлі були найкрасивішими серед інших в місті [235, с. 43]. Урочисті 4-поверхова споруди сміливо конкурували по оздобленню з Миколаївським собором, що знаходився поряд. Якщо раніше архітектурними домінантами в міському просторі були виключно церкви, тепер з ними впевнено конкурували багатопверхові будинки комерційних установ. Сумська вулиця в районі Університетського саду залишається зеленим куточком в місті. На фотографії початку ХХ ст. видно, як напроти нього висаджують молоді дерева в спеціальних підпорках [104].

Новим типом споруд був Будинок з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії, зведений у 1902-1907 роках архітекторами Б. Г. Михаловським, Сергієм та Іллідором Загоскініми. Він відігравав кілька ролей в просторі міста: ділового центра, клубу різноманітних зборів промисловців, і місцем, де завдяки передовим інженерами, народжувалися інновації, та можна було ознайомитися із музейними експонатами технічного характеру. Невипадково саме там була розташовані перші в місті авіаційна виставка та курси авіапілотів.

Напроти Будинку з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії страхове товариство «Саламандра» побудувало «прибутковий будинок», обладнаний за всіма останніми технічними новаціями. Що цікаво, цьому будівництву не перешкоджала війна. В результаті проведених робіт харківський простір вздовж Сумської вулиці суттєво змінився. Про це свідчить знакова фотографія вулиці Сумської в районі сучасної площі Свободи, яку можна датувати 1901-1910 рр., адже зображена тут будівля була зведена не пізніше 1901 р. [560] (Дивись Додаток 7). На фото видно, що вулиця забрукована, забудована багатопверховими будинками. Зліва видно огорожу Університетського саду. У 2015 р. це фото було опубліковане в малотиражному виданні «Харьков в

открытках» [508]. Проте воно було неправильно атрибутоване: в описі зазначалося, що на місці будівель справа було зведено театр опери та балету (ХНАТОБ), проте насправді театр розташовується напроти скверу Перемоги, вище по вулиці. Будинки справа дійсно не збереглись, зараз на цьому місці офісний центр АВЕК та будинки радянської доби.

Напередодні Першої світової війни Сумська вулиця різко обривається, перетворюючись на Сумське шосе. Лінія забудови підкреслює її кінець [94]. Збереглось кілька фотографій цього району міста. На фото з колекції М. Самокиша зображено дівчину з бараном, яка стоїть біля кількоповерхової (мінімум два поверхи) споруди, схожої на прибутковий будинок. Далі по вулиці розташована двоповерхова садиба в готичному стилі (Дивись Додаток 16). За спиною дівчини починається вільний, степовий простір. Оскільки Сумська вулиця зазнала серйозної реконструкції впродовж ХХ ст., тож зображена на фото садиба не збереглась, але можемо припустити, що розташовувалась вона за сучасним міським парком імені М. Горького. Приблизно в районі перед парком розташовувалась садиба редактора газети «Южный край» І. Йозефовича. Відомий харків'янин побудував її в останній рік перед війною, у 1913 р. і встиг продати перед остаточним встановленням радянської влади в 1918 р. [68, арк. 92]. Отже, ця територія активно забудовувалась не тільки прибутковими будинками чи офісами, але й приватними садибами. Це підкреслює престижність району незважаючи на його окраїнне розташування. Центральна частина міста, яка має передовсім забезпечувати інтереси бізнесу, стрімко розширюється на північ.

В Залопанській частині міста, крім інтенсивної забудови приватними будинками, формувалася новітня інфраструктура торгового та відпочинкового характеру. Поблизу залізниці, на вулицях Чеботарській та Коцарській жили робітники заводів, що знаходяться поряд [363, с. 129, 124]. Специфіку Панасівки та Іванівки, визначали мешканці, які працювали на залізниці. Важливою новацією в просторі району була поява двох нових амбулаторій, які забезпечували мешканцям цього району доступ до медичних послуг. Перед

Першою світовою війною планувалось звести початкове училище на Холодній горі [261, с. 34].

З метою впорядкування торгівлі на Благовіщенському базарі було зведено кам'яну криту будівлю (Дивись Додаток 12). Як вважають дослідники, головну роль в його будівництві зіграв О. К. Погорілко, який намагався втілити в Харкові німецькі ідеали і полегшити контроль за якістю товарів [348, с. 30]. Підготовка до реконструкції почалась ще на початку ХХ ст. – про це свідчить випуск «Пам'ятної книги» ринку з докладними планами всієї його території [241]. Біля ринку проходив трамвайний маршрут. Впорядкування базарної торгівлі приносило прибуток міській владі, тому що справно сплачувались податки та торгівці несли відповідальність за свою діяльність.

Важлива зміна відбулась в Захарківській частині міста. В 1911 р. на незабудованій землі III ділянки була відкрита нова залізнична станція Північно-Донецької залізниці – Левада. Скоріш за все, поява станції саме там була викликана наявністю поряд достатньої кількості фабрик, в тому числі, тютюнового, чавунно-ливарного, кахельного виробництв, а також Кінного ринку. Незабудованою ця ділянка залишалась через болота, тож історія зі спорудженням головного залізничного вокзалу в Харкові повторилась.

Для кращого сполучення цього району з центром планувалось звести Ковальський міст, проте проект так і не було реалізовано. Під час його обговорення вирішальну роль відіграла аргументація впливового купця Височіна, який звертав увагу на надмірну висоту та вузькість майбутньої споруди [384]. Домоволодіння Височіна розташовувалось на Нетеченській вулиці у безпосередній близькості до моста. Виходить, що один з мешканців, знаючи про проект моста, подав у думу свої міркування щодо його конструкції. Скоріш за все, це було пов'язано з його бізнесом. Як купець, Височін був зацікавлений у транспортуванні товарів, тож ширина моста була для нього важливим питанням.

Розвиток простору вздовж вулиці Петінської (сучасна Плеханівська) визначали Паровозобудівний район, один з найбільших в місті [363, с. 297].

Вважається, що це підприємство було передовим не тільки зважаючи на обсяги виробництва, але й через впровадження нових технологій [520, с. 84], залізнична станція Балашовська Харково-Балашовської залізниці. Обидва актора міського простору відкрилися наприкінці XIX ст. Але саме на початку XX ст. в повному обсязі проявив себе їх вплив на різні аспекти розвитку району. Пролетарськість цього району підтверджували робітничі демонстрації, які регулярно відбувались на Ващенківській леваді [308, с. 63, 69].

Культурно-освітніми місцями нового типу в Захарківській частині стали Народний (1903 р.) та Робітничий (1909 р.) будинки. Важливо, що представники нижчих верств суспільства отримують «власні місця» в міському просторі. Причому в їх спорудженні об'єдналися зусилля одразу багатьох акторів – місцевої влади, промисловців та інтелігенції, і, звичайно, самих робітників [304, с. 36]. Мета створення цих споруд не тільки була освітньою, але й розважальною, в тому числі, мала на меті надати робітникам альтернативу відпочинку з алкоголем. У 1906 р. тут відкрили дитячу лікарню. Як і в Залопанській частині, в Захарківській виникає дві окремі амбулаторії. На Заїковці збирались будувати початкове училище [261, с. 34]. Таким чином, ця частина також мала бути забезпечена доступом до всіх необхідних «благ».

Князь О. Д. Голіцин називав «пролетарською» частиною міста перетин вулиць Зміївської (сучасний проспект Гагаріна) та Петінської. Незважаючи на таку характеристику, його знайомі дворяни Турчанінові мали тут двоповерховий маєток. Поряд за його ж спогадами на боковій «немощенній» вулиці жили інші дворяни – Дудукалови. Це підтверджує тезу про те, що в Харкові не було чіткої сегрегації по районам.

Отже, Харків початку XX століття вирізнявся швидким темпом змін міського простору. Зазнала еволюції роль різних акторів в цьому процесі. Імперська влада остаточно закріпила розширення повноважень міської новим Будівельним статутом, іншими документами. Губернатор, губернське правління, зберігаючи вплив на політичні процеси, по відношенню до міського простору залишалися радше контролюючими органами, які стежать, передовсім, за

політичною лояльністю гласних міської думи, рядових мешканців, перевіряють відповідність ухвалених на місцях рішень законодавству. Невипадково в складі губернських структур зростає кількість фахівців з тієї чи іншої сфери розвитку, зокрема архітекторів. В цей час найбільш дієвими акторами були міський голова О. К. Погорілко та його команда, що складалася з осіб із чіткою візією міського розвитку, міська управа в особі фахівців – архітекторів, інженерів. Розвиток простору міста відтепер залежить від місцевої ініціативи, концентрованим маніфестом якої стали власні харківські правила забудови міста. Головними критеріями успішності їх дій стають дієвість міської інфраструктури, збільшення її прибутковості. Гомогенність міського простору значно зросла завдяки розбудові трамваю, водогону, каналізації. Представники різних верств населення почали осмислювати потреби міського простору, створюючи не лише публіцистичні, але й серйозні теоретичні роботи з різних аспектів розвитку простору міста. Архітектори, представники інших інтелектуальних професій вивчають не тільки технологічні особливості будівництва, але й соціальні проблеми та наслідки, надають увагу стильовим особливостям, зручностям функціонування з точки зору соціально-економічного, комфорту.

Суттєво зросла роль освітніх інституцій в розвитку міського простору. Навчальні заклади різних типів, які з'явилися в останні роки XIX ст., на початку XX ст. формують навколо себе власну інфраструктуру та сприяють появі нових районів. Найяскравіше це простежується на прикладі Технологічного інституту, який справив забудові та реконструкції великих і малих вулиць в районі Пушкінської. Громадські та благодійні установи тяжіють до об'єднання заради координації своїх дій. Суттєво зросла активність приватних акторів, національних груп, іноземців. Завдяки інвестиціям можемо спостерігати справжній будівельний бум в 1910-тих роках. Архітектурними домінантами міського простору все більше ставали багатоповерхові будинки комерційних установ та численні прибуткові будинки. На початку XX ст. змінюється сам силует міста, в якому значно побільшало споруд у три та вище поверхів.

Діяльність головних акторів була спрямована на опанування всіх частин міського простору Харкова, але в різний спосіб. Нове будівництво, а з ним освоєння нових площ, зосереджувалося в північному напрямку, де актори інтенсивно опановували Сумську і Пушкінську вулиці та простір між ними. У південно-східному напрямку «освоювався» район Петінської, Корсиковської вулиць, Конного базару. Натомість західна, південна та північно-західна частини міста стали осередками, де актори звернули увагу більшою мірою на зв'язаність елементів простору, упорядкування їх кількості та функціонування шляхом вдосконалення тротуарів і бруківки, транспортного сполучення, суттєвого оновлення інфраструктури освіти, відпочинку, торгівлі. Це ж саме стосується центрального ядра Харкова, де урочисті чотири-поверхові споруди сміливо конкурували по оздобленню з Миколаївським собором, що знаходився поряд. Представники харківської еліти намагалися рівномірно опановувати простір, концентруючи свої дії не лише на розбудові власних будинків, але і шляхів сполучень, храмів в таких, на перший погляд непрестижних районах, як вулиці Клочківська, Заїківська. Таким чином, Харків на початку ХХ ст. представляв з себе один зі значних урбаністичних центрів Російської імперії, з більш-менш достатньою інфраструктурою та можливостями для розвитку.

ВИСНОВКИ

Друга половина XVIII – початок XX ст. стали для Харкова добою глибинних зрушень, які торкнулися всіх сфер його життя. Із маленького центра одного з козацьких полків Слобідської України місто перетворилось на велике та модерне, що відповідало тогочасним базовим європейським стандартам. Для розуміння характеру, масштабів та способів цих перетворень сучасна історична урбаністика все більше вимагає використовувати міждисциплінарні підходи, ставити в центр уваги не окремі прояви міського життя, а розглядати місто як цілісний простір, що постійно рухається. Цей рух міста визначають не лише явища соціально-економічного або політичного характеру, а комплекс дій людей і «не людей», суспільних інституцій, ідей, природи, всіх дійових осіб, які є як матеріальними так і нематеріальними суб'єктами. Для досягнення цих постійних дій і взаємодій ми звернулися до акторно-мережевої теорії, яка обґрунтована соціологами, зокрема Б. Латуром, активно використовується європейськими істориками міст. Наше дослідження показує, які групи акторів творили цей простір та яким чином вони взаємодіяли між собою.

Аналіз історіографії засвідчив необхідність створення комплексного дослідження з історії формування міського простору Харкова в добу Російської імперії. З метою реалізації поставлених наукових завдань ми звернулись до аналізу джерел, які не були в центрі уваги урбаністів. Серед них велике значення мають законодавчі документи, що визначали правове поле, в якому функціонував міський простір, діловодна документація губернської та міської адміністрації, особливо та, що стосується динаміки змін міської території та її районування. Мапи та плани міста, публіцистика, спогади, статистичні джерела, фотографії зробили можливим визначити, які об'єкти наповнювали простір та як вони взаємодіяли між собою. Нами було введено в науковий обіг комплекс справ з забудови міського простору Харкова в 60-ті роки XIX ст. та початку XX ст., що дозволило реконструювати специфіку опанування простору окремих районів, уточнити датування планів забудови міста.

Дослідження міського простору Харкова свідчить, що розвиток міста пройшов чотири періоди. Перший охоплював 1764-1822 рр., коли простір вивільнився від фортечних мурів, що стримували його розширення, і набув ознак адміністративного центру губернії. Другий період тривав із 1822 р. по 1861 р. В цей час, попри те, що не вдалось реалізувати надіслані з гори плани по впровадженню регулярної забудови міста, головні актори – губернатори, такі як С. Кокошкін, разом із міською думою розпочали впорядкування міської території. Отримали стабільні місця основні елементи простору – ринок, адміністративні установи, споруди різних станових, конфесійних та етнічних груп. Третій період – 1861-1900 рр., проходив під впливом модернізаційних реформ. В процесі формування міського простору брала участь неухильно зростаюча кількість нових колективних та індивідуальних акторів – губерньське та повітове земство, громадські та благодійні організації, навчальні заклади, міська дума, міська управа, міські голови, періодична преса та ін. Починаючи із 1900 р. по 1914 р. тривав четвертий період розвитку міського простору Харкова, під час якого завдяки групі акторів, що діяли в царині економіки, зокрема торговцям, промисловим підприємствам і підприємцям, та головним чином, домовласникам – приватним забудовникам, місто послідовно реалізувало такі властивості простору, як зв'язаність та безперервність, впорядкованість. На якісно новий рівень вийшла структуризація простору Харкова. Завдяки обговоренню в середовищі як фахівців (міських управлінців, архітекторів, інженерів), так і широкого кола городян, вдалося вийти на реалізацію заходів із досягнення комфортного життя в просторі міста, розпочати формування міської спільноти як цілісного актора, а не механічного поєднання великої кількості окремих акторів.

Творення міського простору відбувалось в результаті дій різних акторів, «вага» та вплив яких не були однаковими. Актори могли зменшувати або збільшувати свій вплив. Співвідношення сил постійно еволюціонувало. Весь цей час місто творили наступні групи акторів: імперська влада, представлена імператором і інституціями, що розташовувалися в столиці Імперії; губернатор

як самостійний актор, дії якого суттєво доповнювали чиновники губернських установ, а на початку ХХ ст. – фахівці різних галузей; місцеве самоврядування в особі шестигласної міської думи, а згодом міської думи що діяла за «Міським положенням» 1870 р. та 1893 р., міська управа та міський голова, земства; громадські, суспільно-політичні об'єднання та організації; етнічно-конфесійні, серед яких виділялися римо-католики/поляки, лютеране/німці, іудеї/євреї, мусульмани/тюрко-татари, українці; заклади освіти на чолі із Харківським університетом, вплив якого визначив появу великої кількості інших акторів: вищих, середніх та початкових навчальних закладів, медичних установ, періодичної преси та ін.; мешканець міста, який виступав, в залежності від періоду, в ролі активного приватного забудівельника, учасника різноманітних дискусій щодо розвитку міста, засновника промислових чи торговельних закладів, мітингаря, виборця 1861-1900 рр. та 1900-1914 рр., або обивателя, що ігнорував, навіть саботував ініціативи центральної і губернської влади, спрямовані на освоєння міського простору (особливо, це стосувалося 1765-1822 рр.); природно-екологічна, до якої належали особливості рель'єфу місцевості, харківські річки, тваринний світ, різноманітні стихійні лиха, забруднення та ін.; ідеї, що впливали на простір передусім через зміни архітектурних стилів (протягом всіх періодів), дискусій стосовно суспільно-значимих питань, зокрема технічної сторони життя в місті (найбільш суттєво – починаючи з другої половини ХІХ ст.). Протягом певного відрізка часу окремі актори та групи акторів могли об'єднуватися у великі групи, водночас не припиняючи діяти кожний окремо. Саме так постав у місті трамвай, до появи якого «долучилися» технічні здобутки кінця ХІХ ст., вимоги міської думи, рядових мешканців та груп, що представляли окремі райони та навіть вулиці міста, забруднення вулиць конкою, бездіяльність власників останньої щодо розширення її мережі.

Дії та заємодії акторів обумовлювалися деякими чинниками. На активність людських акторів значною мірою впливав особистісний чинник. Харківські губернатори (М. Бахтін, С. Кокошкін), міські голови (Є. Гордеєнко, І.

Голенищев-Кутузов, О. Погорілко) не лише сумлінно, заповзято виконували покладені на них обов'язки, але проявляли ініціативу, креативно мислили, приймали нестандартні рішення, що обумовлювалось, перш за все, їх особистими якостями та захопленнями.

В 1764-1822 рр. держава намагалась максимально впорядковувати міський простір завдяки законодавчим актам та планам розвитку міста. Останні являли собою не комплект документації для розбудови кварталів, зведення тих чи інших споруд, а визначали площу міста і зонування території. Проте в Харкові не було достатньої кількості мотивованих акторів та спеціалістів, які могли втілювати волю імперської влади. Міська влада представляла інтереси спільноти і змушена була концентрувати увагу на вирішення поточних справ, замість проведення будь-якої глобальної реконструкції.

Станові, а згодом суспільні, політичні, конфесійні та етнічні групи акторів в першу чергу спрямовували свої дії на створення та закріплення за собою в міському просторі власних постійних місць. Тож Дворянське зібрання, Купецьке зібрання, товариства міщанське, приказчиків, взаємодопомоги учням, студентам та інші являли собою не просто об'єднання людей із спільними інтересами, але й позначали простір Харкова будинками, садами, парками, арендованими чи захопленими (під час революційних подій) приміщеннями для постійних зборів, а на початку ХХ ст. – періодичними вуличними акціями (приміром, день «Білої ромашки»), спортивними майданчиками. Проте враховуючи загальну тенденцію формування в Харкові об'єднаної спільноти, їх послугами скоро почали користуватись не тільки актори-творці. Наприклад, Комерційний клуб із виключно купецького перетворився на всестановий, обмежений лише майновим цензом; лютерани приймали в свою гімназію дітей православних та юдеїв.

Освітні заклади Харкова, починаючи з університету та інститутів і закінчуючи приватними благодійними, як то недільна школа Х. Алчевської, відігравали кілька важливих функцій щодо розвитку міського простору. По-перше, можливість отримати освіту привертала увагу до міста мешканців інших

населених пунктів, що робило простір міста складовою частиною інших просторів: Слобожанського, Українського, Імперського, європейського. По-друге, професори та викладачі не тільки підвищувала культурний рівень своїх учнів, але плідно працювали над вирішенням загальноміських проблем. По-третє, розбудова мережі навчальних закладів змінювало просторову логіку міста, призводило до появи або реконструкції цілих районів.

В 1861-1900 рр. зростання кількості населення та економічних можливостей городян вивело на перші ролі мешканця міста. Ініціативу розвитку простору Харкова перебирає на себе приватний інвестор, який будує не тільки власні будинки, торгові приміщення, заводи, але й суспільні споруди. В цей час зростає вага нових ідей в міському просторі, які проявляли себе як у вигляді нових концепцій розвитку міст, так і поширенні нових архітектурних стилів. Вплив природних акторів, які раніше ігнорувалися акторами-людьми, що спрямовували свої дії на вирішення утилітарних бізнесових питань, нарешті було помічено. Періодичні повені, наростаюча кількість пожеж, забруднення води, засмічення вулиць, поширення тварин в умовах ущільнення забудови, призвели до необхідності координації зусиль всіх акторів для модернізації міста.

Дослідження простору Харкова із використанням методики АМТ дозволяє надати додаткові аргументи щодо підтвердження прихильників версії подальшого розгортання процесів формування громадянського суспільства в українських землях Російської імперії. Громадські та благодійні організації, окремі діячі все більше вирішують не тільки соціальні проблеми, але й дбають про екологічний стан міста, естетичні виміри урбаністичного простору, комфортне житло, забезпечення містян комунікаціями. Таким чином, від невдалих спроб творення міста виключно імперською владою відбувається перехід до спільного формування міського простору діями всіх груп акторів.

Впродовж 1764-1914 рр. протяжність простору Харкова докорінно змінилася. Згідно із нашими підрахунками відстань між крайньою північною та південною точками міста зросла із 0,2 км до 6,7 км, або в 33,5 разів; між

крайньою східною та західною точками – з 0,36 км до 7 км, або в 19 разів. Заселена територія міста зросла в 6,4 рази і становила в 1914 р. 44,8 км², в той час як кількість населення збільшилася в 21,6 рази. Зміни відбулись за рахунок приєднання до міської території приміських слобід із їх населенням, незайнятих постійним населенням обширів в північному та східному напрямках, опановування болотистих ділянок, раніше непридатних для життя, в Залопанській та Захарківській частинах. Впродовж 1764-1900 рр. постійно зростала кількість споруд, але після 1900 р. спостерігається їх зменшення. Це пов'язано з тим, що на місці дерев'яних одно-, дво-поверхових будинків зводили багатопверхові будинки. І хоча стан розвитку будівельної галузі в Харкові робив неможливим припинити використання дерева під час будівництва, проте центральна частина Харкова поступово наповнювалася мурованими спорудами банків, прибуткових будинків, державних та громадських установ, навчальних закладів.

Поділ простору Харкова на райони в перший період визначали історико-географічні та конфесійні чинники. Так, наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. місто поділялося на центральну (нагірну), Захарківську та Залопанську частини та 12 православних приходів. Напередодні Першої світової війни перші три зберегли лише символічне значення. Реальний поділ представляли шість поліцейських діляниць; чотири, згодом шість податкових діляниць; два благочінія та понад 40 православних приходів, які маркували не просто певну територію міста, а й були «прив'язані» до деяких навчальних та лікувальних закладів; вісім районів, пов'язаних із специфікою модерної забудови та заселення. Поставали і набували самостійного значення й інші варіанти структурування простору.

Простір Харкова не був чітко сегрегований на центральні заможні та окраїнні бідні райони. Звичайно, певна логіка в цінах на землю та розташуванні публічних споруд відповідала поняттю центр – периферія. Проте справжніх трущоб в просторі міста не було. На Москалівці, в районі ХПЗ та Холодної гори поряд з житлом пересічних робітників розташовувались садиби міської еліти.

Чинovníки державних та міських установ, банківські службовці, купці обирали житло на різній відстані від місця своєї роботи. Такі райони поступово отримували доступ до міської інфраструктури, в тому числі, до закладів лікування, освіти, розваг. Зв'язок між окремими елементами простору – домом і роботою, театром і лікарнею – постійно поліпшувався, а час на подолання відстаней між ними – зменшувався завдяки розбудові мостів, брукуванню вулиць і тротуарів, зростанню транспортної мережі (конки, трамваю). Така ситуація склалася через те, що Харків не зазнав жодної масштабної реконструкції, на меті якої було впорядкування простору. Його територія забудовувалась поступово.

Таким чином, розвиток простору Харкова обумовлювався діями величезної кількості акторів, серед яких ні імперська, ні міська влади не могли відігравати провідну роль. Натомість колективні актори на кшталт станових груп, а пізніше – громадянського суспільства, приватних осіб, ставали основними ініціаторами взаємодії з владними та природними акторами, визначаючи основний напрям розвитку міста.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Державний архів Харківської області.

Ф. 4. Харьковское губернское правление (1802-1918 гг.)

оп. 11.

1. Спр. 71а. О доставлении отчета бывшей строительной и дорожной комиссии, 14 арк.
2. Спр. 331. О мощении улиц г. Харькова в 1864 году, 1865 г., 14 арк.
3. Спр. 336. О постройке дома для училища, 2 арк.
4. Спр. 555. О разрешении цеховому Кашлякову построить дом на каменном основании, 4 арк.
5. Спр. 559. О разрешении мещанину Якову Левину построить деревянный дом, 4 арк.
6. Спр. 560. О разрешении крестьянке Бондаренковой построить деревянный дом, 4 арк.
7. Спр. 564. О разрешении мещанину Сенькову построить сарай и лавочку, 4 арк.
8. Спр. 566. О разрешении государственной крестьянке Чередниченковой построить вновь деревянный дом, 4 арк.
9. Спр. 567. О разрешении коллежскому ассессору Григорию Павлову сделать каменную пристройку, 4 арк.
10. Спр. 568. О разрешении мещанке Пелагеи Чеботаревой к существующему деревянному дому сделать пристройку, 4 арк.
11. Спр. 569. О разрешении государственной крестьянке Ирине Лелюковой построить деревянный амбар, 4 арк.
12. Спр. 570. О разрешении временнообязанному крестьянину

Дмитрию Горшкову построить деревянный на каменном полуэтаже дом, 4 арк.

13. Спр. 571. О разрешении мещанке Софиенковой построить службы под досчатую крышу, 4 арк.

14. Спр. 572. О разрешении государственному крестьянину Серику построить деревянный дом, 4 арк.

15. Спр. 577. О разрешении мещанину Василию Мацыгорову построить деревянный дом и сарай под околотной крышей, 4 арк.

16. Спр. 578. О разрешении мещанке Прасковье Крыловой построить деревянный дом, 4 арк.

17. Спр. 598. О разрешении купцу Якову Попову построить в два этажа дом, 4 арк.

18. Спр. 612. О разрешении купеческой жене Павловой произвести разные постройки, 4 арк.

19. Спр. 622. О разрешении купцу Пашенконе существующем доме устроить галерею, 4 арк.

20. Спр. 636. О разрешении купцу Александру Кузьмину построить каменный флигель, 4 арк.

21. Спр. 792. О разрешении купцу Гладинскому устроить крыльцо, 4 арк.

22. Спр. 798. О разрешении губернской секретарше Марье Михайловне Мулиной построить деревянный дом под околотной крышей, 4 арк.

23. Спр. 801. О разрешении крестьянину Петру Гречке построить деревянный дом, 4 арк.

24. Спр. 802. О разрешении государственному крестьянину Бабиченко построить деревянный дом и лавочку, 4 арк.

25. Спр. 803. О проверке утвержденных смет на работы предполагаемые к производству в 1866 г. из городских сум, 67 арк.

Оп. 12

26. Спр. 133. О разных потребностях по г. Харькову, 69 арк.

27. Спр. 577. О разрешении мещанке Кудлаевой построить дом и

флигель под околотной крышей, 6 арк.

28. Спр. 795. О разрешении рядовому Алексееву построить дом, 4 арк.

29. Спр. 796. О разрешении священнику Кушину построить дом, 4 арк.

30. Спр. 778. О разрешении мещканке Карповой построить дом, 4 арк.

31. Спр. 801. О разрешении мещанке Блюштейн построить дом, 4 арк.

32. Спр. 805. По жалобе коллежского советника Волкова на соседа мещанина Милевского о самовольной постройке, 7 арк.

33. Спр. 806. О разрешении цеховой Чуриловой построить дом, 4 арк.

34. Спр. 807. О разрешении крестьянину Белоконеву построить дом, 4 арк.

35. Спр. 825. О разрешении мещанинке Нижегородцевой расширить существующий дом, 4 арк.

36. Спр. 1026. О самовольной постройке, произведенной Любарской, 4 арк.

Оп. 13

37. Спр. 580. О разрешении жене крестьянина Подлегаевой построить каменную лавочку, 6 арк.

38. Спр. 598. О разрешении купцу Ивану Герасименко построить деревянные службы под железной крышей, 4 арк.

39. Спр. 605. О разрешении купцу Якимову построить дом, 4 арк.

40. Спр. 613. О самовольной постройке купцом, 14 арк.

41. Спр. 623. О разрешении мещанину Астафьеву сделать пристройку, 4 арк.

42. Спр. 605. О разрешении мещанину Есменскому построить дом, 4 арк.

43. Спр. 702. О замене деревянных построек каменными, 87 арк.

44. Спр. 823. О разрешении купцу Барабашу распространить существующий деревянный дом, 4 арк.

Оп. 14

45. Спр. 861а. По жалобе вдовы губернского секретаря Рыжиковой на соседа купца Панченко за самовольную постройку, 18 арк.

46. Спр. 982. О разрешении мещанину Гродаленко построить деревянный дом, 6 арк.

47. Спр. 1023. О разрешении мещанке Чеботаревой построить деревянный дом, 4 арк.

48. Спр. 1033. О разрешении солдатке Белошейковой построить деревянный дом, 6 арк.

Оп. 17

49. Спр. 619. По прошению молдавского подданного Иогана Иванова Фриц дозволить ему построить деревянный цирк в городе Харькове, 6 арк.

Фонд 44. Харьковская городская шестигласная дума, г. Харьков (1838–1870 г.).

Оп. 1

50. Спр. 39. Дело по предписанию харьковского гражданского губернатора удовлетворить Собкину отошедшую его землю под устройство города, 7 арк.

51. Спр. 41. Дело по предписанию комитета об устройстве губернского города Харькова о удовлетворении солдатки Кобзевой за отошедшую землю, 16 арк.

52. Спр. 166. Дело Харьковского оценочного комитета по предписанию начальника губернии об оценке земли отходящей под устройство улицы в г. Харькове от владения государственного крестьянина Жилина, 16 арк.

53. Спр. 191. Переписка по отношению о доставлении плана на городскую землю, 3 арк.

54. Спр. 265. О приобретении городской земли для построек Екатериной Антиповой, 15 арк.

55. Спр. 279. Дело харьковского оценочного комитета по отношению харьковской городской думы об освидетельствовании сгоревших в 1848 г.

построек, 4 арк.

56. Спр. 281. Дело харьковского оценочного комитета по предмету о доставлении харьковскою градскою полициею сведений о всех трех частях г. Харькова, 18 арк.

57. Спр. 341. Об устройстве лавок с холодильниками для мясной и рыбной торговки, 35 арк.

58. Спр. 344. О доставлении строительной комиссией ведомостей о зданиях принадлежащих городу Харькову, 119 арк.

59. Спр. 353. Дело харьковского оценочного комитета о доставлении сведения какие дома были выстроены после поверки города, а какие по ветхости сломаны, 4 арк.

60. Спр. 392. О возобновлении границ на городских землях, 18 арк.

61. Спр. 500. Дело харьковского градской думы по распорядительному столу о присылке городской думе подробного плана на г. Харьков, 6 арк.

Ф. 1163. Арендное управление Харьковского городского отдела Коммунального хозяйства.

Оп. 2

62.Спр. 11. Материалы об аренде домовладения Плехановская, 6.

63.Спр. 457. Материалы об аренде домовладений по ул. Артема, ул. Чернышевской, ул. Ветеринарной, ул. Епархиальной, арк. 295.

64.Спр. 458. Договор об аренде домовладения Артема, 24, арк. 105.

65. Спр. 459. Материалы об аренде домовладения по ул. Артема, 15, 51 арк.

66.Спр. 460. Материалы об аренде домовладения по ул. Артема, 21, 90 арк.

67. Спр. 1217. Материалы об аренде домовладения по переулку Театральному, 13, 182 арк.

68. Спр. 2391. Материалы об аренде домовладения по улице Сумской, 61-а, 19 арк.

69. Спр. 2639. Материалы об аренде домовладения по переулку Театральному, 14, 136 арк.

70.Спр. 3180. Материалы об аренде домовладения по переулку

- Театральному, 1, 104 арк.
- 71.Спр. 3190. Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 9, 198 арк.
- 72.Спр. 4136. Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 10, 96 арк
- 73.Спр. 4059. Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 4, 40 арк.
- 74.Спр. 4019. Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 5, 194 арк.
- 75.Спр. 4070. Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 6, 42 арк.
- 76.Спр. 4071. Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 7, 34 арк.
77. Спр. 4136 Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 10, 11 арк
- 78.Спр. 4137. Материалы об аренде домовладения по переулку
Театральному, 13, 96 арк.

Харківський історичний музей, фонд фотодокументів.

- 79.IV 2/4-7 Николаевская городская больница начала XX века.
80. № 4-31. Общий вид Харькова.
- 81.№ 835. Привет из Харькова. Сумская улица. Драматический театр.
Начало XX века.
- 82.№1141 Рыбная улица, 1893 г.
- 83.№ 1249. Здание городской думы, Николаевская площадь. Старый Харьков,
нач. XX века.
- 84.№3073/2. Вид Николаевской площади Харькова со стороны улицы
Сумской (взяты с рисунка Морато).
- 85.3078/2. Вид Залопанской части города со ступенек здания
Присутственных мест (взято с рисунка Морато).

- 86.3079/2. Вид Николаевской улицы с Южной стороны.
- 87.3080/1. Общий вид восточной стороны города с Куликовской горы (взято с рисунка Морато).
- 88.№ 4612. Мост с Павловской площади на улицу Свердлова, Харьков.
89. № 4847. Общий вид клиники профессора Тринклера.
90. № 5165. Окраина Харькова, 1905.
- 91.№ 5178. Торговля в сторону Горяиновского переуллка, 1915.
92. № 6112. Павловская площадь.
- 93.№ 6093. Вид на город со спуска Халтурина (Купеческий спуск), начало XX века.
94. № 9099. Фото (копия). Сумская улица. М. В. с бараном перед домом (из коллекции Самокиша).
- 95.№ 9776. Улица Кооперативная.
- 96.№ 10017. Фотокопия с картины. Вид города Харькова 1797.
97. №10038. Николаевская площадь в начале XX ст.
- 98.№ 10039. Николаевская площадь.
- 99.№ 14142. Строительство Благовещенского рынка в Харькове (1912).
100. № 15489. Рабочие окраины Харькова.
101. № 16375. Электростанция в период наводнения. Харьков, 1903.
102. № 16484. Двор Калининского пивоваренного товарищества в Харькове. Скобелевская площадь, 1906.
103. № 17614. Конка на Николаевской площади.
104. № 17700. Сумская улица начала XX ст.
105. № 20554. Ващенковская левада.
106. № 20627. Харьков. Клочковская улица, XIX столетие, внутренний дворик.
107. № 29956. Наводнение в Харькове на улице Рыбной 7 марта 1893 г.

Харківський історичний музей. Відділ документів.

108. № 10419. План города Харькова 1880 г. СК – 84.

109. № 38112. Часть проекта плана распределения новых улиц в г. Харькове, подлежащий утверждению думы. 1879 год.

Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Відділ стародруків та рукописів.

110. Мандрыкин Е. А. Доклад в Харьковскую уездную земскую управу. 28 февраля 1885 г. – 5 л.
111. О недвижимом и движимом имении, которое в рассуждении великого его пространства связывающего одно с другим, разделяется на 8 частей по нижеследующему. XVIII ст. – 403 л.
112. Проект о предворительном учреждении в Харькове правил благочиния (полицейского надзора за обывателями, причем проектируется, между прочим, учреждение «Адрес-конторы», рабочего дома). XIX в. – 4 л.

Полное собрание законов Российской империи.

113. Высочайше утвержденное Городовое положение. 48498 [Текст] // Собрание (1825 – 1881) : Том 45 (1870) : Часть 1 : Законы (47862 – 48529). – С. 821 – 839.
114. Высочайше утвержденное Городовое положение. 8708 [Текст] // Собрание (1881 – 1913) : Том 12 (1892) : Законы (8215 – 9216). – С. 430 – 456.
115. Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных земских учреждениях. 40457 [Текст] // Собрание (1825 - 1881) : Том 39 (1864) : Часть 1 : Законы (40457 - 41318). – С. 1 – 14.
116. Высочайше утвержденное положение о новом образовании Строительной части Гражданского губернского ведомства. 5624 [Текст] // Собрание (1825 – 1881). – Том 7 (1832). – Законы (5053 – 5876) – С. 626 – 635.

117. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 16188 [Текст] // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание (1649 – 1825) – Том 22 (1784 – 1788) – Законы (15902 – 16738). – С. 358 – 384.
118. Инструкция Слободской губернии губернатору с Губернскою и Провинциальными канцеляриями. 12430 [Текст] // Собрание (1649 – 1825) : Том 17 (1765 – 1766) : Законы (12302 – 12811). – С. 181 – 189.
119. О дозволении в городах производить строения на местах имеющих по улице меньше 10 саженой меры. 5712 [Текст] // Собрание (1825 – 1881). – Том 7 (1832). – Законы (5053 – 5876) – С. 807.
120. О неотступлении от утвержденных планов и смет при производстве казенных планов и строений. 30094 [Текст] // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649 – 1825) : Том 31 (1810 – 1811) : Законы (24064 – 24941). – С. 565 – 566.
121. О непроизведении нигде строений без плана. 24233 [Текст] // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649 – 1825) : Том 31 (1810 – 1811) : Законы (24064 – 24941). – С. 184.
122. О планах и фасадах казенным зданиям. 29987. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649 – 1825) : Том 39 (1824). – С. 440.
123. О плане города Харькова. 13051 // Полное собрание законов Российской империи. - Собрание (1649 – 1825) : Том 18 (1767 – 1769). – С. 427
124. О подтверждении всем губернским начальствам, чтоб они в действиях своих относительно построек из городских доходов сообразовывались с Высочайше утвержденными правилами. 5768 // Собрание (1825 – 1881). – Том 7 (1832). – Законы (5053 – 5876) – С. 858-859.
125. Об изменении порядков утверждения фасадов частных домов при шоссе. 30206[Текст] // Собрание (1825 – 1881). – Том 31 (1856). – С. 98.

126. Об утверждении 10 образцовых фасадов обывательских домов в 3,4,5 окон. 28422 [Текст] // Собрание (1825 – 1881). – Том 29 (1854). – С. 713

ПУБЛІКАЦІЇ В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

127. Блинов А. Причины наводнений в Харькове и средства к их устранению [Текст] // ХГВ, 1889. – 13 сент.
128. В обществе «Скорой помощи» [Текст]// ХГВ, 1914.– 20 мая.
129. В поселке Высокий [Текст] // ХГВ, 1912. – 2 авг.
130. Велитченко И. К. К вопросу об учреждении в Харькове коммерческого института [Текст]// ЮК, 1910. – 24 окт.
131. Голенищев-Кутузов И.Т. Очерк городского хозяйства за 25 лет [Текст]// ХГВ, 1896. – 25, 26 апр.
132. Городская земельная комиссия [Текст] // ЮК, 1912. – 31 окт.
133. [Городской ночлежный дом] [Текст] // ЮК, 1891. – 22 янв.
134. [Городской ночлежный дом] [Текст] // ЮК, 1891. – 2 февр.
135. [Городской ночлежный дом в 1891 г.] [Текст] // ЮК, 1892. – 25 янв.
136. [Городской ночлежный приют] [Текст] // ЮК, 1892. – 5 окт.
Заседание городской думы [Текст] // ЮК, 1892. – 20 нояб.
137. День «розового цветка» [Текст] // ХГВ, 1913. – 21 апр.
138. Деятельность ветеринарно-санитарного надзора [Текст] // Изв ХГД, 1913. – № 3. – С. 247-251
139. Доходы трамвая [Текст] // ХГВ, 1914. – 11 апр.
140. Доходы конки [Текст] //ХГВ, 1915. – 13 февр.
141. Еврейская молельня [Текст] // ХГВ, 1909. – 15 дек.
142. Журнал Харьковской городской Думы: заседание 1 июля 1883 г. [Текст] // ХГВ, 1883. – 11 сент.
143. Заседание городской думы [Текст] // ЮК, 1892. – 20 нояб.
144. Заявление москалёвцев [Электронный ресурс]. // «Утро» за 6 апреля

- 1913 г. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/?skip=230>.
145. Заседание городской думы [Текст] // ХГВ, 1906. – 19 апр.
146. Заседание канализационной комиссии [Текст] // ХГВ, 1909. – 19 июля.
147. Заседание коллегии управы по поводу холеры [Текст] // ХГВ, 1910. – 25 мая.
148. Канализация г. Харькова [Текст] // ХГВ, 1910. – 9 мая.
149. Канализация [Текст] // ХГВ, 1911. – 8 мая.
150. Канализация г. Харькова [Текст] // ХГВ, 1911. – 9 февр.
151. Капля молока [Текст] // ЮК, 1914. – 24 марта.
152. К вопросу о благоустройстве гор. Харькова [Текст] // ХГВ, 1888. – 19 дек.
153. К вопросу о канализации г. Харькова [Текст] // ХГВ, 1908. – 2 марта.
154. К вопросу о строительстве конно-железной дороги и водопровода в Харькове [Текст] // ХГВ, 1888. – 19 февр.
155. [К постройке Кузнечного моста] [Текст] // ЮК. 1893. – 2 авг.
156. К приезду Н. Я. Шмидта в Харьков [Текст] // ХГВ, 1911. – 6 янв.
157. К статистике прошлогодней тифозной эпидемии [Текст] // ХГВ, 1910. – 9 мая.
158. Количество пожаров в Харькове за 1901 год [Текст] // ХГВ, 1902. – 13 янв.
159. [Конно-железная дорога] [Текст] // ЮК, 1882. – 13 окт.
160. [Конно-железная дорога: Работы по проведению линии на ул. Сумскую] [Текст] // ХГВ, 1884. – 8 ноября, 18 ноября.
161. [Лечебница для животных при Харьковском отделении Общества покровительства животным] [Текст] // ЮК, 1891. – 1 янв.
162. Лиловый цветок [Текст] // ХГВ, 1913. – 22 сент.
163. Мероприятия против заноса чумы в Харьковскую губернию [Текст] // ХГВ, 1910. – 21 сент.
164. Морозов Ю. По поводу весенних разливов харьковских речек

- [Текст] // ХГВ, 1889. – 29 марта.
165. Мотивы дня [Текст] // ЮК, 1913. – 20 апр.
166. [Мусульманская молельня] // ЮК, 1893, 20 июня.
167. Неминуемая катастрофа: (Письмо в ред.) [Текст] // ХГВ, 1910. – 17 янв.
168. Нетеченский мост [Текст] // ХГВ, 1911. – 27 янв.
169. Нетечинский мост [Текст] // ХГВ, 1911. – 15 июля.
170. Общество борьбы с детской смертностью [Текст] // ХГВ, 1912. – 13 ноябр.
171. [О вводе в действие новой линии «а» железно-конной дороги (от здания реального училища до Конной площади) [Текст] // ХГВ, 1883. – 8 авг.
172. О небоскрёбахъ [Электронный ресурс]. // «Утро», 16 октября 1913 г. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/144213.html>.
173. [О состоянии конно-железной дороги] [Текст] // ХГВ, 1896. – 8 окт.
174. [Об открытии 21 января 1889 г. первого железного моста через р. Лопань] [Текст] // ХГВ, 1889. – 22 янв.
175. [Об отношениях города и Бельгийского Общества конно-железных дорог] [Текст] // ЮК, 1893. – 13 июня.
176. Общее собрание по вопросу о канализации [Текст] // ХГВ, 1908, 1 июня. – 4 июня.
177. [Открытие движения на участке конно-железной дороги от вокзала до здания биржи] [Текст] // ХГВ, 1882. – 13 сент.
178. Открытие движения Пушкинского трамвая [Текст]// ХГВ, 1910. – 21 дек.
179. Открытие Нетечинского моста и грековского трамвая [Текст] // ХГВ, 1911. – 20 июля.
180. Переустройство Кузнечного моста [Текст] // ХГВ, 1912. – 27 апр.
181. Письмо в редакцию [Текст] // ХГВ, 1912. – 10 окт.
182. Письмо жителей Лысой горы [Текст]// ХГВ, 1912. – 21 окт.

183. По поводу судебного процесса о Харьковской конно-железной дороге: О праве города на владение [Текст] // ХГВ, 1890. – 1 марта.
184. Пожары в 1914г. [Текст] // ХГВ, 1915. – 6 янв.
185. Пожар Суздальского ряда [Текст] // ЮК, 1885. – 24 сент.
186. Пригородные поселки [Текст] // ЮК, 1912. – 15 авг.
187. Продажа лилового цветка [Текст] // ЮК, 1913. – 4 окт.
188. Проект новой линии конно-железной дороги от Заиковки через Основу и Филиппово село в Карачевку [Текст] // ХГВ, 1889. – 8 июня.
189. [Разлив харьковских рек] [Текст] // ЮК. 1891. – 6 марта.
190. Разрешена постройка здания [Текст] // ХГВ, 1906. – 30 апр.
191. Рост городских скверов и питомников [Текст] // ХГВ, 1908. – 19 авг.
192. Совещание о пригородном трамвае [Текст] // ХГВ, 1912. – 5 янв.
193. Соглашение города с конно-железными дорогами в Харькове [Текст] // ЮК. 1893. – 11 июня.
194. [Состояние мостов в городе] [Текст] // ХГВ, 1888. – 24 ноябр.
195. Спорт [Текст] // ЮК, 1912. – 7 апр.
196. Собрание харьковских футболистов [Текст] // ХГВ, 1912. – 19 октябр.
197. Статистика пожаров в Харькове [Текст] // ХГВ, 1913. – 26 янв.
198. [Строительство железного моста со стороны Конторской улицы] [Текст] // ХГВ, 1888. – 30 янв.
199. [Строительство конно-железной дороги «в» до Мироносицкой церкви] [Текст] // ХГВ, 1885. – 12 апр.
200. Сумцов Н. Ф. О наводнении в Харькове в 1853 году [Текст] // ХГВ, 1888. – 17 февр.
201. Трамвай. Конка [Текст] // Изв ХГД, 1913. – № 3. – С. 239-240.
202. [Утверждены проекты строительства железного и временного деревянного мостов через р. Лопань] [Текст] // ХГВ, 1888. – 23 янв.
203. Утро. Политическая, общественная, литературная и экономическая газета. – X., 1906–1916.

204. Фаусек В. Параллель: Киев и Харьков [Электронный ресурс] / В. Фаусек. // «Утро» за 30 августа 1913 г. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/134144.html>.
205. Харьковские губернские ведомости. – Х., 1881–1916.
206. Харьковский трамвай [Текст] // ХГВ, 1911, 16 февр., 25 февр.
207. [Харьковское отделение российского общества покровительства животным] [Текст] // ХГВ, 1894. – 25 февр.
208. Холера в Харьковской губернии [Текст] // ХГВ, 1910. – 17 дек.
209. [Частные ночлежные дома в Харькове] // ЮК, 1891. – 24 янв.
210. Число заболевших эпидемическими заболеваниями [Текст] // ИзвестияХГД, 1913. – №3. – С.233.
211. Эпидемия [Текст]// ХГВ, 1910. – 9 апр.
212. Южный край. – Х., 1880 – 1916.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

213. Бабецкий, А. В. Харьков накануне нового городского положения [Текст] / А. В. Бабецкий. – Х., 1891. – 88 с.
214. Багaley Д. И. О необходимости постройки дома для Харьковской общественной библиотеки / Д. И. Багaley. – Харьков : Типография М.Ф. Зильберберга и К.П. Счасни, 1894. – 16 с.
215. Голицын А. Д. Воспоминания[Текст] / А. Д. Голицин.– Русский путь, 2009. – 636 с.
216. Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов города Харькова [Текст] / – Харьков : Типография Харьковского губернского правления, 1884. – 29 с.
217. Города России / Центр. стат. ком. МВД. Т. 1 : Города России в 1904 году [Текст]. – 1906. – 907 с.
218. Города России / Центр. стат. ком. МВД. Т.2: Города России в 1910

- году [Текст]. – 1914. – 1200 с.
219. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. 1902. (репринтное издание) [Текст] / А. Н. Гусев. – Х. : Издательство САГА, 2010. – 274 с.
220. Дарча грамота на земельну ділянку від харківських військових обивателів Харківському університету. 3 липня 1805 р. [Текст] // Гуров В. В. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о землевладении в местности бывшей Слободской Украины. (Материалы к истории старозаимочного землевладения, извлеченные из так называемых старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа) / Сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Х. : Типография Окружного штаба, 1884. – С. 658 – 661.
221. Диканский М. Г. Авторское право в архитектуре [Текст] / М. Г. Диканский. – Петроград, 1916. – 79 с.
222. Диканский М. Г. Квартирный вопрос и социальные опыты его решения [Текст] / М. Г. Диканский. – Спб, 1908. – 251 с.
223. Диканский М. Г. Постройка городов: их план и красота [Текст] / М. Г. Диканский. – Петроград : Г. Карбасников, 1915. - XI, 308 с.
224. Доклад комиссии, избранной Думою 3 декабря 1875 г. для рассмотрения предложений об устройстве в г. Харькове водопровода [Текст] / Харьковская городская комиссия для рассмотрения предложений об устройстве водопровода. – Харьков : Типография «Харьковских Губернских Ведомостей», 1876 . – 50 с.
225. Доклад о парке по Сумскому шоссе [Текст]. – Харьков, 1894. – 10 с.
226. Доклад Харьковской городской управы в городскую думу по вопросу об издании обязательных постановлений по строительной части для жителей города Харькова [Текст]. – Харьков, 1911. – 78 с.
227. Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 год. / Сост. Стат. Отделением Министерства

- Финансов. – Пг., 1917. – 532 с.
228. Екатеринослав и Харьков – 1905 г. : иллюстрированный путеводитель [Текст] / Издатель Яков Будинов. – Репринт. Воспроизведение изд. : Х. : Тип-литография И. М. Варшавчика. – 1905. Х., Сага, 2007. – 148 с.
229. Карпов В. П. Харьковская старина. Из воспоминаний старожила (1830–1860) [Текст] / В. П. Карпов. – Харьков : Южный край, 1900. – 519 с.
230. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Козир-дівка [Текст] // Зібрання творів: у 7 т. Т.3. Прозові твори / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Київ : Наукова думка, 1981. – С. 216 – 260 с.
231. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Т.7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи [Текст] / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Київ : Наукова думка, 1981. – 567 с.
232. «Комитет об устройстве губернского города Харькова» // <http://archives.kh.gov.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D1%84-6.pdf>
233. Кони А. Ф. Избранные произведения в 2-х томах [Текст] / А. Ф. Кони. – Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1959. – 536 с.
234. Красовицкий Б. М. Столичный Харьков. Город моей юности [Текст] / Б. М. Красовицкий. – Харьков : «Фолио», 1994. – 112 с.
235. Мікін А. Харків. [Текст] / А. Мікін. // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Випуск 1. – Харків : Вид-во «Основа» при Хакривському державному університеті, 1994. – С. 40 – 47.
236. Обговорення Харківською міською думою питань організації трамвайного сполучення та стосунків із власниками Бельгійського товариства кінних залізничних шляхів. Історія Слобідської України. Хрестоматія / Журнали засіданий Харьковской городской думы. – 1906. – № 15. – С. 136–137.
237. Обзор бюджета Харьковского губернского земства за 1901 – 1905 гг.

- [Текст]. – Харьков, 1908. – Ч. 1. – С. 31–57.
238. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. [Текст]. – Харьков : Тип. Губерн. Правления, 1915. – 38 [42] с. – Б. ц.
239. Описания слободско-украинских городов, доставленные в Катерининскую комиссию для составления проекта нового уложения 1767 г. [Текст] // Материалы по истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. в XVI – XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем / Первый вып. II тома Сборника Харьковского Историко-Филологического Об-ва. – Харьков : Типография К. П. Счасни, 1890. – С. 211 – 216.
240. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. [Текст] / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.
241. Памятная книжка Благовещенского базара в г. Харькове [Текст] / – Харьков: Типо-литография М. Зильберберга, 1904. – 25 л.
242. Памятная книжка Харьковской губернии на 1862 год [Текст]. / Сост. Я. Голяховский. – Харьков : Университетская типография, 1862. – 232 с.
243. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год [Текст]. / Сост. Я. Голяховский. – Харьков : Университетская типография, 1863. – 340 с.
244. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год [Текст]. / Сост. Я. Голяховский. – Харьков : Университетская типография, 1864. – 338 с.
245. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год [Текст]. / Сост. Я. Голяховский. – Харьков : Университетская типография, 1865. – 385 с.
246. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. С приложением плана города Харькова [Текст]. / Сост. Я. Голяховский. - Харьков : Университетская типография, 1866. - 341+136 с.
247. Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год [Текст]. / Сост. Я. Голяховский. – Харьков : Университетская типография, 1867. – 299 с.
248. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год [Текст]. / Сост. Я. Голяховский. – Харьков : Университетская типография, 1868. – 400+128+93+88 с.

249. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI Харьковская губерния. – СПб., 1904. – 297 с.
250. Погорелко, А. К. Городское благоустройство [Текст] / А. К. Погорелко. – Харьков : Типография Н. В. Петрова, 1907. – Вып. 1. – 1907. – 224 с.
251. Погорелко, А. К. Городское электрическое освещение [Текст]: доклад штатный в заседании южнорусского общества технологов 1 марта 1897 / А. К. Погорелко. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1897. – 19 с.
252. Рейнгардт Ф. О. Кокошкин Сергей Александрович, Харьковский генерал-губернатор [Текст]. / Ф. О. Рейнгардт // Литературно-художественное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 год. Выпуск 1. – Харьков, 1887. – С. 155 – 161.
253. Рейнгардт Ф. О. Харьков 20–30-тых годов [Текст]. / Ф. О. Рейнгардт. // Литературно-художественное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 год. Выпуск 1. – Харьков, 1887. – С. 1–28
254. Рейнгардт Ф. О. Холера в Харькове в 1830 г. [Текст]. / Ф. О. Рейнгардт. // Литературно-художественное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 год. Выпуск 1. – Харьков, 1887. – С. 259 – 260.
255. Родословная книга потомственных дворян харьковской губернии[Текст]. – Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. – 614 с.
256. Ромель К. Д. Спогади по моє життя та мій час [Текст]. / К. Д. Роммель. – Харків : Майдан, 2001. – 236 с.
257. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова составленных Харьковской городской думой. 1900-1914 г. [Текст]. – Харьков, 1915. – 33 с.
258. Свод уставов строительных [Текст]. // Свод законов Российской империи повелением государя Николая Павловича составленный. Уставы государственного благоустройства. – Санкт-Петербург, 1832. – С. 93 – 306.

259. Свод устава пожарного [Текст]. // Свод законов Российской империи повелением государя Николая Павловича составленный. Уставы государственного благоустройства. – Санкт-Петербург, 1832. – С. 306 – 365.
260. Свод учреждений и уставов строительных [Текст]. // Свод законов Российской империи. Том 12, часть 1. – Санкт-Петербург, 1857. – С. 1-172.
261. Современное хозяйство города Харькова (1910 – 1913). Вып.1 / Харьковское городское общественное управление [Текст]. – Харьков : Просвещение, 1914. – 303 с.
262. Современное хозяйство города Харькова. (1910 – 1913). Вып.2 / Харьковское городское общественное управление [Текст]. – Харьков : Просвещение, 1914. – 199 с.
263. Справочная книга «Весь Харьков» на 1912 [Текст].– Харьков: Т-во Печатного и издательского дела, Петровский переулок, 19, 1911. – 1310 с.
264. Справочная книга «Весь Харьков» на 1914 [Текст].– Харьков: Т-во Печатного и издательского дела, Петровский переулок, 19, 1913. –1446 с.
265. Старовинний Харків у поштових картках [Альбом]. / Авт. тексту: В.О. Прилуцький ; Післямова Ю.О. Шеїн . – Харків : Колорит, 2004 . – 123 с.
266. Статистический справочник по Харьковской губернии [Текст]. – 2-е изд. – Х. : Т-во Печати С. П. Яковлева, 1914. – 179 с.
267. Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. –Харьков, 1895. – 12 с.
268. Устав дневного убежища для малолетних детей бедных жителей города Харькова [Текст]. – Харьков, 1890. – 6 с.
269. Устав кассы взаимопомощи студентов-евреев Харьковского Технологического института. [Текст]. – Харьков, 1909. – 8 с.
270. Устав строительный 1900 [Текст]. // Уставы. – Спб, 1900. – С. 208
271. Устинов И.А. Описание г. Харькова: с приложением подробного плана города с сетью водопроводов и планов театров: оперного и

- драматического : путеводитель [Текст]. / И.А. Устинов. – Репринт. воспр. изд.: Х., Типо-Литография И.В.Попова, 1881 . – Харків : САГА, 2007. – 350 с. + 1 л. план г. Харькова, 1 л. план театров.
272. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. Т.1 [Текст] / Филарет (Гумилевский) ; Гл.ред. Андрей Федорович Парамонов. – Харків : ВД «Райдер», 2004 . – 328 с.
273. Харьков: вчера сегодня, завтра. [Сборник открыток]. – Харьков : Фонд Александра Фельдмана. Галерея АВЕК.
274. Харьков в зеркале мировой литературы / Авт.-сост. К. А. Беляев, А. П. Краснящих. – Харьков: Фолио, 2007. – 399 с.
275. Харьковский календарь на 1870 год с картою русских железных до-рог. Год 2-й. [Текст]. / Авт.-сост. А. Подвысоцкий. – Репринт. воспр. Изд. : Х. , Типография К. И. Счасни, 1869. – Х. : САГА, 2008. – 408 с.
276. Харьковский календарь на 1871 год. С картой Харьковской губер-нии. [Текст]. / Сост. А. Пovyсоцкий. – Харьков : Типография и литография К. Счасни, 1870. – 582 с.
277. Харьковский календарь на 1872 год. С планом города Харькова. [Текст]. / Сост. А. Пovyсоцкий. – Харьков : Типография и литография К. Счасни, 1871. – 474 с.
278. Харьковский календарь на 1873 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год первый, 1872. – 560 с.
279. Харьковский календарь на 1874 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год второй, 1873. – 323+192 с.
280. Харьковский календарь на 1875 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год третий, 1874. – 382+12+109+84 с.
281. Харьковский календарь на 1876 год. С приложением нового плана города Харькова.[Текст]. / Издание Харьковского губернского статистиче-ского комитета, год четвертый, 1875. – 497+227 с.
282. Харьковский календарь на 1877 год. С приложением карты Харьков-

- ской губернии. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год пятый, 1876. – 430+239+76 с.
283. Харьковский календарь на 1878 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год шестой, 1877. – 496+216+46 с.
284. Харьковский календарь на 1879 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год седьмой, 1878. – 430+215+53 с.
285. Харьковский календарь на 1880 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год восьмой, 1879. – 448+324 с.
286. Харьковский календарь на 1881 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год девятый, 1880. – 360+239 с.
287. Харьковский календарь на 1882 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год десятый, 1881. – 191+228 с.
288. Харьковский календарь на 1883 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год одиннадцатый, 1882. – 289+328+127 с.
289. Харьковский календарь на 1884 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год двенадцатый, 1883. – 454+161 с.
290. Харьковский календарь на 1885 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год тринадцатый, 1884. – 673+128+41 с.
291. Харьковский календарь на 1886 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год четырнадцатый, 1885. – 752+133+66 с.
292. Харьковский календарь на 1887 год [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год пятнадцатый, 1886. – 754, 133, 48 с.
293. Харьковский календарь на 1900 год [Текст]. – Издание Харьковского

- губернского статистического комитета, год двадцать восьмой, 1898. – 299 + 166 с.
294. Харьковский календарь на 1904 год. С приложением плана города Харькова [Текст]. – Издание Харьковского губернского статистического комитета, год тридцать второй, 1903. – 334 + 272 + 29 с.
295. Харьковский календарь на 1912 год. [Текст]. – Издание Харьковского губернского статистического комитета, год сороковой, 1911. – 315 + 168 с.
296. Харьковский календарь на 1913 год [Текст]. – Издание Харьковского губернского статистического комитета, год сорок первый, 1912. – 325 + 248 с.
297. Харьковский календарь на 1914 год [Текст]. – Издание Харьковского губернского статистического комитета, год сорок второй, 1913. – 317 + 190 с.
298. Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов [Текст]. – Харьков, 1914. – 143 с.
299. Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов [Текст]. – Харьков, 1915. – 179 с.
300. Путеводитель «Харьков». – 3-е изд., перераб./ авт.: Посохов С., Денисенко О. – Харьков: Золотые страницы, 2011. – 144 с.
301. Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков [Текст]. / Р. М. Цебриков; сост., автор вступ. статьи и комментариев В. Ю. Иващенко. – Х. – 2013. – 236 с.
302. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довокруги) : Спогади. 1. В Україні / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). – Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. – 728 с., 248 іл.

ЛІТЕРАТУРА

303. Абрамов Я. В. Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще [Текст]. / Я. В. Абрамов.– Москва, 1896. –

- 105 с.
304. Альков В. А. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини XIX –початку XX ст. [Текст] / В. А. Альков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2013. – № 1088, вип. 17. – С. 30 – 38.
305. Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология [Текст] / Сост. М.Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000. – 284 с.
306. Антонов А. Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654-1917 [Текст]. / А. Л. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Харків : Регион-информ, 2004 . – 191 с.
307. Анциферов Н. П. Пути изучения города, как социального организма. Опыт комплексного подхода [Текст]. / Н. П. Анциферов.– Ленинград: Книгоиздательство «Сеятель», 1926. – 152 с.
308. Астахов В. Пролетаріат Харкова в трьох революціях [Текст]. / В. Астахов, Ю. Кондурфор. – Х.: Харківське книжкове вид-во, 1959. – 279 с.
309. Багaley Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. Том I. [Текст]. / Д.И. Багaley, Д. П. Миллер. – Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. – 569 с.
310. Багaley Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. Том II. [Текст]. / Д.И. Багaley, Д. П. Миллер. – Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. – 986 с.
311. Багaley Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. Приложения. [Текст]. / Д.И. Багaley, Д. П. Миллер. – Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912 – 15 с.
312. Багaley Д. И. Краткий исторический очерк торговли (преимущество ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII в. [Текст]. / Д. И.

- Багалей. - Б.и., 1888. –15 с.
313. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) [Текст]. / Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1906. – XIV, 329 с.
314. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.1. 1802 - 1815 г. / Д. И. Багалей . – Харьков : Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1898 . – 1204 с.
315. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) : в 2 т. Т.2. С 1815 по 1835 год / Д. И. Багалей . – Харків : Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1904 . – VI, 1136 с.
316. Багалей Д. И. Стихийные бедствия и борьба с ними в Харьковском крае (XVII – XIX ст.) [Текст]. / Д.И. Багалей. – Б. и. б. г. – 26 с.
317. Барышников М.Н. Деловой мир России: историко-биографический справочник [Текст]. / М. Н. Барышников. – СПб: «Искусство–СПБ» «LOGOS», 1998. – 448 с.
318. Бауман З. Город страхов, город надежд [Текст]. / З. Бауман // Логос. № 3(66). – Москва, 2008. – 24 – 53.
319. Безлюбченко О. С. Урбаністика : навч. посібник для студентів напрямку підготовки «Будівництво» [Текст]. / О. С. Безлюбченко, О. В. Завальний. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. – 274 с.
320. Беньковська Г. Одеса: еволюція архітектурного образу Стаття. - Одеса: краєзнавчий дискурс : Навчально-методичний посібник [Текст]. / ред.: Г. Д. Беньковська ; ред.: [та ін.], ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2005 . – С.26– 37 .
321. Беньямин В. Париж, столица XIX столетия [Текст]. // Беньямин В. – Озарения М., 2000. – С. 153-167.
322. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. – М.: Медиум, 1996. – 240 с.

323. Беньямин В. Улица с односторонним движением [Текст]. / В. Беньямин. – М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2012. – 128с.
324. Берестовская Д.С., Петренко А.П. Архитектурное пространство города: семиотический подход [Электронный ресурс]. / Д.С.Берестовская, А.П. Петренко // Урбанистика. – 2017. – № 1. – С.24-34. // http://enotabene.ru/urb/article_22489.html
325. Бодрийяр Ж. Город и ненависть [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Доступ: <https://www.twirpx.com/file/229296/>
326. Бондарев А. Несколько историй о мусульманской общине дореволюционного Харькова [Электронный ресурс]. – Доступ: <https://nakipelo.ua/neskolko-istorij-o-musulmanskoj-obshhine-dorevoljutsionnogo-harkova/>
327. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. Архитектурные памятники Харьковщины [Текст]. / Б. А. Бондаренко. – Х. : Прапор, 1972. – 124 с.
328. Бортніков В. Проблеми розбудови й благоустрою міста Луцька (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст]. / В. Бортніков, Т. Майко // Джерела локальної історії. Культурний побут городян ХVІІІ – першої половини ХХ ст. Зб. наук. праць. – К., 2013. – С. 368 – 380
329. Балицький О.Ю. «Міський простір» Бесарабських міст ХІХ століття [Текст]. / О. Ю. Балицький // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43. – С. 86 – 89
330. Боженко. А. О. Індустріальні об'єкти як містоутворюючий чинник у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Харкова) [Текст]. / А. О. Боженко. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 24. – Харків, 2017. – С. 19-23.
331. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV-ХVІІІ ст.Т.3.Час світу [Текст]. / Ф. Бродель. – Київ : Основи, 1998 . – 631 с.
332. Бродель Ф. Что такое Франция? [Текст]. / Ф. Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – Кн. 1. – 406 с.

333. В 1913-ом - о будущем Харькова [Электронный ресурс]. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/?skip=280>.
334. Вахштайн В. С. Пересборка города: между языком и пространством [Электронный ресурс] / В. Вахштайн // Социология власти. – 2014. – № 2. – Режим доступа: <http://socofofpower.rane.ru/2-2014-ot-megapolisa-kgeteropolisu/>. – С. 9 – 38
335. Вебер М. Город [Текст]. / М. Вебер. – Ленинград : Наука и школа, 1923 . – 136 с.
336. Верменич Я.В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення [Текст]. / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.
337. Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм [Текст]. / Я. Верменич // Схід і Північ України: час, простір, соціум: у 2-х т. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 436 с.
338. Вильковский М. Социология архитектуры[Текст]. / М. Вильковский. – М.: Фонд «Русский авангард», 2010. – 592 с.
339. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни [Текст]. / Л. Вирт // Избранные работы по социологии. – М., 2005. – С. 93– 118.
340. Вместо письма в редакцию [Электронный ресурс]. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/2015/04/05/>.
341. Волков С. История культуры Санкт-Петербурга с основания до наших дней[Текст]. / С. Волков. – Москва : Издательство Независимая Газета, 2001. – 544 с.
342. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.[Текст]. / Ю. Волошин. – Київ : К.І.С., 2016. – 356 с.
343. Воскресенский А.А. Революционная борьба рабочих Харьковского Паровозостроительного завода (1895 - 1917 гг.): Краткий исторический очерк. [Текст]. / А. А. Воскресенский. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1958. – 240 с.
344. Всеобщая история архитектуры: В 12 тт. Архитектура XIX – начала

- XX вв. [Текст]. // Под редакцией С. О. Хан-Магомедова (ответственный редактор), П. Н. Максимова, Ю. Ю. Савицкого. – М.: Изд-во л-ры по строительству, 1972. – 592 с.
345. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914[Текст]. / П. Герлігі. – Київ : Критика, 1999. –384 с.
346. Глазычев В. Л. Урбанистика [Текст]. / В. Л. Глазычев. – Москва : Европа, 2008 . – 217 с.
347. Глезеров С. Е. Исторические районы Петербурга от А до Я [Текст]. / С. Е. Глезеров. – Петербург: Центрполиграф, 2013. – 567 с.
348. Головки А. Н. Сделал, что мог... : Харьковський городской голова Александр Константинович Погорелко [Текст]. / А. Н. Головки, А. Н. Ярмыш. Х. : Основа, 1998. – 138 с.
349. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. [Текст]. / В. Головченко. – Х.: «Майдан», 1996. – 190 с.
350. Греки Харківщини / Збірник історико-біографічних статей [Текст].– Харків : Майдан, 2003. – 228 с.
351. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Харківської губернії) [Текст]. / В. М. Грицак. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. Справ, 2003. – 160 с.
352. Гуляницький Р. Ф. Русское градостроительное искусство. Москва и сложившиеся русские города XVIII – первой половины XIX веков [Текст]./ Р. Ф. Гуляницький – М.: Стройиздат, 1998. – 440 с.
353. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры [Текст]. / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1972. – 318 с.
354. Давидич Т.Ф. Стили в архитектуре Харькова [Текст]. / Т. Ф. Давидич, Я. Л. Пундик. – Харьков : Литера Нова, 2012. – 164 с.
355. Денисюк А.І. Вивчення міського простору: історичний огляд та перспективи аналізу [Текст]. / А. І. Денисюк. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 889. – 2010. – С.

- 138–141
356. Дитятин И. И. Русский дореформенный город [Текст]. / И. И. Дитятин . – Санкт-Петербург, 1884 . – 21 с.
357. Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців (XIII-XIX ст.) [Текст]. / М. Долинська. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2014. – 168 с.
358. Дома с собственными квартирами [Электронный ресурс]. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/2014/01/18/>.
359. Дронова О.Л. Геоурбаністика: Навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 419 с.
360. Дронова О.Л. Управління міськими агломераціями: європейський досвід для реформ в Україні [Текст]. / О. Л. Дронова, Я. С. Лис // Український географічний журнал. – 2016. – № 1. – С. 47–52
361. Дьякова О. В. Університет імені В.Н. Каразіна на мапі Харкова [Текст]. / О. В. Дьякова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 2014. – № 1138. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 19. – С. 31–43
362. Дьяченко И. Т. Улицы и площади Харькова (Из истории города) [Текст]. / И. Т. Дьяченко. – 2-е изд. – Х., 1966. – 280 с.
363. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Издание 3-е, переработанное и дополненное [Текст]. / Н. Т. Дьяченко. – Харьков : Прапор, 1974. – 320 с.
364. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Николай Тимофеевич Дьяченко . – 4-изд., перераб. и доп . – Харків : Прапор, 1977 . – 271 с.
365. Дьяченко М. Т. З історії харківських вулиць і площ [Текст]. / М. Т. Дьяченко. – Х., 1961. – 210 с.
366. Ерофеева М. Акторно-сетевая теория и проблема социального действия [Электронный ресурс]. / М. Ерофеева // Социология власти. –

2015. – № 1– Режим доступа: <http://socoftpower.rane.ru/1-2015-sociologiyavecshej/>. – С. 17–36.
367. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. [Текст]. / С. Єсюнін. – Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с.
368. Жванко Л. Полонія Харкова (1805 - 1918): штрихи до портрету [Електронний ресурс]. / Л. Жванко. – Доступ: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2481-lyubov-zhvanko-poloniya-kharkova-1805-1918-shtrikhi-do-portretu>
369. Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть. [Текст]. / Упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. – Київ: Дух і літера, 2016. – 328 с.
370. Жижек С. Киберпространство, или Невыносимая замкнутость бытия [Текст]. / С. Жижек // Искусство кино. – 1998. – № 1. – С. 121–135
371. Жмака В. М. До питання про прийняття і виконання міських кошторисів у 20-ті роки XX ст. (На прикладі міст Лівобережжя України) / В.М. Жмака // Сумський історико-архівний журнал. – 2014. – № XXIII. – С. 67–73
372. Жмака В. М. Міста Лівобережної України в 20-х роках XX ст.: кількість, статус (варіанти визначення) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2008. – № 822: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 10. – С. 107-118.
373. Забелин И. Е. История города Москвы [Текст]. / И. Е. Забелин. – М.: Товарищество И.Н. Кушнерёвъ и К°, 1905. – 688 с.
374. Замятин Д. Н. Гуманитарная география. Пространство и язык географических образов [Текст]. / Д. Н. Замятин. – СПб : Алетейя, 2003. – 331 с.
375. Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия. [Текст]. / Г. Е. Зборовский. – Свердловск, Свердловский

- юридический ин-т, 1974. – 222 с.
376. Зозуля К. В. Діяльність Харківського інституту шляхетних дівчат [Текст]. / К. В. Зозуля // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2014. – С. 150–153
377. Історія міста Харкова ХХ століття [Текст]. / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків : Фоліо, Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
378. Історія Львова: у 3 т. Т.2: 1772 – жовтень 1918 [Текст]. / Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. – Львів : Центр Європи, 2007. – 559 с.
379. Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років [Текст]. – Х.: Золоті сторінки, 2006. – 500 с.
380. Історія комунального господарства Харкова (1883 – 2008 рр.) [Текст]: бібліогр. покажчик / Харк. нац. акад. міськ. господ.; уклад.: Н. Б. Давидова, Н. О. Рибаківа, О. М. Науменко; наук. ред. Н. П. Тріпутіна. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 59 с.
381. Історія Одеси [Текст]. / Колектив авторів. Головний ред. В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.
382. Історичний шлях НТУ «ХП»: минуле та сучасність. Лекція до 130-тої річниці заснування університету. Методична розробка [Текст]. / В. І. Ніколаєнко, В. В. Кабачек, Л. П. Савченко, Ю. Д. Сакара. – Харків. – НТУ «ХП», 2015. – 23 с.
383. Ивченко А. Ф. История харьковского конного трамвая (исторический очерк) [Текст]. / А. Ф. Ивченко.– Харьков, 2007. – 50 с.
384. Из истории Кузнечного моста [Электронный ресурс]. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/156530.html>.
385. Историческая урбанистика: прошлое и настоящее города [Текст]. // Сборник научных статей Всероссийской конференции с международным участием (г. Сургут, СурГУ, 14 ноября 2014 г.). – Курган, 2015. – 820 с.
386. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область

- [Текст]. / Н. А. Сероштан, А. И. Бурик, Н. А. Воеводин и др. – Киев : Институт истории академии наук УССР, 1976. – 722 с.
387. Каллон М. Акторно-сетевая теория. [Электронный ресурс]/ М. Каллон. – Доступ: <http://www.hse.ru/data/pdf>.
388. Касьянов А. М. Харьков. Архитектурно-исторический очерк [Текст] / А. М. Касьянов. – К., 1955. – 187 с.
389. Кириков Б. М. Архитектурные памятники Санкт-Петербурга. Стили и мастера [Текст]. / Б. М. Кириков. – Спб. : “Белое и черное”, 2003. – 256 с.
390. Кириченко Е.И. Градостроительство России сер. XIX – нач. XX века. Книга I [Текст]. / Е. И. Кириченко. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 560 с.
391. Кириченко Е. И. Градостроительство России середины XIX – нач. XX в. Книга II. [Текст]. / Е. И. Кириченко – Прогресс-Традиция, 2003. – 340 с.
392. Кириченко О. І. Тенденції формування міського простору Елісаветграда на рубежі XIX – XX століть (до постановки проблеми) [Электронный ресурс] / О. І. Кириченко. – <http://intkonf.org/kirichenko-oi-tendentsiyi-formuvannya-miskogo-prostoru-elisavetgrada-na-rubezhi-xix-hh-stolit-do-postanovki-problemi/>.
393. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії [Текст]. / Козеллек Р. – К.: Дух і Літера, 2006. – 436 с.
394. Коломієць Т. В., Ярмаш О. Н. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). [Текст]. / Т. В. Коломієць, О. Н. Ярмаш. – Х.: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 256 с.
395. Конлин Дж. Из жизни двух городов. Париж и Лондон. Рождение современного города [Текст] / Дж. Конлин. – Издательство Ольги Морозовой, 2016. – 368 с.
396. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) [Текст] / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 342 с.

397. Котлобулатова І. Львів на фотографії-2. 1860-2011 [Текст] / І. Котлобулатова. – Львів : «Центр Європи», 2011. – 352 с.
398. Котляр Е. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти [Текст] / Е. Котляр. – Харьков : Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств, 2011. – 172 с.
399. Кочарян С. Армянская община Харькова (история и современность). [Текст] / С. Кочарян // Харків багатонаціональний. Збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 69 – 80.
400. Кочарян С.Г. Армянская община Харькова (1863 - 2010 гг.) [Текст] / С. Г. Кочарян. – Харьков: Харьковский национальный университет (ХНУ) имени В.Н. Каразина, 2013. – 244 с.
401. Кочарян С. Г. Армянские религиозные общины Харькова (1900-1917) в контексте истории армянской церкви [Текст] / С. Г. Кочарян. // Вісник Харківського національного університету. – 2009. – № 852: «Історія». – Вип. 41. – С. 137-145
402. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия : Социальные и культурные аспекты [Текст] / Л. В. Кошман. – М. : Российская политическая академия (РОССПЭН), 2008. – 448 с.
403. Кравченко В. В. Університет для України [Текст] / В. В. Кравченко // Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – Київ : Критика, 2011. – 87–133 с.
404. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья [Текст] / В. В. Кравченко. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2010. – 357 с.
405. Крастиныш Я. Стиль модерн в архитектуре Риги [Текст] / Я. Крастиныш. – Стройиздат, 1988. – 272 с.
406. Лаврентьев И. Творения мастеров прошлого [Электронный ресурс] / И. Лаврентьев // «Вечерний Харьков» за 4 августа 1980 года). – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/165928.html>.
407. Лагодина Е. В. Архитектура как текст. Семиотический анализ

- архитектурного пространства [Электронный ресурс]. / Е. В. Лагодина. – <https://cyberleninka.ru/article/n/arhitektura-kak-tekst-semioticheskiy-analiz-arhitekturnogo-prostranstva>.
408. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию [Текст] / Б. Латур. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 384 с.
409. Лейбфрейд А. Ю. Альфред Карлович Шпигель [Электронный ресурс] / А. Ю. Лейбфрейд. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/171617.html>.
410. Лейбфрейд А. Ю. Так начинался университетский сад [Электронный ресурс] / А. Ю. Лейбфрейд. // «Слобода», 14 августа, 1996. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/164055.html>.
411. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе [Текст] / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков : Фолио, 1998. – 335 с.
412. Лефевр А. Производство пространства [Текст] / А. Лефевр. – М.: Strelka Press, 2015. – 432 с.
413. Лизан И. Трехсвятительская церковь в Харькове. Сведения, мысли, информация по истории и архитектуре. [Текст]. / И. Лизан, В. Е. Новгородов, А. Ю. Лейбфрейд, О. И. Денисенко. – Харьков, 1999. – 88 с.
414. Линч К. Образ города [Текст] / К. Линч. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
415. Лой А.Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство» [Текст] / А. Н. Лой. – К.: Наукова думка, 1978. – 136 с.
416. Локтіонова Д. А. Місто та міський простір: реалії та перспективи (вітчизняний досвід). [Текст] / Д. А. Локтіонова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Вип. 20. – С. 86 – 91.
417. Мамфорд Л. Що таке місто [Текст] / Л. Мамфорд // Урбаністичні студії. Анатомія міста: Київ. – Київ : Смолоскип, 2012. – С. 10 – 15.

418. Маслійчук В. Л. Комісія Є. Щербініна [Текст] / В. Л. Маслійчук. // Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х., 2007. – С. 141-157.
419. Маслійчук В. Л. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві. 1780-1796 р. [Текст] / В. Л. Маслійчук. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 448 с.
420. Маслійчук В. Л. Сподівана першість, або іще раз про питання про передісторію заснування Харківського університету (запізніла, але необхідна репліка) [Текст] / В. Л. Маслійчук. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 2014. – № 1138. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 19. – С. 27– 30.
421. Маслійчук В. Л. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста [Текст] / В. Л. Маслійчук. // Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х., 2007. – С. 340-352.
422. Маслійчук В. Л. Цікава звістка про греків у Харкові 60-х рр. XVIII ст. [Текст] / В. Л. Маслійчук // Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х., 2007. – С. 42-47
423. Мачулин Л. И. История тюремного Харькова (1660-1917 гг.) [Текст] / Л. И. Мачулин. – Харьков, 2005. – 207 с.
424. Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова : энциклопедия-справочник / Леонид Иванович Мачулин . – Харьков : Мачулин, 2007 . – 478 с.
425. Мерло-Понти М. Пространство. Вариант 2 части 2 главы // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Издательство “Водолей”, 1998. – С.27-95.
426. Микроурбанизм. Город в деталях [Текст] / под отв. редакцией О. Бредниковой, О. Запорожец. – М.: Новое литературное обозрение, 2014.

- 352 с.
427. Миронов Б. Н. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации [Электронный ресурс] / Б. Н. Миронов. – Отечественные записки, Выпуск журнала № 3 (48) 2012. – Доступ: <http://www.strana-oz.ru/2012/3/gorod-iz-derevni-chetyresta-let-rossiyskoy-urbanizacii>.
428. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. [Текст] / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – LX+548 с.
429. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства [Текст] / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 2. – 583 с.
430. Можейко И. Ю. Харьков : пульс прошлого : исторические очерки [Текст] / И. Ю. Можейко. – Харків : САГА, 2012. – 367 с.
431. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 350 с.
432. Морозов Ю. Описание бывалых в городе Харькове ярмонках, привозимых на оные товаров, о ремесленниках и заводах [Текст] / Ю. Морозов. // Харьковская старина.– Харьков, 1878. – С.5– 8.
433. Морозов Ю. О Харьковском топографическом описании наместничества 1787. [Текст] / Ю. Морозов. // Харьковская старина, 1878. – С. 1–4.
434. Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени [Текст] / А. М. Мостепаненко. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 229 с.
435. Мостепаненко А. М. Пространство и время в макро-, мега- и микромире[Текст] / А. М. Мостепаненко. – М.: Политиздат, 1974. – 240 с.
436. Мусієздов О. Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу

- міста [Текст] / О. Мусієздов. // Схід/Захід. Випуск 15. – Харків, 2011. – С. 217 – 234 с.
437. Мусієздов А. А. Социологическая концепция городской идентичности [Текст] / А. А. Мусієздов. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. – 372 с.
438. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX ст. [Текст] / В. А. Нардова. – Ленинград “Наука” Ленинградское отделение, 1984. – 260 с.
439. Наумов С. О. «Замах» на пам’ятник О. С.Пушкіну в Харкові (1904 р.) // Схід-Захід: історико-культурологічний збірник [Текст] / С. О. Наумов. – Х.: Майдан, 1998. – С. 118-126
440. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) [Текст] / С. О. Наумов. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – 344 с.
441. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку. 1885 – 2010 [Текст] / уклад.: В. І. Ніколаєнко, В. В. Кабачек, С. І. Мешкова [та інш.]; за ред. В. І. Ніколаєнка. – Харків: НТУ «ХПІ». 2010. – 408 с.
442. (Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії [Текст]. – Київ : Всесвіт, 2017. – 342 с.
443. Ніколаєнко О. Громадське життя поляків Харкова на початку XX ст. за наративними джерелами [Текст] / О. Ніколаєнко. // Польські рефлексії в літературі та мистецтві Слобожанщини: Матеріали міжнародного наукового симпозіуму, Харків, 2014. – Х.: Майдан, 2015. – С.57-63.
444. Нижнікова С. В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.) : дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 - Захищена 15.12.2017 / С. В. Нижнікова . – Харків, 2017 . – 271 с.
445. Новгородов В. Е. Золотой венец старого Харькова. Успенский собор – памятник архитектуры XVIII века. Историко-архитектурный очерк. [Текст] / В. Е. Новгородов.– Харьков : Прапор, 1990. – 48 с.

446. Падалка Д. Доходные дома в Харькове [Текст] / Д. Падалка // Строительство и реконструкция. – 2005. – № 1-2. – С. 58.
447. Петровський В. В. Вплив університетського середовища на міське життя Харкова (перша третина ХІХ ст.) [Текст] / В. В. Петровський. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 2015. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. - Вип. 20. – С. 20 – 26.
448. Перек Ж. Просто пространства [Текст] / Ж. Перек. – СПб, 2012. – 152 с.
449. Пигалев А. И. Пространство культуры [Текст] / А. И. Пигалев. // Культурология. XX век. Энциклопедия. Т. 2. – СПб : Университетская книга, 1998. – С. 141 – 143.
450. Пирожкова И. Г. Система источников строительного законодательства российской империи в ХІХ – начале ХХ вв. [Текст] / И. Г. Пирожкова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Но 2 (3) – Тамбов: Грамота, 2009. – С. 68–72.
451. Пирожкова И. Г. История строительного законодательства Российской империи [Текст] / И. Г. Пирожкова. – Москва, 2017. – 288 с.
452. Плахоття О. М. Інститут шляхетних дівчат у 19 – на поч. 20 ст. (за матеріалами фондів ХІМ) [Електронний ресурс]. / О. М. Плахоття. – Доступ: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2006/article.html?n=276>.
453. Плотичер Е. А. Слово о родном городе. Золотые страницы. 150 улиц, площадей и переулков Харькова [Текст] / Е. А. Плотичер. – Харьков, 2016. – 352 с.
454. Пляшко Л. А. Подорож до міста ХVІІІ ст. [Текст] / Л. А. Пляшко.– К. : Наукова думка, 1980. – 152 с.
455. Полонская И. Н. Альтернативная социология Б. Латура: к характеристике методологии. [Электронный ресурс]. / И. Н. Полонская. –

<https://cyberleninka.ru/article/n/alternativnaya-sotsiologiya-b-latura-k-harakteristike-metodologii>

456. Полтава. Історичний нарис. [Текст]. – Полтава : Полтавський літератор, 1999. – 280 с.
457. Польська діаспора у Харкові : історія та сучасність. Матеріали наукової конференції, м. Харків, 24 квітня 2004 р. [Текст]. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові, Польський дім у Харкові. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Майдан, 2014. – 278 с.
458. Поляки на мапі Харкова. [Мапа]. – Генеральне консульство РП у Харкові, 2012.
459. Поляки на Харківщині : огляд джерел [Текст] / гол. ред. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 124 с.
460. Посохов С. И. Губернаторы и генерал-губернаторы [Текст] / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – 2-е изд., испр. и доп. – Харків : Издательство Харьковского Университета внутренних дел, 1997. – 164 с
461. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків: Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.
462. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – поч. XX ст. [Текст] / Т. Портнова. – Дніпропетровськ, 2008. – 104 с.
463. Проненко В. Батьківщина і чужина В. Кричевського [Текст] / В. Проненко // Заповідник «Zacharpolis». – С. 101–103.
464. Проненко В. Як вшанували Сковороду. [Текст] / В. Проненко // Заповідник «Zacharpolis». – Харків: Майдан, 2015. – С. 12–13.
465. Пунин А. Архитектура Петербурга середины и второй половины XIX века. [Текст] / А. Пунин. – Ленинград: Лениздат, 1990. – 351 с.
466. Раев М. Регулярное полицейское государство и понятие модернизма в европе XVII– XVIII веков: попытка сравнительного подхода к проблеме. [Текст] / М. Раев // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс.

- Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000. – С. 48–77.
467. Резанова З. И. Семиотическая репрезентация национально-культурной идентичности в тексте города [Текст] / З. И. Резанова. // Вестник томского государственного университета. Культурология и искусствоведение, 2012. – С. 19-26.
468. Робак І. Ю. Олександрівська – Перша міська клінічна лікарня Харкова: півтора століття історії [Текст] / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко, В. Г. Ільїн. – Х. : Колегіум, 2016. – 296 с.
469. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) [Текст] / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.
470. Робак І. Ю. Охорона здоров'я в Харкові наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: стан матеріальної бази [Текст] / І. Ю. Робак. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2003. – № 603. – Серія: Історія України. – Вип. 6. – С. 34-42.
471. Робак І. Ю. Повстання аптекарської справи в Харкові (кінець XVIII ст. – 1860-ті роки) [Текст] / І. Ю. Робак. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 641. – Харків, 2004. – С. 24 – 29.
472. Робак І. Ю. Формування мережі приватних лікувальних закладів у дожовтневому Харкові[Текст] / І. Ю. Робак. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – № 767. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки – Вип. 9. – С. 39–51.
473. Руденко Л. Г. Сучасні просторові дослідження: виклики та відповіді [Текст] / Л. Г.Руденко, Є. О. Маруняк. // Український географічний журнал. – 2011. – № 3. – С. 38–41
474. Изменения городского пространства в Украине [Текст]// Под ред. Л.Г. Руденко. – К. : 2013. – 160 с.
475. Рынзюнский П. Г. Городское гражданство в дореформенной России

- [Текст] / П. Г. Рындзюнский. – М., 1958. – 560 с.
476. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века [Текст] / П. Г. Рындзюнский. – Москва : издательство «Наука», 1983. – 272 с.
477. Семёнов-Тян-Шанский В. П. Город и деревня в Европейской России [Текст] / В. П. Тянь-Шанский. – СПб, 1910. – 212 с.
478. Сертакова Е. А. Культурная география А. Лефевра в свете гуманитарных исследований социального пространства города. Теория и практика общественного развития [Текст] / Е. А. Сертакова. – 2012. – №3 – С.24 – 26. <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-geografiya-a-lefevra-v-svete-gumanitarnyh-issledovaniy-sotsialnogo-prostranstva-goroda>.
479. Скиданова А. Участь єврейського населення у торгівлі Харківської губернії (друга половина XIX – поч. XX ст.). [Текст] / А. Смирнов// Харків багатонаціональний. Збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 128–145.
480. Склокін В. В. Господарська діяльність військових обивателів Слобідської України (60-90-ті рр. XVIII ст.). [Текст] / В. В. Склокін // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна № 835. – Харків, 2008. – С. 10–15.
481. Скотт Дж. Благими намерениями государства [Текст] / Дж. Скотт.– М.: Университетская книга, 2005. – 568 с.
482. Смирнов В. Н. Политический терроризм в Харьковской губернии. (Вторая половина XIX столетия) [Текст] / В. Н. Смирнов. – Х. : «Издательство САГА», 2007. – 108 с.
483. Собачья жизнь в старом Харькове [Электронный ресурс] – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/2015/01/20/>.
484. Соловьёв Е. В. Архитектурный Харьков Фельдмана [Электронный ресурс] / Е. В. Соловьёв. Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/175937.html>.
485. Соловьёв Е. В. Неизвестный Бекетов. Дом Фенина [Электронный ресурс] / Е. В. Соловьёв. Доступ:

- <https://ngeorgij.livejournal.com/175518.html/>
486. Соціологія міста: навчальний посібник [Текст] / Л. В. Малес, В. В. Середя, М. О. Сорока; за ред. О. К. Міхеєвої. – Донецьк, «Ноулідж», 2010. – 463 с.
487. Станко В.Н. Історія Одеси: Історико-краєзнавчі нариси [Текст] / В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.
488. Столетие института благородных девиц [Электронный ресурс]. – Доступ: <https://ngeorgij.livejournal.com/83989.html>
489. Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 15. Спеціальне видання. Проблеми історичної урбаністики [Текст] // ред. Кравченко В., Грінченко Г. – Харків : ТОВ “НТМТ”, 2011. – 348 с.
490. Тахтаулова М. Ю. Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття) [Текст] / М. Ю. Тахтаулова. – Дисертація. – Харків, 2016. – 237 с.
491. Тимофеев В. В. Записки про Харків англійської мандрівниці. [Текст] / В. В. Тимофеев // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Випуск 1. – Харків : Вид-во “Основа” при Харківському державному університеті, 1994. – С. 36–40.
492. Тиц А.А. Харьков: архитектурно-исторический очерк [Текст] / А. А. Тиц, П. Е Шпара. – К. : Будівельник, 1983. – 230 с.
493. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації [Текст] / Є. Топольський. – К. : Вид-во «К.І.С.», 2012. – 400 с.
494. Трубина Е. Г. Город в теории: опыты осмысления пространства [Текст] / Е. Г. Трубина. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 519 с.
495. Трубина Е. Г. Город сквозь призму теории. Интервью. [Электронный ресурс]./ Е. Г. Трубина. – Доступ <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Gorod-skvoz-prizmu-teorii>.
496. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К.: Генеза,

2006. – 320 с.
497. Турченко Ф.Г. «Харківський проект» Миколи Міхновського [Текст] / Ф. Г. Турченко. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 7-35
498. Уваров М.С. Поэтика Петербурга. Очерки по философии культуры[Текст] / М. С. Уваров. – Спб.: Издательский дом С.-Петербургского университета, 2011 г. – 256 с.
499. Удовенко Л. О. Апелятиви у внутрішньоміських назвах Харкова [Текст] / Л. О. Удовенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2015. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 21. – С. 90–93.
500. Удовенко Л. О. Етнімі старого і сучасного Харкова [Текст] / Л. О. Удовенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2016. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 23. – С. 70–74.
501. Удовенко Л. О. Меморіальні назви на мапі Харкова [Текст] / Л. О. Удовенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2016. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 22. – С. 68–74.
502. Ульянова Г. Н. Дворцы, усадьбы, доходные дома. Исторические рассказы о недвижимости Москвы и Подмосковья [Текст] / Г. Н. Ульянова. – М. : Форум, Неолит, 2012. – 272 с.
503. Устименко О. М. Харківське училище для незрячих дітей (1886 – 1917) [Текст] / О. М. Устименко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 906. – Харків, 2010. – С. 114–119.
504. Федоровский А. С. К истории города Харькова [Текст] / А. С. Федоровский . – Харьков : Типография «Печатное дело», 1916. – 8 с.
505. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія [Текст] / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І.

- Шинкарук. - Київ : Абрис, 2002. - 742 с.
506. Фомин П. Церковные древности Харьковского края. Историко-археологический очерк [Текст] / П. Фомин. – Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 238 с.
507. Фриз Г. Л. Сословная парадигма и социальная история России [Текст] / Г. Л. Фриз // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М.Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000.– С. 121 – 160.
508. Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов [Текст]. / Сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общей редакцией С. М. Куделко. – Харьков : “Издательство САГА”, 2011. – 432 с.
509. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років [Текст] / В. С. Бакіров, В. М. Духопельніков, Б. П. Зайцев та інші. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.
510. Харківський політехнічний: На межі тисячоліть [Текст]. – Х.: Прапор, 2000. – 384 С.
511. Харьков в открытках. [Текст] / сост. Г. Михайлов, В. Бысов, М. Рябчинская, А. Навроцкий. – Харьков : Дом рекламы, 2015. – 64 с.
512. Харьковский политехнический институт. 1885-1985. История развития [Текст]. – Харьков: Вища школа, 1985. – 223 с.
513. Циозда А. Благодійна діяльність поляків в католицькій громаді Харкова в ХІХ – поч. ХХ ст. [Текст] / А. Циозда// Харків багатонаціональний. Збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 153–165.
514. Чепелик В. Український архітектурний модерн [Текст] / В. Чепелик, упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. – К.: КНУБА, 2000. – 196 с.
515. Черкес Д. С. Об организации городского обоза для вывозки сухого мусора из частных и общественных владений г. Харькова [Текст] / Д. С.Черкес. – Х., 1913.

516. Черный Д.Н. Организация партии социалистов-революционеров Харькова в 1911 г. // «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура»: Сборник научных трудов VI Международной научной конференции. – Белгород, 2011. – С. 197-200.
517. Черный Д. Харьков в годы Первой мировой войны и революции [Текст] / Д. Черный // Города империи в годы Великой войны и революции : Сб. статей. – СПб. : Нестор-История, 2017. – С. 318-248.
518. Чорний Д.М. Вибори до I Думи у Харкові // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 1994. – Т.2. – 23-32.
519. Чорний Д. М. Міське господарство Харкова початку ХХ ст.: питання про темпи розвитку [Текст] / Д. М. Чорний. // Вісник Харківського університету 1996. – № 387. – Серія: Історія України. – Вип. 1. – С. 36-44.
520. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
521. Чорний Д. М. Перший Всеросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів про виділення міст в самостійні земські одиниці: обговорення концепції та програми дій // Вісник Харківського національного ун-ту імені В.Н.Каразіна. – № 939. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип.14. – Х., 2011. – С. 49-53.
522. Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку ХХ ст. [Текст] / Д. М. Чорний. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 641. – Харків, 2004. – С. 80 – 85.
523. Чорний Д.М. Сергій Миколайович Жевержеєв: купець і громадський діяч // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – № 566. – Історія. – Вип. 34. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – С. 260-267
524. Чорний Д. М. Станова структура населення губернських міст

- України. [Текст] / Д. М. Чорний. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2003. – № 603. – Серія: Історія України. – Вип. 6. – С. 47–54.
525. Чорний Д. М. Сторіччя Вітчизняної війни 1812 року: загальнонародне свято чи пропагандистська кампанія (особливості урочистостей по містах Лівобережної України) [Текст] / Д. М. Чорний. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 2013. – № 1088. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 17. – С. 46–53.
526. Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей [Текст] / Д. М. Чорний. – Харків, 1995. – 114 с.
527. Чорний Д. М. Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири [Текст] / Д. М. Чорний. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 2018. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 26. – С. 157–164.
528. Шевельов Ю. Четвертий Харків.[Текст] / Ю. Шевельов // Триптих про призначення України. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2013. – С.79 – 94.
529. Шибенко З. В. Минск. Страницы жизни дореволюционного города [Текст] / З. В. Шибенко, С. Ф. Шибенко– Минск : Полюмя, 1990. – 352 с.
530. Шимков А. П. Во что обходится городу Харькову его неблагоустройство [Текст] / А. П. Шимков. – Харків : Типографія М.Ф. Зильберберга, 1881 . – 22 с.
531. Шліпченко С. Індустріальне місто: урбанізаційні процеси і народження науки про планування міст [Електронне джерело] / С. Шліпченко. // Курс лекцій «Урбаністика: сучасне місто».– Доступ: https://courses.prometheus.org.ua/assets/courseware/51d20bdaf04f9108f1daa960e5b238e8/c4x/IRF/URBAN101/asset/INDUSTRIAL_CITY_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82.pdf.

532. Шліпченко С. Публіка і простір[Текст]/ С. Шліпченко. // (Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії. – Київ : Всесвіт, 2017. – С. 28 – 34.
533. Штомпка П. Визуальная антропология. Фотография как метод исследования [Текст] / П. Штомпка. – М.: Логос, 2007. – 168 с.
534. Шумицький М. Український архітектурний стиль [Текст] / М. Шумицький. – Київ : друк. 2-ої артлілі, 1914. – 60 с.
535. Янковская Ю. С. Семиотические механизмы архитектуры[Текст] / Ю. С. Янковская. // Известия УРГУ. – С. 81–88.
536. Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ-ХХ і ХХ-ХХІ. Досвід історії та сучасності. [До 350-річчя Харкова] [Текст] /О. Н. Ярмиш, О. М. Головка. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – 372 с.
537. Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже ХІХ - ХХ в.[Текст] / В. Е. Ясиевич. – К. Будивельник, 1988. – 184 с.
538. Ястребицкая А.Л. Европейский город (Средние века - раннее Новое время). Введение в современную урбанистику [Текст] / А. Л. Ястребицкая. – М.: ИНИОН РАН, 1993. – 272 с.
539. Яцина О. А. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура [Текст] / О. Яцина. – Харків, 2015. – 120 с.
540. Яцунский В. К. Социально-экономическая история России ХVІІІ – ХІХ вв.[Текст] / В. К. Яцунский.– Москва, 1973. – 304 с.
541. Borden I. Forty Ways to Think About Architecture: Architectural History and Theory Today [Text] / I. Borden, M.Fraser, B. Penner. – Wiley, 2014. – 283 p.
542. Borsay P. Nature, the past and the English town: the counter-culture history [Text] / P. Borsay. // Urban History. Volume 44. Part 1. – Cambridge University Press, 2017. – P. 27– 43.
543. Brower D. Russian city between tradition and modernity1850-1900

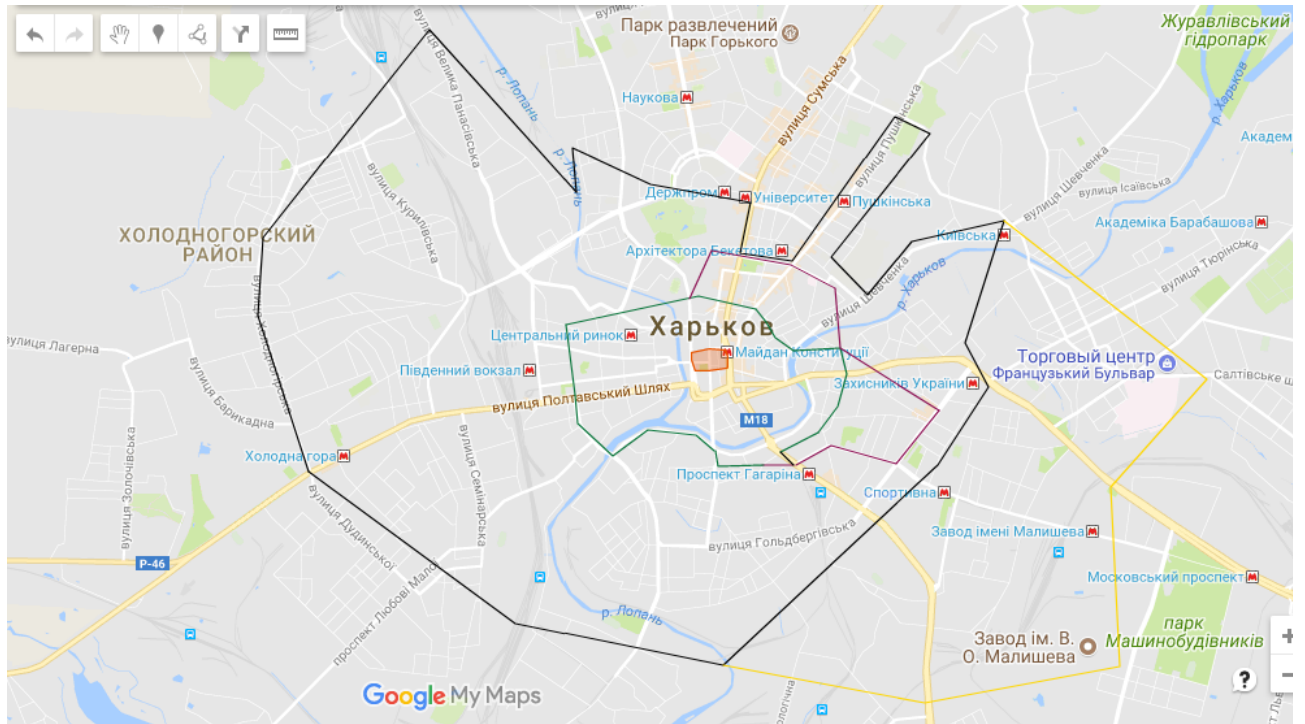
- [Text] / D. Brower. – Berkeley, 1990. – 253 p.
544. Cuthbert A. The Form of Cities. Political Economy and Urban Design. [Text] / A. Cuthbert.– Blackwell Publishing, 2006. – 328 p.
545. De Munk B. Re-assembling Actor-Network Theory and Urban History [Text] / B. De Munk // Urban History. Volume 44. Part 1. – Cambridge University Press, 2017. – P. 111 – 123.
546. Druce F. Remembrance of Things Past. Ross-on-Wye 1869 – 1930 [Text] / F. Druce. – Ross-on-Wye, 1988. – 86 p.
547. Farias I. Urban Assemblages: How Actor-network Theory Changes Urban Studies [Text] / I. Farias, Th. Bender. – Abingdon: Routledge, 2010 – 334 p.
548. Jansen H. The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History [Text] / H. Jansen. – Oxford, New York: Bloomsbury, 2001 – 384 p.
549. Jorgensen C. M. Nineteenth century transnational urban history [Text] / C. M. Jorgensen // Urban History. Volume 44. Part 3. August 2017. – P. 544–564.
550. Nas P.J.M. Cities Full of Symbols: A Theory of Urban Space and Culture [Text] / P.J.M. Nas.– Leiden: Leiden University Press. 2011. – 304 p.
551. Paliser D. M. The Cambridge Urban History of Britain. Volume 1. [Text] / D. M. Paliser – Cambridge University Press, 2008. – 787 p.
552. Tindal G. The House by the Thames and the people, who lived there [Text] / G. Tindall. – Pilmico, 2007. – 258 p.

ИТЕПНЕТ-ПЕСУПН

553. <https://ngeorgij.livejournal.com/>
554. <http://www.city.kharkov.ua/uk/o-xarkove/istoriya/gorodskie-golovyi.html>
555. <https://www.kharkov.ua/culture/4.html>
556. <http://streets-kharkiv.info/marinskaya>

557. http://lifekharkov.com/karpovskij_sad_romanticheskij_ugolok_xarkova/
558. <http://www.otkudarodom.ua/ru/harkov-0>
559. <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1281>
560. <http://the-past.inf.ua/list-2-3-5.html>

Додаток 1. Динаміка розвитку території Харкова впродовж 1765 – 1914 р.

Умовні позначення:

Червона лінія – територія міста у 1765 р.

Зелена лінія – територія міста у 1822 р.

Фіолетова лінія – територія міста у 1871 р.

Чорна лінія – територія міста у 1903 р.

Додаток 2. Динаміка зміни заселеної площі міста Харкова.

Рік	За джерелами та дослідженнями, кв. десятин	Переведені у км ²	За підрахунками Google maps, км ²
1765	-	-	1
1785	637,20	6,96	3,02
1822	485	5,29	4,48
1852	1683,9	18,39	-
1871	-	-	25,2
1879	21,2*	24,12	-
1902	-	-	33,4
1904	28,8*	32,77	-
1914	-	44,8	-

Складено за:

1. Города России / Центр. стат. ком. МВД. Т. 1 : Города России в 1904 году [Текст]. – 1906. – 907 с.
2. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. 1902. (репринтное издание) [Текст] / А. Н. Гусев. – Х. : Издательство САГА, 2010. – 274 с.
3. Історія міста Харкова ХХ століття [Текст]. / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків : Фоліо, Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
4. Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІст. [Текст] / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 224.
5. Современное хозяйство города Харькова (1910 – 1913). Вып.1 / Харьковское городское общественное управление [Текст]. – Харків : Просвещение, 1914. – 303 с.

* Цифра подана у квадратних верстах.

Додаток 3. Кількість будинків в Харкові в 1765-1914 рр.

Рік	Загальна к-сть	Кам'яних	Дерев'яних	Інших
1787	1532	-	-	-
1862	4230	948	3282	-
1873	7373	1744	5629	-
1900	10495	3837	6658	-
1904	19939	11748	7914	277
1914	15501	9161	6340	-

Складено за:

1. Города России / Центр. стат. ком. МВД. - СПб. : Типо-лит. Ныркіна, 1906 - 1914. - 2 т. [Т. 1] : Города России в 1904 году. - 1906. - 907 с. [Т.2] : Города России в 1910 году. - 1914. - 1200 с.
2. Описи Харківського намісництва кінця XVIIIст. [Текст] / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.
3. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. 1902. (репринтное издание) [Текст] / А. Н. Гусев. – Х. : Издательство САГА, 2010. – С. 274.
4. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. Т.1 [Текст] / Филарет (Гумилевский) ; Гл.ред. Андрей Федорович Парамонов . – Харків : ВД «Райдер», 2004 . – 328 с.
5. Харьковский календарь на 1873 год. [Текст]. / Издание Харьковского губернского статистического комитета, год первый, 1872. – 560 с.
6. Харьковский календарь на 1900 год [Текст]. – Издание Харьковского губернского статистического комитета, год двадцать восьмой, 1900. – 299 + 166 с.

Додаток 4. Дозволи на будівництво в 60-ті роки XIX ст.

Рік	Число дозволів на будівництво							
	Міщани та члени їх родин	Цехові та члени їх родин	Селяни та члени їх родин	Священники та члени їх родин	Чинovníки, дворяни, офіцери та члени їх родин	Купці та члени їх родин	Без вказування статусу	Загалом
1865	55	10	25	2	39	34	13	178
1866	42	11	15	6	42	15	4	135
1867	11	5	10	2	17	27	0	72

Складено за:
ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 11, 12, 13.

Додаток 5. Вулична мережа Харкова 1904-1910.

Рік	К-сть вул. та провул.	З них мощених	Кількість площ	Кількість парків та садів
1904	461	95	15	-
1910	698	96,3	15	38

Складено за:

Города России / Центр. стат. ком. МВД. - СПб. : Типо-лит. Ныркіна, 1906 - 1914. - 2 т. [Т. 1] : Города России в 1904 году. - 1906. - 907 с. [Т.2] : Города России в 1910 году. - 1914. - 1200 с.

Додаток 6. Динаміка змін населення Харкова 1785 – 1914 р.

Рік	Населення	Кількість будинків	Мешканців на 1 будинок
1787	10743	1532	7
1808	12772	-	-
1820	20000	-	-
1862	50301	4230	11,89
1873	82133	7373	11,13
1904	197405	19939	9,9
1910	238466	17528	13,6

Складено за:

1. Багалеї Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования. Том II. [Текст]. / Д.И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х.: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. – 986 с.
2. Города России / Центр. стат. ком. МВД. - СПб. : Типо-лит. Ныркіна, 1906 - 1914. - 2 т. [Т. 1] : Города России в 1904 году. - 1906. - 907 с. [Т.2] : Города России в 1910 году. - 1914. - 1200 с.
3. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. 1902. (репринтное издание) [Текст] / А. Н. Гусев. – Х. : Издательство САГА, 2010. – С. 274.
4. Описи Харківського намісництва кінця XVIIIст. [Текст] / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.
5. Харьковский календарь на 1900 год [Текст]. – Издание Харьковского губернского статистического комитета, год двадцать восьмой, 1900. – 299 + 166 с.

Додаток 7. Вулиця Сумська (в районі сучасної площі Свободи), початок ХХ ст.

Додаток 8. Сучасний вигляд вулиці Сумської (в районі площі Свободи), 2018 р.

Додаток 9. Площа Миколаївська (сучасна площа Конституції), початок ХХ ст.

Додаток 10. Сучасний вигляд площі Конституції, 2018 р.

Додаток 11. Окраїна Харкова, 1905 р.

Виходячи з розміщення церков та електростанції, на фотографії зображена річка Харків зі сторони Ващенківської левади).

Додаток 12. Будівництво Благовіщенського ринку, 1912.

Додаток 13. Дворик на вулиці Клочківській.

Додаток 14. Паводок на електростанції (сучасна вулиці Ковальська), 1903 р.

Додаток 15. Вулиця Рибна під час повені 1893 р.

Додаток 16. Кінець вулиці Сумської (з колекції Самокиша).

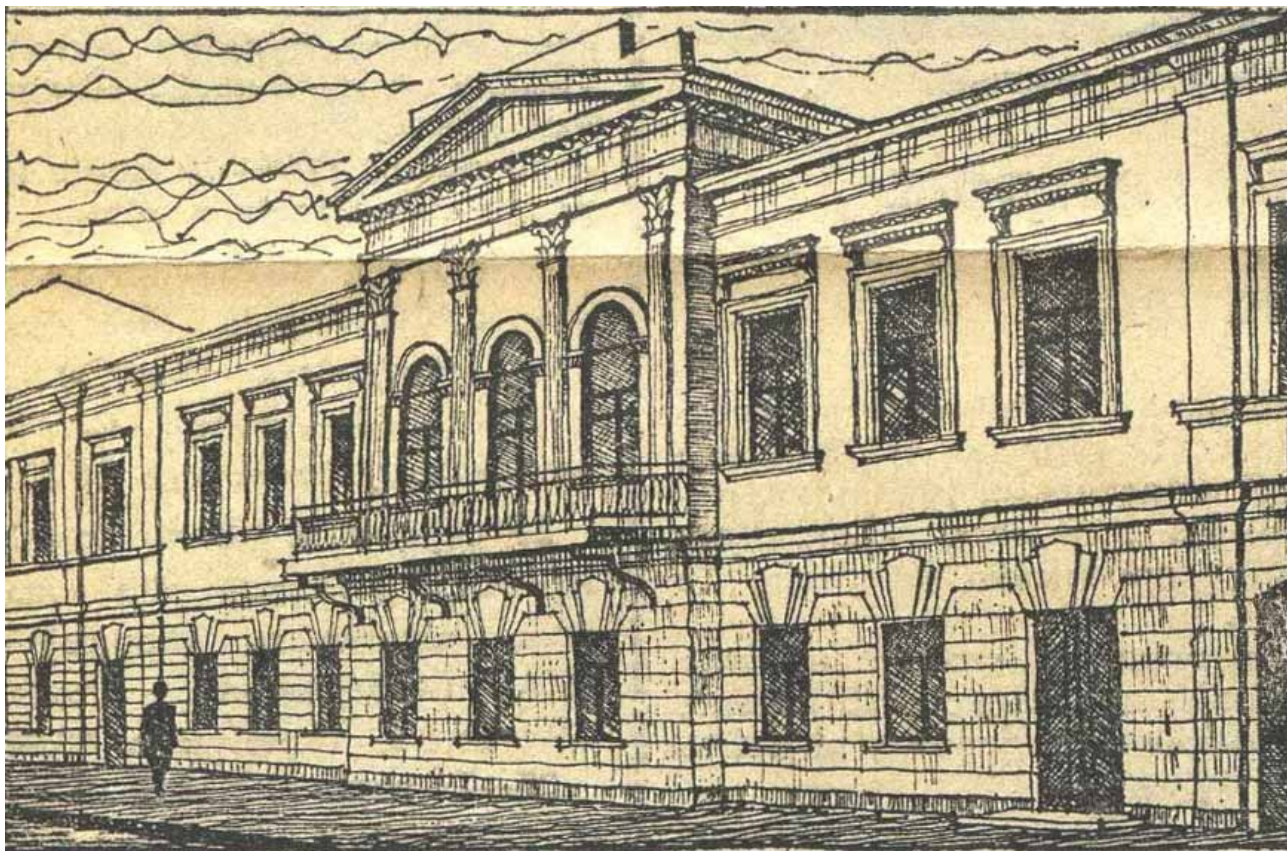
Додаток 17. Провіантський склад (друга половина XVIII ст.), 2018 р.

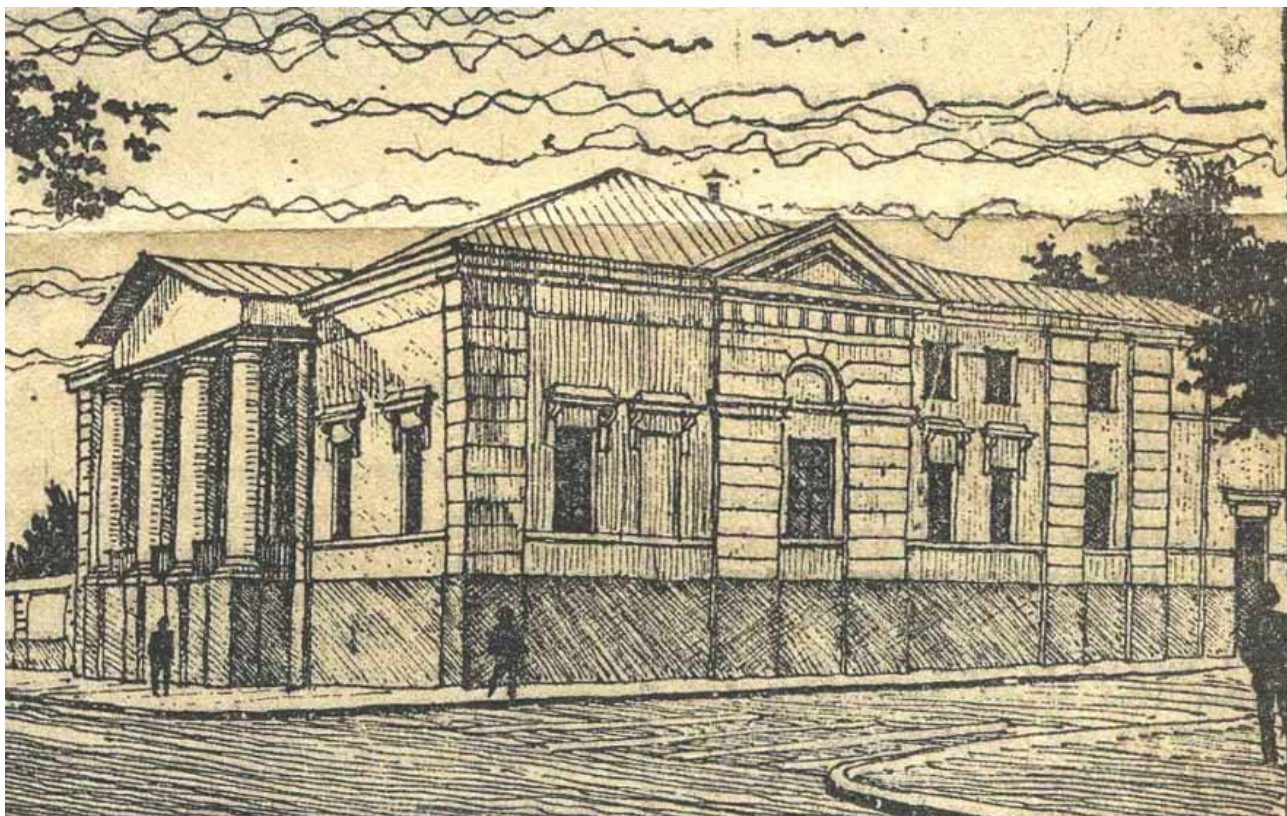
Додаток 18. Будинок харківського міського голови Є. Урюпіна, початок XIX ст. (вулиця Римарська).

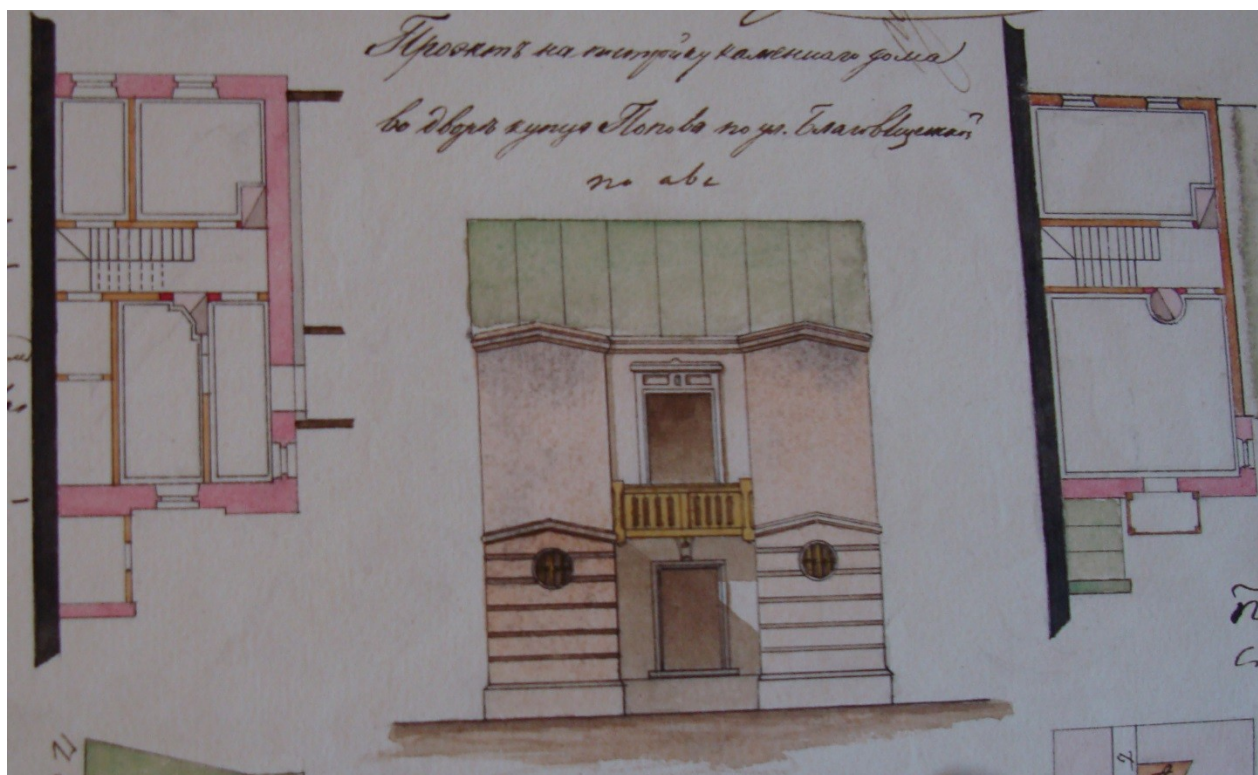
Додаток 19. Малюнок архітектора І. Лаврентьєва (вулиця Благовіщенська, 26). Архітектор А. А. Тон, 30-ті роки XIX ст.

Додаток 20. Малюнок архітектора І. Лаврентьєва (вулиця Дмитрівська, 14), перша чверть XIX ст.

Додаток 21. Садиба мешканця Харкова в 60-тих роках XIX ст. (з дозволів на будівництво, ДАХО – Ф. 4, оп. 11, спр. 598).

Додаток 22. Садиба мешканця Харкова початку ХХ ст., сучасний вигляд.

**Додаток 23. Прибутковий будинок початку ХХ ст., сучасний вигляд.
(провулок Театральний, 6).**

Додаток 24. «Будинок з химерами», сучасний вигляд. (вулиця Чернишевська, 77).

Додаток 25. «Будинок з химерами», скульптури архітектора та його помічника.

